

Romano džaniben

časopis romistických studií | 26. ročník | 2/2019

EDITORKA ČÍSLA:

Helena Sadílková

Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova

Na obálce:

Małgorzata Mirga-Tas | Three sisters (Tři sestry) | Akryl a textil na plátně – kombinovaná technika,
135 x 135 cm, 2017 | Foto: Marcin Tas

Obsah

Sadílková Helena

Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti.

Úvod k tematickému číslu Romano džaniben

5

RECENZOVANÁ ČÁST

Gwendolyn Albert

Nucené sterilizace jako projev anticikanismu:

Příklad Československa a České / Slovenské republiky

21

Claud Cahn

Historický oblouk: zjedná připravovaný zákon spravedlnost pro oběti nucené sterilizace v České republice?

43

Lada Viková

V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války

71

Maija Runcis

Sociální stát a nucená sterilizace – švédská zkušenost

107

NERECENZOVANÁ ČÁST

Štefan Ivanco

Násilné sterilizácie na Slovensku:

Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien

127

Ruben Pellar, Zbyněk Andrš

Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let:

Sterilizace romských žen a romštinářů

141

Paul Ůfner, Bert de Rooij, Zbyněk Andrš, Ruben Pellar

Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Ůfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77.

Překlad zprávy z roku 1990 včetně jejích příloh.

147

Zbyněk Andrš
Rozhovor k dokumentaci sterilizací romských žen
(Chminianske Jakubovany, 1988) 217

Lada Víková
Šunen Roma so pes kerel, kajso hiros ma domuken /
Pocta skupině Čercheň z Rokycan 231

Małgorzata Mirga-Tas
Ko me som, sar andre koda saworo dogielom,
to me dadengri bući, he waś koda tengie palikieraw... /
Kdo jsem a jak jsem ke všemu dospěla,
to je zásluha mých rodičů, a proto jim za to děkuji... 239

RECENZE | ANOTACE

Claude Cahn: *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women* (Edit Szénássy) 251

European Roma Rights Center: *Coercive and Cruel: Sterilisation and Its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966-2016)* (Tomáš Reichel) 255

Zuzana Jurková: *Romští hudebníci v 21. století. Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem, Pavlem Dirdou a Janem Duždou / Romani music in the 21st century. Interviews with Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda* (Lada Víková) 259

Vera Sokolova: *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia* (Victoria Shmidt) 263

Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti.

Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben*²

Nucené sterilizace romských žen v Československu lze z určitého úhlu pohledu nazírat jako jeden ze závažných zločinů komunismu, spáchaný na pro většinu málo viditelné, ale o to snadněji zranitelné skupině československých občanů, respektive občanek. Romské ženy se staly cílem státními úřady v sedmdesátých letech iniciované kampaně, v rámci které jim byl různým způsobem vnucován operativní zákrok, jenž jim znemožnil mít další děti. Předpisy, na základě kterých toto jednání probíhalo, byly formulované jako obecné, záměrem však bylo cílit právě na Romy, což se také v praxi dělo. Ve vztahu k Romkám byla významným nástrojem nátlaku nejen manipulace, nebo dokonce vydírání a pohrůžky ze strany pracovníků místních úřadů, zejména sociálních pracovníků, ale i relativně vysoký, a tedy významně manipulativní kompenzační příspěvek vyplácený po realizaci operace. Vedle toho jsou dále zdokumentovány případy romských žen, kterým byla tato nevratná operace provedena naprosto bez jejich vědomí, nebo bez toho, aby jim zdravotní personál či lékař vysvětlil, jaké pro ně bude mít důsledky, nejen ve smyslu nevratného ukončení plodnosti (oproti jiným způsobům antikoncepce), ale i s ohledem na závažné vedlejší účinky a vliv na jejich fyzický, ale i psychický stav – a tedy v rozporu s tehdejší legislativou. Pokud tento zásadní operativní zákrok nebyl dostatečně konzultován se samotnými ženami, tím méně se pak hledělo i na prostor pro konzultaci s jejich partnery a manžely. Jak dokladuje shromážděná dokumentace, od sedmdesátých let tedy v Československu docházelo k zásadnímu vnucenému zasahování státu do nejintimnějších oblastí osobního a rodinného života části československých občanů, respektive Romek – a Romů. Dosavadní dokumentace se věnovala právě dokumentaci dopadů na romskou část populace, pozadí a okolnosti sterilizací neromských žen, prováděných v rámci zmíněných československých předpisů, nejsou podrobněji zmapovány. Pro představu poměru: v roce 1989 byl podle zprávy ministerstva zdravotnictví proplacen příspěvek

¹ Autorka je vedoucí Semináře romistiky Katedry středoevropských studií FFUK. E-mail: helena.sadilkova@ff.cuni.cz

² Jak citovat: Sadílková, H. 2019. Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti. Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben*. *Romano džaniben* 26 (2): 5–18.

po realizované sterilizační operaci přibližně osmi stovkám žen, z nichž polovinu tvořily Romky (Donert 2017: 221).

V československém kontextu jako první na závažný problém nucených sterilizací romských žen poukázala v roce 1978 Charta 77 ve svém dokumentu vyjadřujícím se k situaci československých Romů.³ O více než deset let později vybrané československé úřady bezúspěšně konfrontovali Ruben Pellar a Zbyněk Andrš, jako jedni z lidí, kteří se dokumentaci a dopadům této praxe mezi Romy začali v osmdesátých letech věnovat z vlastní iniciativy, usilující o její zastavení.⁴ Ve spolupráci s holandskými organizacemi Vereniging Lau Mazirel a Stichting Informatie over Charta 77 se pak podíleli na vzniku zprávy, publikované v roce 1990, která byla výsledkem podrobného prozkoumání kontextu vzniku a realizace sterilizační praxe cílené na československé Romky a přinesla i první velmi rozsáhlou dokumentaci necelých tří stovek případů sterilizovaných romských žen ze Slovenska a českých zemí. Ta představuje dosud jeden ze základních referenčních textů, co se týče dokumentace sterilizační kampaně z doby do roku 1989. Charta 77 se pak cíleně k tématu nucené sterilizace romských žen v Československu vyslovila ještě v roce 1990 (Dokument Charty 77 č. 3/1990).⁵ Na jednu stranu jde tedy o praxi, která celkem zřejmě spadá do debaty o pronásledování a porušování základních práv různým skupinám československých občanů během komunismu, navíc tuto praxi dobově tematizuje jedna z nejvýznamnějších disidentských organizací. Na druhou stranu ale toto téma (nejen) z veřejné debaty, která se o zločinech komunismu od devadesátých let až do současnosti stále vede, v podstatě vypadlo.⁶ Pokud vůbec,

3 Dokument Charty 77 č. 23 (Postavení Cikánů-Romů v Československu). Původní plné znění publikováno v samizdatovém časopisu *Informace o Chartě* (Dokument Charty 77 č. 23). V plném znění jej na pokračování publikoval časopis *Romano džaniben* v celkem čtyřech číslech vydaných v průběhu let 1998–2000, spolu s úvodem jeho spoluautora Josefa Vohryzky napsaným právě při příležitosti tohoto přetisku (Vohryzek 1998). S doplňujícími editorskými poznámkami byl dokument také publikován v rozsáhlé edici k činnosti Charty 77 (Čisarovská, Prečan 2007).

4 Podrobněji viz text Rubena Pellara a Zbyňka Andrše v tomto čísle *RDž*.

5 V podstatě všechny tyto dokumenty upozorňují na možnost interpretovat realizaci stávající politiky vůči Romům, respektive konkrétně probíhající sterilizační kampaň, jako genocidní opatření, přičemž konstatují, že odpovědnost nesou nejen československé instituce, ale i konkrétní lidé jako tvůrci a vykonavatelé této politiky. Nejostřeji se v tomto směru vyjadřují autoři dokumentu Charty 77 z roku 1990, kteří na konkrétních případech dokazují, že se jedná o politiku uplatňovanou selektivně na rasovém základě a přirovnávají ji k nacistickému zneužití eugeniky (Dokument Charty 77 č. 3/1990, 1991: 22). Vedle toho zejména dokument Charty z roku 1978 a dále nizozemská zpráva „Odkupování plodnosti“ poukazují na ještě závažnější aspekt celého tématu, když upozorňují na „vzrůstající rasistické tendence“ (Čisarovská, Prečan 2007: 205), „historicky zakořeněný rasismus vůči Romům“ a „základní proticikánský postoj“ (Öfner, Rooij, Andrš, Pellar 2019: 163, 195) celé československé společnosti. Ty považují za zdroj společenského klimatu, který vznik a realizaci popsané proticikánské represivní politiky dobově umožňoval a společensky jej legitimizoval. Autoři nizozemské zprávy z roku 1990 pak šli ještě dále a velmi prozíravě varovali před eskalací anticikanismu a rasového násilí namířeného proti Romům v následujících letech, který byl již v době sestavování jejich zprávy jasně pozorovatelný (Öfner, Rooij, Andrš, Pellar 2019: 163, 194–196).

6 V roce 1997 oslovil Ruben Pellar s žádostí o prošetření této praxe také právě Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu. Ten věc v roce 2000 odložil s poukazem na etnický neutrální formulaci předpisů, kterými se sterilizační praxe řídila, a konstatoval nedostatek podkladů, které by dokládaly etnický zaměření zneužívání této praxe (Závěrečné stanovisko 2005).

je v ní traktováno spíše na obecné úrovni – Romové jsou tak představováni jako další, kolektivní „oběť komunistického režimu“, ve smyslu devastace jejich etnokulturních tradic a společenství jako celku. Nucené sterilizace romských žen pak bývají jmenovány jen jako jeden z příkladů různých typů perzekucí a represivních, manipulativních či sociálně inženýrských státních zásahů do života Romů jako skupiny.

Shromážděná a relativně výrazně prezentovaná další dokumentace ve zprávách mezinárodních i místních lidskoprávních organizací (Struggling for Ethnic Identity 1992; Telo i duša 2003; Nucené a kruté 2016) a v Česku také v rámci zprávy ombudsmana Motejla (Závěrečné stanovisko 2005)⁷ ovšem navíc ukazuje, že sterilizační kampaň ukotvená v předpisech ze sedmdesátých a osmdesátých let měla, co se týkalo Romek, velmi dlouhý přesah i po pádu komunismu, a to v obou demokratických nástupnických státech, tedy v České i Slovenské republice.⁸ Tento fakt mimo jiné dodává na významu tomu, co o sterilizační kampani a společenských zdrojích její realizace a legitimizace uváděli autoři výše jmenovaných zpráv z let 1978–1990, upozorňující na rozšířený protiromský rasismus, resp. historicky zakořeněný anticiganismus československé společnosti. Tím se celé téma dost zásadně posouvá mimo výše zmíněnou rovinu debaty o „zločinech komunismu“. Na historii sterilizací romských žen po roce 1989 je v tomto ohledu znepokojující nejen fakt, že byly v rámci dále fungujících mechanismů a jednání pracovníků státních institucí, resp. státního zdravotního systému realizovány v podstatě v nezměněné podobě po celou řadu následujících let. Znepokojující jsou totiž také reakce některých rozhodujících představitelů státu, v jejichž rukou spočívá pravomoc zásadním způsobem přispět k nápravě zdokumentovaného flagrntního porušování osobní integrity a práv dotčených žen.⁹ Situace ovšem není černobílá a v průběhu uplynulých 30 let již došlo k několika pozitivním krokům, zejména díky nepolevující aktivitě a tlaku několika jednotlivců a organizací. V první řadě, a to je jistě zásadní, došlo k úpravám předpisů, kterými se realizace sterilizačních zákroků řídí, aby tak došlo k zastavení jejich předešlého zneužívání (Nucené a kruté 2016: 26). Jeden z významných úřadů českého státu, úřad ombudsmana, po přezkoumání necelé stovky případů sterilizací konkrétních romských žen, označil celou praxi za protiprávní (Závěrečné stanovisko 2005). Dotčené ženy se též v roce 2009 dočkaly omluvy ze strany předsedy tehdejší české vlády.¹⁰

7 V polovině devadesátých let publikovala o sterilizacích a situaci sterilizovaných romských žen článek také Dana Mazalová, která při své rešerši zdokumentovala více než desítku dalších případů z České republiky (Mazalová 1997).

8 Krátká zpráva lidskoprávní organizace European Roma Rights Center z roku 2011 uvádí, že poslední zdokumentovaný případ nucené sterilizace v České republice spadá do roku 2007 („Coercive sterilisation of Romani women“, ERRC, 5. 5 2011. Dostupné na <http://www.errc.org/article/coercive-sterilisation-of-romani-women/3843>).

9 K tématu anticiganismu ve vztahu k historii kampaně nucené sterilizace romských žen a její (ne)nápravu po roce 1990 viz text Gwendolyn Albert v tomto čísle RDž.

10 „Vláda se omluvila za nezákonné sterilizace romských žen.“ ČRo Radiožurnál, 23. 11. 2009. Dostupné z: <https://radiozurnal.rozhlas.cz/vlada-se-omluvila-za-nezakonne-sterilizace-romskych-zen-8105361>

Otevřela se tak cesta k odškodnění spáchaného bezpráví, ovšem dosud zůstává pro drtivou většinu postižených žen v podstatě uzavřená. Jedinou možností je podání individuální žaloby, ve které jsou tyto ženy ale opět znevýhodněné do té míry, že dosažení rozsudku opravňujícího ke kompenzaci je v podstatě iluzorní, resp. dostupné jen pro ty, jejichž případy jsou nedávné a navíc dokumentačně rigorózně doložené, a zároveň jsou ochotné podstoupit výrazné riziko, na finanční i osobní úrovni. Případy některých žen, které se pro soudní spor rozhodly, byly provázeny nevhodnou medializací zejména na lokální úrovni, kdy se pro širší okolí odhalují výjimečně citlivá a naprosto intimní témata ze soukromí a rodinného života konkrétních žen a jejich rodin.¹¹ V důsledku zaběhnutého mnohostranného mechanismu jasně cílené manipulace, nátlaku a jednání dobře informovaných profesionálů směřujícího zejména ve vztahu k Romkám jen k formálnímu naplnění zákonných podmínek realizace tak zásadního zákroku, jakým sterilizace je, se oběti této praxe staly v podstatě bezmocnými, pokud jsou to ony, kdo mají před soudem dokládat protiprávnost jednání (celé řady) lidí, kteří jim – na základě jejich z vnějšku askribované etnické identity – nenávratnou újmu způsobili. Zákon, který by byl založený na uznání tohoto faktu a zásadních nerovností v minulém i současném postavení těchto žen tváří v tvář různým zástupcům státní moci a který by tedy významně ulehčil způsob, jakým by se tyto ženy mohly domoci odškodnění, však dosud nebyl schválen.

Téma nucených sterilizací romských žen se tak navzdory dlouhodobému úsilí různých organizací a jednotlivců – samotných sterilizovaných romských žen s podporou neromských aktivistů a právníků – nedaří v tuzemsku vymanit z marginalizované pozice. Úspěchem těchto aktivit je – kromě úspěšně dotažených soudních sporů o kompenzaci – například fakt, že se tématem kontinuálně zabývá celá řada mezinárodních orgánů a institucí v čele s organizacemi OSN. Oceněním této práce a osobní odvahy, a skvělým průlomem v rámci českého mediálního pokrytí, bylo také zahrnutí Eleny Gorolové, hlavní představitelky aktivistické skupiny sterilizovaných romských žen, do žebříčku 100 nejinspirativnějších žen světa za rok 2018 sestaveného britskou BBC.¹² V rámci české veřejné debaty je však toto téma stále málo viditelné a vytěsněné i z té její jinak dosti živé části týkající se zneužívání státní moci v době komunismu, přestože právě do ní (mimo jiné) velmi dobře zapadá. Také kroky rozhodujících státních orgánů, resp. volených představitelů společnosti, ve smyslu reálné nápravy jsou zatím liknavé.

Zároveň je nutné dodat, že celé téma je též výrazně upozaděné i co se týče akademické debaty, respektive historického výzkumu. Právě ten, byť tedy není nijak rozsáhlý, vrhá na celé téma – spolu s výše zmíněnou kontinuitou této

11 K podrobnému rozboru proběhlých soudních sporů viz texty C. Cahna a G. Albert v tomto čísle *RDž*.

12 „BBC 100 Women 2018: Who is on the list?“, 19. 11. 2018 (<https://www.bbc.com/news/world-46225037>). Z následných rozhovorů s Elenou Gorolovou v českých mainstreamových médiích viz například: „Pro všechny jsem jiná“. Rozhovor OnaDnes. OnaDnes 12 (25. 3. 2019): 11–14.

praxe do nultých let 20. století a dlouhou historií boje za uznání a odškodnění – ještě jiné světlo a vzbuzuje další otázky. Co se týče i v předchozích zprávách konstatované skutečnosti, že v komunistickém Československu došlo k obnovení (formálně skrytého) využití eugeniky ve vztahu k Romům, upozorňují totiž tyto studie na zdánlivě paradoxní fakt, že tento způsob přemýšlení se v rámci expertních skupin lidí věnujících se tzv. „řešení cikánské otázky“ v komunistickém Československu objevil a postupně prosadil právě v době, která je v rámci výkladu československé historie za komunismu označovaná za dobu sice dočasného, ale zásadního uvolnění. V tomto ohledu pak znovu poukazují na zásadní celospolečenské předpoklady situace, ve kterých si centrální orgány v komunistickém Československu mohly dovolit formulovat zákony výrazně cílené na Romy a omezování či dokonce porušování jejich základních lidských a občanských práv tak, aby nebyly formulovány jako etnicky specifické, aniž by se přitom musely obávat, že by jejich realizace nezasáhla právě Romy.

Všechny výše citované dokumentační texty věnující se tématu sterilizací romských žen v komunistickém Československu tuto historii „vypráví“ až od sedmdesátých let, tedy od doby vzniku legislativy, která definovala podmínky sterilizace včetně podmínek sociálních a dále zavedla již výše zmíněný výrazně eugenicky odůvodněný finanční příspěvek. Konstatují též fakt, že žádný ze zákonných dokumentů a dalších předpisů, které sterilizační praxi regulovaly, nikdy nespecifikoval, že se týká a jak by se měla týkat Romů (resp. „cikánů“). Šlo tedy o etnicky neutrálně formulované předpisy, které ovšem v důsledku celostátně vykonávané praxe vedly k tomu, že právě Romky byly výrazně nadreprezentované v celkovém počtu žen, které v Československu jen v sedmdesátých a osmdesátých letech sterilizační zákrok podstoupily, respektive na kterých byl sterilizační zákrok vykonán.¹³ Tento fakt dokonce vedl ke spekulaci o tajných směrnících, které měly aplikaci těchto obecných předpisů na romskou populaci specifikovat (Öfner, de Rooij, Andrš, Pellar 2019).

Dva zásadní historické texty, které se dosud genezi sterilizační kampaně cílené na československé Romky věnovaly nejpodrobněji, nabízejí hlubší vhled do geneze sterilizačních opatření i mechanismů realizace této politiky. Věra Sokolová (2008) se věnuje právě především otázce, jak došlo k tomu, že etnicky neutrální předpisy při jejich realizaci – tedy v rámci státem poskytované zdravotní a sociální péče – daly vzniknout praxi, která byla jasně etnicky zacílená. Vysvětluje

13 Jak uvádím výše, byl tento fakt důvodem, pro nějž se problémem v devadesátých letech odmítl zabývat Úřad pro vyšetřování zločinů komunismu. Nelze zde nevidět paralely s problémem, který řešili přeživší holokaustu z řad Romů a Sintů: uznání, že byli rasovou obětí nacistické perzekuce, což významně zastíralo jejich dobové označování za „asociály“, si museli například v Německu tvrdě vybojovat. Jak dokumenty z doby války, ve kterých byli konkrétní lidé též označeni nálepkou „asociál“, komplikovaly v některých případech přístup romských přeživších holokaustu v Československu, ilustrují dva nedávné texty věnující se právě tématice odškodňování (Závodská, Viková 2016; Berkyová – v přípravě).

ji s poukazem na společenský diskurz o Romech, ve kterém se „cikáni“ a „jejich způsob života“ (včetně výchovy, vztahu ke vzdělání, rodinného života i sexuality) stali opozicí etnocentricky definované „normality“. Etnicky definovaný rozdíl se tak přepsal do sociálně definovaného rozdílu, ve kterém „cikáni“ byli umístěni do role „deviantních“ a pojmy jako „problematická část obyvatelstva“ pak v chápání drtivé části „majoritní“ společnosti jasně referovaly k „cikánům“, aniž by bylo třeba to specifikovat. Sokolová upozorňuje, že tak došlo k jiné formě kanalizace proticikánského rasismu přítomného v české společnosti, aniž by tyto proticikánské postoje byly rozeznávány právě jako rasistické, a to vše v situaci, kdy se sice rasismus obecně pokládal za problém, ovšem takový, který se netýká socialistické společnosti. V tomto kontextu Sokolová také vysvětluje protiromské násilí z devadesátých let: ne výhradně jako projev vybíjení frustrace z rozsáhlých společenských a ekonomických proměn a otřesů na skupině obětí beránek, ale především jako projev rasismu, který byl v československé společnosti latentně přítomen v celém poválečném období. Jak konstatují a dokládají další autoři, ani zdaleka ovšem nešlo o fenomén vzniknuvší právě v poválečném období (Baloun 2020, Smlsal 2018, Spurný 2011). Vedle toho pak situaci, kdy na místní úrovni docházelo k (etnicky specifickému) způsobu interpretace (původně etnicky neutrálních) centrálních nařízení, vyzdvihuje jako příklad poukazující na vyjednávání moci v rámci struktur celé československé společnosti, a tedy zpochybňující interpretaci komunistické vlády jako totalitního režimu, ve kterém se moc uplatňovala jen shora. Poukazuje přitom na zásadní roli lokálních úředníků státní správy, sociálních pracovníků a pracovníků ve zdravotnictví jako klíčových aktérů realizace této politiky, ostatně ve shodě se staršími kritickými zprávami o realizaci sterilizací Romek v Československu z roku 1978 a 1990. Na neudržitelnost totalitně historického narativu na příkladu analýzy přístupu československých orgánů k Romům v době komunistické diktatury později obdobně upozorňuje Spurný (2011: 237–285), který se ovšem soustřeďuje na ještě starší zákonnou normu – zákon 74/1958 Sb., o trvalém usídlení kočujících osob. Jeho přijetí interpretuje jako výsledek tlaku místních úředníků a funkcionářů žádajících tvrdé zakročení proti „cikánům“ na mocenské centrum, které pod ním rezignovalo na dříve postulované ideály rovnosti občanů a možnosti vyrovnávání historicky způsobené marginalizace Romů prostřednictvím socialistické převýchovy.

Ač tedy Sokolová poukazuje na delší genezi specifického diskurzu, který realizaci sterilizací jako etnicky specifického předpisu umožnil, co se týká legislativní geneze této politiky, zůstává i ona v sedmdesátých letech. Právě druhá zásadní studie od britské historičky Celie Donert (2017: 168–176)¹⁴ pak dokládá, že debata o možnostech regulace porodnosti „cikánského obyvatelstva“

14 Český překlad monografie Celie Donert *The Rights of the Roma* (Cambridge 2017) připravuje nakladatelství Academia.

na úrovni centrálních státních institucí ale i odborného tisku v Československu probíhala nejpozději od poloviny šedesátých let. Ukazuje, že její součástí byly návrhy na poskytování antikoncepčních prostředků zdarma pro Romy jako sociálně slabou část populace, nebo zavedení finančních či materiálních pobídek pro využívání antikoncepce, ale i návrhy na mnohem invazivnější metody regulace porodnosti Romů pocházející ze strany slovenských orgánů pověřených řešením „cikánské problematiky“ (povinné gynekologické kontroly pro náctileté romské dívky od 12 let a povinné zavádění nitroděložních tělísek, nebo umožnění či nařízení potratů pro různé kategorie romských žen definovaných věkem, počtem dětí či jejich zdravotním stavem). Z jejího textu pak vyplývá, že poprvé se návrh na „flexibilnější využití sterilizace“ objevil právě ve zprávě slovenského ministerstva zdravotnictví v roce 1968 a v roce 1969 byla sterilizace, respektive návrh na zavedení finanční motivace pro podstoupení sterilizačního zákroku, diskutován i v rámci meziresortního připomínkovacího řízení ke zprávě českého Ministerstva práce a sociálních věcí „o současném stavu řešení otázek cikánskému obyvatelstvu v ČSR“. V rámci tohoto řízení se také v kontextu debaty o návrhu na novelizaci zákona o zdraví tematizovala možnost využití dánského sterilizačního zákona z roku 1935, který umožňoval podávání návrhů na sterilizaci konkrétních osob ve veřejném zájmu. Shrnutí této debaty, které Donert nabízí, poukazuje na to, že si její účastníci uvědomovali citlivost návrhů na omezování porodnosti „sociálně patologických skupin Romů“ jako zásadního zásahu do jejich práv jako občanů. MPSV tento problém vyřešilo tak, že zmínku o sterilizaci z finální verze své zprávy v roce 1970 nakonec úplně vypustilo, nicméně v něm ale ponechalo návrh na finanční a materiální motivaci využívání antikoncepce nejen ve vlastním zájmu, ale i v „zájmu společnosti“. Donert tedy zároveň odhaluje starší genezi nového oživení eugenické debaty ve vztahu k Romům a historii vzniku výrazně manipulativního prvku sterilizační politiky cílené na československé Romky. Právě tento prvek manipulativní dobrovolnosti se stal jedním z ústředních bodů kritiky ze strany aktivistů, kteří se o zastavení sterilizační kampaně zasazovali od konce osmdesátých let, tedy v době, kdy došlo k jeho výraznému zvýšení. Donert tak ukazuje, že obnovení myšlenky využití eugeniky i extrémní představy o možnostech omezování porodnosti ve vztahu k Romům nejsou produktem způsobu nazírání a přemýšlení z konce osmdesátých let, nebo počátku let sedmdesátých, ale mají ještě starší kořeny vedoucí až do šedesátých let, tedy do doby, která je jinak obecně považovaná za výjimečnou, co se týče možnosti rozvoje svobodnějšího uvažování a kritiky dosavadních přístupů k formování československé společnosti i identifikaci a k řešení jejích problémů.

Autorky obou těchto historických studií svoji pozornost samozřejmě věnují i výše zmíněnému problému etnický neutrální formulace sterilizačních předpisů. Obě při tom shodně upozorňují, že určitá část československé legislativy týkající se „řešení cikánské otázky“ byla realizována jako etnický neutrální norma ještě

před tím, než státní úřady v sedmdesátých letech rozhodly o využití sterilizace jako prostředku kontroly porodnosti určité části „cikánského obyvatelstva“ formou opět obecně formulovaného zákona. Sokolová za první příklad takového postupu uvádí již výše zmíněný zákon č. 74/1958, o trvalém usídlení kočujících osob. Donert pak jako další příklad takto konstruovaného obecného zákona uvádí zákon č. 117/1966, o některých důsledcích zanedbávání péče o děti, umožňující národním výborům zadržování příspěvku na péči o děti. Na příkladu jedné z debat o řešení tzv. cikánské problematiky v expertních vládních kruzích v šedesátých letech pak ukazuje, že minimálně někteří úředníci tematizovali jako problém komplikující jejich práci právě fakt, že ač v rámci svého pracovního zařazení řeší „cikánskou otázku“, jsou přitom nuceni v navrhovaných nástrojích maskovat, že se určité státní politiky zaměřují právě na cikánské obyvatelstvo (Donert 2017: 157). V tomto kontextu je zajímavé připomenout, že se téma konfliktu etnický specifických represivních předpisů s ústavou zajišťující rovná práva pro všechny občany a nepřípustnost diskriminace na základě rasy objevilo v rámci „řešení otázky cikánského obyvatelstva“ poprvé již na konci čtyřicátých let. Tehdy byl v meziresortním řízení diskutován soubor proticikánských opatření založený na myšlence zbudování trojstupňového systému pracovních táborů pro „cikány“, který byl ovšem mimo jiné v důsledku interní kritiky stažen, přičemž z něj oficiálně zbyla jen realizace prvního poválečného soupisu „cikánů“ (Grulich, Haišman 1986). Jak dále ukázal Zapletal (2012), do podobné pozice se dostali i navrhovatelé zákona 74/1958, v původním návrhu nazvaného „o zákazu kočování cikánů“. V tomto případě se ovšem s kritickými připomínkami ze strany dalších resortů upozorňujících na protiústavnost takto formulovaného zákona vypořádali jinak: řešením bylo nahrazení termínu „cikán“ etnicky neutrálními „kočujícími osobami“, stejně jako došlo k posunu od „zákazu kočování“ k „usídlení kočujících“, aniž by se ovšem změnil obsah zákona nebo jeho zacílení na Romy. Zdá se tedy, že období šedesátých let je i dobou, ve které konflikt s ústavou navrhovatelé norem týkajících se omezování občanských práv Romů v rámci „řešení cikánské otázky“ předjímali – a formulačně obcházel. Určitá část represivních opatření byla dopředu vyjednáвана a formulována tak, aby formálně nebyla v rozporu s ústavou a zároveň aby v praxi byla realizována se zacílením právě na romské obyvatelstvo. Formulace sterilizačních předpisů tak, aby v nich Romové, resp. „cikáni“, nebyli explicitně zmíněni, tedy nebyla experimentem, ale vycházela z již existující zkušenosti.

Sokolová také velmi důrazně upozorňuje na významný genderový rozměr celého tématu nucených sterilizací poukazujíc na fakt, že se sice mělo jednat o opatření regulující reprodukci celé jedné určité části československé společnosti, ale jeho realizace se týkala výhradně žen.¹⁵ Tím opět debatu o sterilizacích romských

15 Tématu genderového zatížení realizace sterilizační politiky se na příkladu Švédska rozsáhle věnuje v tomto čísle *RDž* švédská historička Maija Runcis.

žen v Československu posouvá produktivně do obecnější roviny genderových nerovností a vyjednávání genderových rolí v socialistickém Československu, potažmo v liberálně demokratickém Česku. Upozorňuje přitom, že romské ženy, vmanipulované ke sterilizaci ať už nepřímo, nebo přímo, se v situaci, kdy nebyl prostor zákrok jakkoli prodiskutovat se svým partnerem, stávaly vlastně dvojí obětí – zvláště státní moci i co se týče případných důsledků ukončení vlastní plodnosti pro jejich partnerské a rodinné vztahy, bez ohledu na to, s jakou mírou dobrovolnosti jej podstupovaly. Zároveň však na příkladu jedné ze žen, s jejichž případy ve své studii pracuje, upozorňuje, že některé romské ženy mohly naopak dostupnost sterilizace využít ve svůj prospěch jako řešení své výrazně slabší pozice v rámci partnerského vztahu a nedostupnosti jiných prostředků antikoncepce. V tomto kontextu je pak zajímavé, že se dosud žádný z publikovaných textů hlouběji nezabýval otázkou, jak sterilizaci prováděnou na ženách vnímali právě jejich muži a partneři – pokud se totiž o nich v kontextu zpráv o sterilizaci mluví, pak vlastně výhradně jako o těch, kteří se konzervativně rozhodli své partnerky opustit. Je to obraz evidentně velmi zjednodušující, bez ohledu na případnou četnost takové reakce, ale zároveň podsouvající představu romského společenství jako výrazně a jaksí neměnně konzervativního, co týče náhledu na ženství a partnerství (částečně – v duchu Sokolovou naznačené dichotomie – v implicitní opozici ke společnosti neromské, vyvíjející se v čase a v určité její části směrem k liberalismu). V neposlední řadě je pak v této souvislosti dobré připomenout, že i samotné neromské sterilizované ženy z celého obrazu a způsobu prezentace komunistické sterilizační kampaně jako opatření namířeného na Rom(k)y vypadávají, což je jistě na škodu hlubšímu poznání celého tématu, včetně mechanismů realizace sterilizačních opatření, ale v neposlední řadě i z hlediska vyjednávání uznání a kompenzací.

Dalším prozatím nedostatečně zaplněným bílým místem historie československé sterilizační kampaně jsou pak reakce a aktérství dalších členů místních romských komunit, kde je významně tematizován jen současně probíhající boj za uznání odškodnění, vedený ze strany žen zasažených sterilizační kampaní, v Česku v čele s výše zmíněnou Elenou Gorolovou.¹⁶ Zmínky o dalších formách romského aktérství, realizovaného především v době vzniku a implementace sterilizačních opatření, jsou v dostupných textech spíše kusé. Spadají mezi ně v první řadě informace o romských spolupracovnících dřívějších

16 K tématu zapojení Eleny Gorolové do aktivit usilujících o odškodnění nuceně sterilizovaných žen viz například videozáznam jejího projevu na veřejné debatě pořádané Pražským fórem pro romské dějiny (Veřejná diskuze: Nucená sterilizace romských žen, 12. června 2018, Knihovna Václava Havla, dostupné z: <http://www.romanihistories.usd.cas.cz/cs/video/forced-sterilization-of-romani-women-12th-june-2018/>). Několikrát byla též hostem programu Českého rozhlasu (viz archiv ČRo, zejm. z let 2018–2019). Její medailon je též zahrnut ve sbírce on-line svědectví Pamět Romů (<https://www.pametromu.cz/>), publikován byl také na Romea.cz („Elena Gorolová: Některé z nuceně sterilizovaných žen už jsou po smrti, ale ani za ně se nepřestáváme bít.“ Romea.cz, 17. 7. 2019. Dostupné z: <http://www.romea.cz/cz/romano-vodi/vy-uz-dalsi-dite-mit-nebudete>).

dokumentačních aktivit, nejen v roli lidí vypovídajících o své zkušenosti, ale též případně distribuující dotazníky mezi další členky místních romských komunit.¹⁷ Text Rubena Pellara a Zbyňka Andrše, zpracovaný jako příloha výše zmíněné zprávy o sterilizacích československých Romek z roku 1990, obsahuje zmínku o protestní romské písni – její verš pak holandští autoři zprávy symbolicky použili jako podnázev celého svého dokumentačního textu. Sokolová (2008) vyzdvihuje prohlášení Ondřeje Giňi z Rokycan v dobovém tisku z konce osmdesátých let;¹⁸ a Donert (2017: 174) upozorňuje, že návrh zprávy českého MPSV, která obsahovala doporučení finanční motivace k podstoupení sterilizace, měli možnost v rámci připomínkového řízení komentovat také představitelé dobově existujícího Svazu Cikánů-Romů. Kritický postoj představitelů SCR ke sterilizacím pak zachycuje ombudsmanova zpráva (Závěrečné stanovisko 2005). V neposlední řadě je zde nutné připomenout poznámku uvedenou v komentáři editorů k přetištění výše zmíněného dokumentu č. 23 Charty 77, která zřejmě dosud unikala větší pozornosti: „S dokumentem projeví nespokojenost zástupci Romů, protože se jim zdál málo kritický, a osobně protestovali u Jiřího Hájka a Ladislava Hejdánka“ (Císařovská, Prečan 2007: 206). Už jen tyto skromné náznaky naznačují, že v tomto směru je ještě dost co objevovat.

Jádrem předkládaného tematického čísla časopisu věnovaného tématu nucených sterilizací v Československu a jejich pokračování v obou nástupnických státech jsou texty připravené lidmi, kteří dlouhodobě v Česku a na Slovensku usilují o podporu sterilizační kampaní zasažených žen v jejich právním i společenském boji za odškodnění bezpráví, které utrpěly. Gwendolyn Albert a Claude Cahn se věnují, každý z jiného úhlu pohledu, rekapitulaci historie a současného stavu tohoto boje za práva nuceně sterilizovaných žen v České republice. Zatímco Cahn na základě rozboru dosud proběhlých soudních sporů argumentuje pro nutnost přijetí takové úpravy, která by umožnila odškodnění postižených žen ze zákona, jako jediné skutečně reálné cesty k nápravě spáchaného bezpráví, Albert označuje ve své analýze dosavadního průběhu a výsledků boje za uznání a odškodnění nuceně sterilizovaných Romek ze strany českých státních institucí za významnou bariéru dalšího postupu anticikanismus místní společnosti – v podstatě v pokračování zjištění prezentovaných ve zprávě společnosti Lau Mazirel i studii Věry Sokolové. Texty Cahna a Albert doplňuje zpráva o současném stavu boje za odškodnění nuceně sterilizovaných romských žen na Slovensku. Jejím autorem je Štefan Ivanco, pracovník slovenské organizace Poradňa pre občianske a ľudské práva, která se podílela na sestavení a zveřejnění vůbec první zprávy o nucených

17 Viz úvodní text Zbyňka Andrše a Rubena Pellara v tomto čísle *RDž*, uvozující český překlad zprávy „Odkupování plodnosti“.

18 „Dopis na romské téma“ (Ondřej Giňa). *Mladý svět: týdeník* (11. 03. 1989), 31 (14): 4.

sterilizacích romských žen na Slovensku v roce 2002, která stála na počátku boje za uznání tohoto bezpráví a jeho odškodnění a nadále se mu intenzivně věnuje. Hlavní část textů zařazených do recenzované i nerecenzované části časopisu se tedy týká situace na území (bývalého) Československa a svým časovým i prostorovým rozpětím pokrývá území současné České a Slovenské republiky a zároveň i historii násilných sterilizací romských žen na tomto území v době komunismu, resp. od sedmdesátých let, a s ní provázané snahy o jejich zastavení/zviditelnění/odškodnění, která pokračuje dodnes.

Vedle těchto analytických a dokumentačních textů soustředěných zejména na novější historii boje za odškodnění násilně sterilizovaných romských žen i aktuální stav a otázky a aktivity s ním spojené se v nerecenzované části vracíme ještě hlouběji do doby vzniku prvních dokumentačních iniciativ. Ve spolupráci s Rubenem Pellarem a Zbyňkem Andršem, kteří se v boji za zastavení sterilizací a jejich odškodnění angažují od osmdesátých let, zde poprvé přetiskujeme český překlad výše zmíněné první zprávy o sterilizaci romských žen v Československu, jejíž součástí je zpráva o výsledcích prvního a dosud nejrozsáhlejšího výzkumu realizovaného právě Rubenem Pellarem a Zbyňkem Andršem ve snaze zdokumentovat případy sterilizovaných romských žen v socialistickém Československu. Celou zprávu, která dosud představuje základní referenční text, zde přetiskujeme jako historický dokument, s úvodem Rubena Pellara a Zbyňka Andrše jako přímých účastníků a pamětníků vzniku této zprávy na pozadí proromských iniciativ na konci osmdesátých let. Navazujeme tak nepřímo na starší publikaci dalšího zásadního kritického textu – dokumentu č. 23 Charty 77 z roku 1978, která byla na stránkách *Romano Džaniben* publikována na pokračování v letech 1998–2000, s úvodem jejího spoluautora, Josefa Vohryzka. Celý tento blok pak uzavíráme přetiskem přepisu jednoho z dobových dokumentačních rozhovorů realizovaných v roce 1988 v Chminianských Jakubovanech, který nám ze svého archivu laskavě poskytl právě Zbyněk Andrš. Na tomto místě bych proto Rubenovi Pellarovi a Zbyňkovi Andršovi chtěla poděkovat za jejich pomoc s přípravou této části předkládaného čísla RDž.

Integrálním doplněním tohoto vhledu do reality osmdesátých let je pak pamětnicky laděný text Lady Vikové, jehož hlavním cílem je představení významné, jakkoli výrazněji netematizované romské reakce na destruktivní sterilizační praxi, ale nejen ji – textů rokycanské romské kapely Čercheň vedené manžely Mikovými. Ve svých textech se kriticky vyjadřovali právě nejen ke sterilizační kampani, ale reagovali i na další aspekty života Romů v komunistickém Československu ovlivněné dopadem nevybíravého asimilačního tlaku. Právě jejich píseň reagující na sterilizace Romek je ve zprávě „Odkupování plodnosti“ označena za lidovou, což svým způsobem dokládá recepci tvorby kapely Čercheň mezi Romy, a jak bylo uvedeno výše, inspirovala i podtitul této první zprávy o sterilizaci romských žen v Československu. Lada Viková tak zviditelňuje významný romský hlas, který není

primárně hlasem oběti, ale hlasem aktérským, který hodnotí a inspiruje k reakci.

Pokud je tedy předkládané tematické číslo výrazně zaměřeno na komplexní prezentaci historie sterilizací romských žen a boje za nápravu tohoto bezpráví v prostoru Československa od osmdesátých let 20. století, toto zacílení dále rozšiřují časově, geograficky ale i tematicky další dvě historické studie, poskytující další širší kontext pro úvahy o sterilizaci romských žen jako součásti státní politiky a jejích dopadech na životy lidí, které přímo zasáhla.

Text Maijy Runcis z Univerzity ve Stockholmu představuje historii násilných sterilizací žen ve Švédsku v rámci struktur a politiky švédského sociálního státu. Pokrývá období od dvacátých do sedmdesátých let 20. století, ale zabývá se i současnějšími snahami švédského státu o vyrovnání se s touto temnou stránkou vlastní minulosti. Téma nucených sterilizací bylo ve Švédsku otevřeno v devadesátých letech a Maija Runcis byla mezi prvními historiky-archiváři, kteří se tomuto tématu začali věnovat. Runcis ve svém textu zdůrazňuje především fakt, že politika eugeniky tak, jak byla ve Švédsku aplikována, měla významný třídní a genderový rozměr – sterilizace zde byly realizovány lokálně, na základě žádosti podané třetí osobou a lékařského dobrozdání – a rasizace této praxe zde nebyla tak významná. Romek se sice také dotkla, švédští historikové se však zatím neshodnou na tom, jak významně jsou Romky v rámci skupiny obětí násilných sterilizací reprezentovány.

Studie Lady Vikové nás vrací zpět do českých zemí a v rámci české romistické historiografické produkce vůbec poprvé shrnuje informace o násilných sterilizacích realizovaných na Romech a Sintech pocházejících z českých zemí během druhé světové války. Založená je na sondě do poválečných žádostí o odškodnění několika lidí pocházejících z romských rodin, kteří byli zákroku podrobeni v nacistických koncentračních táborech, kterou ovšem Viková pečlivě a extenzivně kontextualizuje. Podrobně se pak věnuje analýze shromážděných žádostí, v níž sleduje formulace používané na straně přeživších tak, aby v úředním kontextu sdělili informace o své hluboce traumatizující zkušenosti, ale i to, jak tyto jejich žádosti četli a posuzovali oslovení posudkoví lékaři. Z analýzy je zřejmé, jak obrovsky citlivým tématem nucené sterilizace pro přeživší byly. Přestože je jasné, že sterilizační kampaň realizovaná v Československu od konce šedesátých let nebyla pokračováním nacisty iniciovaného programu, je právě tato válečná historie a zkušenost, včetně zkušenosti vyjednávání o odškodnění, významnou vrstvou historie postavení Romů ve společnosti a významným komparativním materiálem. Jak Viková upozorňuje, zdokumentované vyjednávání o odškodňování konkrétních lidí za násilné sterilizace z doby nacismu probíhalo navíc prakticky ve stejné době, kdy byla zahájena nová československá sterilizační kampaň, a jeho znalost tak tedy mimo jiné umožňuje mnohem komplexnější vhled do dobové reality, ve které se československá sterilizační kampaň odehrávala.

Všem autorům, kteří do předkládaného čísla svými texty přispěli, velmi děkuji

za ochotu sdílet svoje poznatky a zkušenosti a za důvěru a trpělivost s přípravou. Především bych chtěla poděkovat Gwen Albert, která vznik tohoto čísla nepřímo iniciovala. Z jejího popudu totiž v roce 2018 Pražské fórum pro romské dějiny uspořádalo mezinárodní workshop zaměřený na téma sterilizací a veřejnou debatu o stejném tématu, jehož významným hostem byla i Elena Gorolová, a tyto dvě akce pak vedly k nápadu věnovat sterilizacím i tematické číslo Džanibenu.

Literatura

- Baloun, P. 2020. „Cikáni, metla venkova!“ *Tvorba a uplatňování proticikánských opatření v meziválečném Československu, za druhé republiky a v počáteční fázi Protektorátu Čechy a Morava (1918–1941)*. Dizertační práce. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Berkýřová, R. [v přípravě]. *Přeživší tzv. cikánského tábora v Letech u Písku v kontextu žádostí o odškodnění dle zákona 255/1946*. Diplomová práce, Katedra středoevropských studií FFUK.
- Císařovská, B., Prečan, V. 2007. *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*. Svazek 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR. Dostupné z: <http://www.csd.s.cz/cs/2166-DS/version/20/part/15/data/Charta%2077%20Dokumenty%201977-1989.pdf>
- Dokument Charty 77 č. 3 / 1990. 1991. *Infoch*: 21–23. Dostupné z: <https://www.vons.cz/informace-o-charte-77>
- Dokument Charty 77 č. 23. 1978. *Informace o Chartě 77*, 1 (15): 1–9. Dostupné z: https://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1978/INFOCH_15_1978.pdf
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grulich, T., Haišman, T. 1986. Institucionální zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech 1945–1958. *Český lid* 73 (2): 72–85.
- Mazalová, D. 1997. „...a nemnožte se!“ *Týden* 4 (51): 36–42.
- Nucené a kruté: Zpráva Evropského centra pro práva Romů. Sterilizace a její důsledky pro romské ženy v České republice (1966–2016)*. 2016. Budapešť: Evropské centrum pro práva Romů.
- Öfner P., de Rooij, B., Andrš, Z., Pellar, R. 2019. Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Öfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77. Překlad zprávy z roku 1990. *Romano džaniben* 26 (2): 147–215.
- Smlsal, J. 2018. *Holocaust českých a moravských Romů. Společenské předpoklady a aktéřská perspektiva*. Diplomová práce. Praha: Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK.

- Sokolova, V. 2008. *Cultural politics of ethnicity: discourses on Roma in communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Ibidem.
- Spurný, M. 2011. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha: Antikomplex.
- Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies*. 1992. Helsinki Watch Report. New York, L. A., London: Human Rights Watch.
- Vohryzek, J. 1998. Postavení Cikánů-Romů v ČSSR. *Romano džaniben* 5 (4): 13–17.
- Telo i duša. Násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku*. 2003. Centrum pre reprodukčné práva a Poradňa pre občianske a ľudské práva, s odbornou pomocou Iny Zoon. Bratislava. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/telo-i-dusa-nasilne-sterilizacie-a-dalsie-utoky-na-reprodukcnu-slobodu-romov-na-slovensku/>
- Zapletal, T. 2012. Prístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945–1989). In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, Svazek 10. Praha: Archiv bezpečnostních složek, 13–83.
- Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě. 2005. Brno: Kancelář veřejného ochránce práv. Dostupné na: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596>
- Závodská, M., Viková, L. 2016. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben* 23 (2): 107–124.

Recenzovaná část

Nucené sterilizace jako projev anticikanismu: Příklad Československa a České / Slovenské republiky

Forced Sterilization as Antigypsyism: The Czechoslovak / Czech and Slovak Examples

Abstract

The subject of the sterilization of women without their free and informed choice and consent, Romani women in particular, is argued by the author to be a prime example of the impact of antigypsyism on the practice of medicine and social work in the former Czechoslovakia and its successor states. This paper summarizes civil society efforts to convince authorities in the former Czechoslovakia and its successor states, the Czech Republic and Slovakia, that these acts constitute human rights violations and should therefore be redressed. The responses to these civil society efforts by these authorities and by international human rights bodies will be reviewed. The author has been attempting, since 2004, to aid the Romani women in their communications with the Czech authorities about achieving compensation, justice, and redress for the aforementioned abuses.

Key Words

Forced sterilization, reproductive rights, obstetric violence, Romani women, Czechoslovakia, Czech Republic, Slovak Republic

Jak citovat

Albert, G. 2019. Nucené sterilizace jako projev anticikanismu: Příklad Československa a České/Slovenské republiky. *Romano džaniben* 26 (2): 21–41.

¹ Gwendolyn Albert je nezávislá aktivistka a výzkumnice v oblasti lidských práv.
E-mail: gwendolyn.albert@gmail.com

Úvod

Princip individuální autonomie je základním kamenem konceptu lidských práv, jehož podoba se na mezinárodní úrovni utvářela během sedmdesáti let, která uplynula od přijetí Všeobecné deklarace lidských práv.² Právo jednotlivce na osobní život a na soukromí je klíčovým aspektem soustavy lidskoprávních norem, která nepokrývá pouze práva lidí jako jednotlivců, ale zčásti zahrnuje i rodinné vztahy. Zatímco definice pojmů jako „rodina“ a „manželství“ se v současné době různě rozšiřuje a nově vymezuje, základní, individuální autonomie osob zapojených do takových vztahů představuje v evropských zemích, kterými se tento text zabývá, dlouhodobý konsensus a v regionálních lidskoprávních úmluvách na celém světě se odráží jako právo dospělých osob na zakládání rodin. Přestože svobodný a úplný souhlas dospělých osob s manželstvím nebo sexuálními vztahy stále není právním standardem, který by byl důsledně dodržován všude, Všeobecná deklarace a související dokumenty podtrhují jeho důležitost, jakož i myšlenku, že rodiny, stejně jako jednotlivci, jsou považovány za základní jednotky společností, které mají nárok na ochranu ze strany jednotlivých států.

Donošení plodu i samotný porod jsou obecně považovány za jedinečnou schopnost žen, respektive ženských reprodukčních orgánů. V 21. století známe i případy jednotlivců, kteří si v rámci osobní autonomie ponechali svůj biologický ženský reprodukční systém a zároveň se identifikovali jako muži a podstoupili operativní změnu pohlaví, která vedla k odstranění jejich sekundárních ženských pohlavních znaků, jako jsou prsa – tito jednotlivci potom počali a porodili děti z právního pohledu jako muži (Beatie 2008).³ Bez ohledu na tento vývoj se všechny případy, kterými se tento text zabývá, týkají žen z bývalého Československa, České republiky a Slovenska, které v období od konce 20. do počátku 21. století počaly a porodily děti jako ženy (právně i biologicky).

Klíčovým konceptem spojeným s osobní autonomií, který byl zdokonalován během posledních sedmdesáti let, je koncept tělesné integrity, tedy představa, že fyzické tělo jednotlivce je fakticky územím, nad nímž má jednatelce svrchovanost, a že pokud kdokoli plánuje do tělesné integrity jednotlivce vstupovat, musí před tím získat potvrzení, že daný člověk se zásahem do svého těla souhlasí.⁴ Případy

2 Všeobecná deklarace lidských práv přijatá Valným shromážděním OSN v Paříži, 10. 12. 1948, rezoluce Valného shromáždění 217 A (plné znění: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>). Československo bylo jednou z osmi zemí, které se zdržely hlasování.

3 Existují případy genderové tranzice nebo přiřazení pohlaví intersexuálním osobám, které také vyžadují nebo mají za následek sterilizaci, ty však stojí mimo záběr tohoto textu.

4 To je ústřední myšlenka politických filozofií, které zdůrazňují individualismus, definovaná je takto: „Jako základní rys politického liberalismu v politické filosofii, individualismus tvrdí, že na jednotlivce je nahlíženo jako na nositele práv, že vláda může být legitimně formována pouze na základě souhlasu jednotlivců a že politická reprezentace je reprezentací individuálních zájmů. Společnost je logickou konstrukcí, jejímž cílem je umožnit svým jednotlivým členům sledovat své zájmy bez toho, aby do nich bylo zasahováno. V opozici vůči individualismu stojí různé verze holismu, jako je totalitarismus, kolektivismus, socialismus a komunitarismus. Na všechny lze pohlížet jako na příklady anti-individualismu.“ (Blackwell Dictionary of Western Philosophy 2004: 340)

diskutované níže poukazují na problém zdravotnických pracovníků, kteří provádějí lékařské zákroky vedoucí k tomu, že žena není schopna přirozeně otěhotnět, a to bez jejího souhlasu. V době, kdy tyto nucené sterilizace začaly být prováděny (začátkem sedmdesátých let), právní úprava vztahující se k takovým operacím v Československu⁵ alespoň na první pohled odrážela plně rozvinuté chápání osobní autonomie i důsledků tohoto právního konceptu pro praxi, včetně myšlenky, že jedinec má být plně informován o povaze takového lékařského zákroku i jeho možných rizicích předtím, než s takovým postupem udělí souhlas. Jak uvidíme níže, tento princip nebyl v praxi vždy dodržován, což mělo pro zúčastněné ženy devastující následky. Tvrdím, že v bývalém Československu a v jeho nástupnických státech, v České republice a na Slovensku, byl anticikanismus faktorem, který vedl k selháním při uplatňování tohoto principu.

Problematika nucených sterilizací zahrnuje i další témata, o nichž zde nebudu hovořit. Konkrétně mám na mysli situace, kdy jsou sterilizovanými dospělé osoby zbavené způsobilosti k právním úkonům, nebo nezletilí, kteří legálně nemohou udělovat souhlas s žádným lékařským zákrokem. V takových případech souhlas obvykle uděluje zákonný zástupce dané osoby. Praxe, která umožňuje zákonným zástupcům udělit souhlas se sterilizací osob zbavených způsobilosti k právním úkonům z důvodu duševního postižení, byla nedávno zpochybněna (Rowlands, Amy 2017).

1 Základní princip: Svobodná informovaná volba a souhlas

1.1 Povinnost zdravotnických pracovníků poskytovat úplné informace

Stejně jako u jakéhokoli lékařského úkonu osoba, která čelí rozhodnutí, zda poskytnout souhlas se zákrokem, který povede k její neplodnosti (tj. antikoncepční sterilizaci), musí být zdravotnickými pracovníky, kteří tento zákrok provádějí, plně informována o povaze takového úkonu, rizicích spojených s jeho podstoupením a očekávaných výsledcích, včetně vedlejších účinků. Jednotlivec má na tyto informace právo, což automaticky znamená, že zdravotnický personál je povinen plně informovat pacienty o všech těchto aspektech před realizací takového zákroku, a učinit tak v podmínkách, které umožní skutečné informování dané osoby. Jako subjekt odpovědný za udělování licencí k provozování lékařské praxe nese stát odpovědnost za vytvoření takových podmínek, aby byla jasná povaha smlouvy mezi zdravotnickými pracovníky a osobami, kterým poskytují péči.

Praxe v reprodukční zdravotní péči má dopady nejen na zdravotní stav jednotlivce, ale také na uplatňování lidských práv, jako je právo na informace, právo na osobní autonomii a právo na soukromí. Z tohoto důvodu je nezbytné, aby zdravotničtí pracovníci přistupovali k poskytování reprodukčních zdravotních

⁵ Pro úplnou právní analýzu těchto předpisů a rámce jejich působnosti viz Závěrečné stanovisko (2005).

služeb s cílem chránit nejen fyzické zdraví a bezpečnost, ale také individuální práva, a aby stát vytvářel takové podmínky, které povedou k ochraně těchto práv.

1.2 Vyjádření zásady svobodné informované volby a souhlasu v právních předpisech

V poválečném Československu byl právní rámec pro provádění ženské antikoncepční sterilizace upraven legislativou v oblasti veřejného zdraví (přijatou v roce 1966 a několikrát přepracovanou nástupnickými státy po roce 1993) a směrnicemi přijatými Ministerstvem zdravotnictví.⁶ Podle těchto právních norem bylo možné antikoncepční sterilizaci provést pouze za určitých podmínek, na žádost osoby, která měla zákrok podstoupit, a s jejím souhlasem. V praxi se tímto souhlasem rozumělo písemné vyjádření souhlasu se zákrokem, podepsané danou osobou před provedením sterilizace. Toto vyjádření souhlasu bylo považováno za platné, pokud byla osoba, která souhlas poskytla, plně informována vedoucím lékařem o povaze zákroku a jeho rizicích.

Zdravotní zákrok, který je prováděn správně po technické stránce, na základě správné lékařské diagnózy a v souladu s profesními standardy, může být stále nezákonný, pokud k němu dotčená osoba neudělí svobodný a informovaný souhlas. Zákonnost je zajištěna právě tímto souhlasem, nikoli správností lékařského posudku (nebo jeho absencí). Komunikace uděleného souhlasu musí být jednoznačná a nelze jej jednoduše předpokládat. Nejen, že právní akt udělení souhlasu musí být plně v souladu s přesvědčením dané osoby a její vůlí, souhlas rovněž musí být udělen svobodně, to jest nikoli z donucení nebo pod jakýmkoliv nátlakem. Donucení k vyjádření souhlasu činí tento souhlas právně neplatným, a jakékoli jednání, ke kterému došlo na jeho základě, je tedy protiprávní.

Do roku 1970 ratifikovala bývalá Československá socialistická republika řadu mezinárodních lidskoprávních úmluv, a byla to právě jejich ratifikace, na kterou se při svém úsilí o dosažení větších svobod odkazovalo demokratické hnutí Charty 77.⁷ Jak vyplývá z výše uvedeného zákonného požadavku na souhlas se sterilizací, je zřejmé, že tyto zásady byly bývalým Československem, nebo přinejmenším těmi, kdo je navrhovali, považovány za závazné i v období komunismu.

Československé lékařské směrnice týkající se sterilizace rozlišovaly mezi „neterapeutickou“ (to jest antikoncepční) sterilizací prováděnou na zdravých

6 Pro úplnou právní analýzu těchto předpisů a jejich rámce viz Závěrečné stanovisko (2005).

7 Československo podepsalo Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech v roce 1968, ratifikovalo je v roce 1975, v platnost pak vstoupily v roce 1976. Na obě tyto mezinárodní smlouvy odkazuje i první věta prohlášení Charty 77 (viz např. https://cs.wikisource.org/wiki/Prohl%C3%A1%C5%A1en%C3%AD_Charty_77). Po rozpuštění Československa prohlásila Česká republika 22. února 1993 obě smlouvy za platné od 1. ledna 1993. Slovensko se k těmto přihlásilo 28. května 1993 (viz https://en.wikipedia.org/wiki/International_Covenant_on_Civil_and_Political_Rights#cite_note-Czechoslovakia-109).

reprodukčních orgánech a „terapeutickou“ sterilizací prováděnou na orgánech, které byly postiženy nějakou chorobou nebo jinak nefunkční. „Neterapeutické“ sterilizace měly být posuzovány a schvalovány „sterilizační komisí“ ve zdravotnickém zařízení (což vyvolává zajímavou otázku, jak osoba, která sterilizaci požadovala, mohla dosáhnout provedení zákroku v případě negativního vyjádření komise), zatímco „terapeutické“ sterilizace měly být posouzeny dohlížejícím lékařem odpovědným za chod zařízení. Souhlas s oběma typy sterilizace vyžadoval, aby ošetřující lékař, o kterém se předpokládalo, že je v přímém a nejintenzivnějším kontaktu s dotyčnou osobou, plně informoval tuto osobu o tom, co zákrok obnáší, o jeho rizicích, vedlejších účincích a dalších okolnostech ještě předtím, než se tato osoba rozhodne, zda ke sterilizaci poskytne souhlas. V praxi, jak uvidíme níže, tomu zdaleka nebylo vždy tak.

Česká Listina základních práv a svobod⁸ stanoví v čl. 4 odst. 4, že jakákoliv zákonná omezení práv a svobod nesmí porušovat význam a účel těchto práv a svobod. Například právo na ochranu fyzické integrity může být zákonem omezeno pouze do té míry, do jaké by taková ochrana mohla zasahovat do jiných ústavně chráněných základních práv nebo veřejných zájmů. Lze argumentovat, že anticikanismus v české a slovenské společnosti výrazně ovlivnil vnímání „veřejného zájmu“ právě v případech romských žen, které byly sterilizovány proti své vůli, údajně ve jménu veřejného zdraví.

Premisa rovného zacházení před zákonem je základem ústavního pořádku a všech lidskoprávních úmluv, k jejichž signatářům patřilo i bývalé Československo a dnes jsou jimi jeho nástupnické státy. Lze také tvrdit, že některá ze zákonných omezení (například promlčení), která jsou v současnosti uplatňována při posuzování oprávněnosti požadavků postižených, když se soudní cestou domáhají peněžních náhrad za nemajetkovou újmu způsobenou porušením jejich osobnostních práv těmito nekonsenzuálními sterilizacemi, porušují nejen právo na ochranu osobnosti, ale také právo těchto osob na řádný proces. Jak bude ukázáno níže, tato omezení v současnosti brání obětem nucené sterilizace v přístupu ke spravedlnosti.

1.3 Reflexe principu svobodné a informované volby a souhlasu v praxi

Za posledních 40 let byly v bývalém Československu a jeho nástupnických státech v souvislosti s nucenými sterilizacemi vzneseny stovky nároků, z nichž mnohé pocházely od romských žen. Některé z nich dále potvrdilo následné vyšetřování. Ovšem jen velmi málo z nich vedlo k rozhodnutí soudů ve prospěch žalující strany. Případy těchto žen ukazují, že lékaři v uvedené době a uvedeném místě neinformovali romské ženy před operacemi v plné míře o tom, že tubární sterilizace (přerušování vejcovodů) jim v budoucnu znemožní přirozeně otěhotnět.

⁸ Listina základních práv a svobod, ústavní zákon č. 2/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 162/1998 Sb.

Nebyly také plně informovány o možných rizicích a vedlejších účincích těchto zákroků před tím, než operaci podstoupily. Sterilizace byly prováděny v situaci, kdy souhlas s realizovaným postupem buď nebyl udělen vůbec, anebo byl udělen pod nátlakem. Mnoho žen nebylo nikdy informováno o tom, že antikoncepční sterilizace musí být vždy považována za nevratnou. Mnohé byly mylně informovány, že je stejně reverzibilní jako jakákoliv jiná antikoncepce, například zavedení nitroděložního tělíska. Některé ženy věřily, že sterilizace byla totožná právě s aplikací nitroděložního tělíska a o svém omylu se dozvěděly až ve chvíli, kdy je lékař, kterého kontaktovaly, aby jim tělísko vyňal, informoval o jejich skutečné situaci. Jiné ženy byly sterilizovány bez souhlasu během porodu císařským řezem. Před zákrokem, během něj nebo po jeho ukončení pak byly lékaři uvedeny v omyl, když jim bylo sděleno, že jim sterilizace „zachránila život“. Byly nesprávně informovány, že početí a porod dalšího dítěte by nevyhnutelně vedly k jejich smrti.

Právě situace, kdy je nutné provést neodkladný a život zachraňující zákrok, je jedinou okolností, kdy předchozí souhlas se zákrokem není vyžadován, neboť jej nelze získat proto, že jej v takové situaci daná osoba není schopna udělit. Lékaři v bývalém Československu a jeho nástupnických státech však pojem „život zachraňující operace“ pravidelně vykládali nezvykle široce a zahrnovali do něj i tubární sterilizaci. Ženy, které sterilizovali bez jejich souhlasu, uváděli v omyl, když před nimi tyto zákroky prezentovali tak, že je zachránily od jisté smrti v případě dalšího početí. Teoretické budoucí těhotenství však nikdy nepředstavovalo bezprostřední nebezpečí pro zdraví nebo život (ve smyslu zákonů platných v Československu a jeho nástupnických státech od roku 1966), které by lékaře opravňovalo k okamžitému provedení tubární sterilizace.

Oběti porušování lidských práv a lidskoprávní pozorovatelé, včetně Charty 77, již od sedmdesátých let pravidelně upozorňovali bývalé československé a později české a slovenské úřady na protiprávnost tohoto jednání, na pokračující beztretnost těch, kteří se jich dopouštěli, a na dodnes trvající nedostatek nápravných opatření vůči osobám, které tímto jednáním byly poškozeny. I přes jeho závažnost a skutečnost, že zjevně nepřiměřeně dopadalo právě na romské ženy, nejednaly české ani slovenské orgány tak, aby poskytly skutečné odškodnění velké většině obětí, nebo zjednaly nápravu, ani plně neprozkoumaly rozsah tohoto jednání a jeho dopad na společnost.

Právní úprava provádění antikoncepčních sterilizací, která zahrnuje čekací dobu mezi podáním žádosti o sterilizaci a jejím samotným provedením, vstoupila v České republice v platnost až v roce 2012. Podrobnou úpravu podmínek pro provádění sterilizací, včetně případů sterilizace nezletilých a osob zbavených způsobilosti k právním úkonům, v současné době stanovuje zákon o specifických zdravotních službách (zákon č. 373/2011 Sb.). Na Slovensku přijala vláda v návaznosti na zprávu mezinárodní občanské společnosti z roku 2003 nazvanou

*Body and Soul*⁹ (Poradňa pre občianske a ľudské práva 2003) usnesení, kterým nařizuje revizi právního a regulačního rámce pro provádění antikoncepční sterilizace. Změny byly skutečně zavedeny relativně rychle. Podle odborníka na lidská práva Clauda Cahna však zůstává otevřenou otázkou, zda tyto revize skutečně vyústí ve zlepšení ochrany práv v praxi (Cahn 2013: 53).

1.4 Odškodnění: Většina obětí nucené sterilizace nebyla odškodněna

Český veřejný ochránce práv provedl v této věci v roce 2005 šetření, na jehož základě vydal jeho úřad doporučení týkající se odškodnění obětí nezákonně provedených sterilizací (Závěrečné stanovisko 2005). Veřejný ochránce práv zjistil, že většina z více než 80 stížností podaných u jeho úřadu (jednalo se o případy, ke kterým došlo v období posledních čtyřiceti let) skutečně představovala zcela zřejmě nezákonně provedené sterilizace. Jednalo se o zákroky, ke kterým dle jeho názoru v první řadě nemělo nikdy dojít, protože nebyly provedeny na základě svobodné vůle a plně informované volby dotčených žen, a protože jakýkoliv formální „souhlas“, který k nim dotčené ženy poskytl, nebyl svobodný, ale nějakým způsobem vynucený. V mnoha případech bylo jasné, že tyto ženy nedostaly dostatečný čas na to, aby se rozhodly, zda zvolit sterilizaci jako celoživotní antikoncepční metodu, zatímco v jiných případech byla sterilizace provedena okamžitě po jiném lékařském zákroku, například po potratu nebo po porodu dítěte, a „souhlas“, byl-li požadován, byl formálně udělen až po provedení této nevratné operace. Z lékařských záznamů vyplynulo, že tam, kde byl „souhlas“ k operaci zdánlivě vydán (to znamená, že například existoval podpis na kusu papíru), existovaly vážné pochybnosti o tom, zda byl udělen svobodně, resp. zda byla žena před jeho údajným poskytnutím plně informována o rizicích a nežádoucích účincích sterilizace.

Zpráva se také zabývá historií zapojení československých sociálních pracovníků a pracovnic do jednání předcházejícím těmto zákrokům, kdy to byli právě oni, kdo měl přesvědčovat zejména romské ženy, aby jako antikoncepční metodu zvolily právě sterilizaci. K tomu je měli nutit prostřednictvím poskytování peněžních pobídek k podstoupení sterilizace. V jiných případech ženám hrozili odebráním stávajících dětí z péče nebo snížením sociálních dávek, pokud by se sterilizací nesouhlasily. K této historii se ještě vrátím níže.

Pokud jde o otázku odškodnění a nápravy, nese podle obecně platných právních zásad za tato porušování lidských práv odpovědnost samotný stát. Pouhá přítomnost podpisu na propouštěcí zprávě není důkazem souhlasu, zejména ne v takových případech, jako jsou ty, na které byly bývalé československé,

⁹ Publikace vyšla též ve slovenštině – viz *Telo i duša: Násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku*. Poradňa pre občianske a ľudské práva a Center for Reproductive Rights. 2003 (Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/telo-i-duša-násilne-sterilizácie-a-ďalšie-útoky-na-reprodukčnú-slobodu-romov-na-slovensku/>). V textu autorka odkazuje na anglickou edici tohoto dokumentu.

české i slovenské orgány opakovaně upozorňovány. Tyto případy jsou totiž v rozporu s některými nejzákladnějšími právními principy, které byly součástí československého právního řádu od roku 1966, a jehož součástí zůstávají dodnes.

Český veřejný ochránce práv ve svém závěrečném prohlášení doporučil, aby české úřady přijaly legislativní a metodická opatření, která by v budoucnu zabránila dalšímu zneužívání této praxe, jakož i opatření směřující k odškodnění obětí. Legislativní doporučení zahrnovala přijetí jasnější právní definice informovaného souhlasu. Metodická doporučení zahrnovala osvětu o sterilizacích zaměřenou na širokou veřejnost, a vzdělávání zdravotnického personálu o právech pacientů. V doporučeních k odškodnění obětí se uvádí, že ženy, jejichž rozhodnutí byla ovlivněna státními sociálními pracovníky, mají zjevný nárok na odškodnění od státu, zatímco odpovědnost za nezákonné sterilizace prováděné během jiných operací nesou podle názoru veřejného ochránce lékaři, kteří se k provedení těchto nezákonných zákroků rozhodli. To veřejného ochránce vedlo k vydání doporučení o odškodněních, které vymezilo několik zbytečných rozdílů mezi kategoriemi obětí a mohlo způsobit prodlení v dalších krocích na straně státu. Veřejný ochránce argumentoval, že ty ženy, které byly sterilizovány v letech 1973–1991, tedy v době, kdy byly nabízeny eugenicky motivované finanční pobídky ke sterilizaci, by měly být odškodněny přímo státem, zatímco všechny ostatní oběti (a implicitně i ty, které byly sterilizovány po roce 1991) se měly se svými stížnostmi obrátit na soudy. V době publikace těchto doporučení, tedy v roce 2005, měly postižené ženy skutečně stále ještě možnost finanční náhradu za porušení svých osobnostních práv u českých soudů vymáhat.

Některé ze žen, které byly nelegálně sterilizovány během jiných lékařských zákroků, například při císařském řezu – tedy bez jakéhokoli zapojení sociálních pracovníků – však byly tomuto zacházení vystaveny nejen v letech 1973–1991, ale i později. Nejen, že jejich nucené sterilizace probíhaly chronologicky souběžně s těmi, ve kterých hráli roli pracovníci státní sociální péče, ale zároveň nebylo ani zcela opodstatněné považovat stát v těchto případech za nevinný jen proto, že na rozdíl od případů, které byly založeny na pobídkách sociálních pracovníků, v jejich případě nebylo možné tak snadno identifikovat konkrétní státní politiku, která by k tomuto porušování práv pacientek vedla. Považovat různé způsoby, jakými byly ženy nezákonně sterilizovány, za vzájemně nesouvisející, působí vskutku uměle.

V roce 2008 ovšem navíc zavedlo české soudnictví tříletou promlčecí lhůtu vztahující se k oprávněnosti dožadovat se peněžitého odškodnění v případech porušování osobnostních práv.¹⁰ To znamenalo, že pro žadatelky o nápravu

10. „Rozšířený senát občanskoprávního a obchodního kolegia Nejvyššího soudu ve svém rozsudku ze dne 12. 11. 2008, sp. zn. 31 Cdo 3161/2008 dospěl k závěru, že nárok na náhradu nemajetkové újmy v penězích podle § 13 občanského zákoníku (zákon č. 40/1964 Sb.) se promlčuje v obecné tříleté lhůtě, a proto většina žalob na ochranu osobnosti, kterými se oběti protiprávní sterilizace domáhaly odškodnění, byla zamítnuta z důvodu promlčení nároku ve tříleté promlčecí lhůtě počítané od provedení sterilizace a nikoli od okamžiku, kdy oběť zjistila skutečný význam a všechny důsledky tohoto zákroku.“ Návrh věcného záměru a paragrafového znění zákona o odškodnění osob sterilizovaných v rozporu s právem na území České republiky, str. 20 (Český helsinský výbor 2013). Dostupné na: http://www.helcom.cz/dokumenty/chv/sterilizace/Navrh_zakona_v_rozporu.pdf

v podobě finančního odškodnění již nemělo smysl obrátit se se svým případem na soud, s výjimkou osob sterilizovaných v posledních několika letech. Z tohoto důvodu lidskoprávní pozorovatelé naléhavě žádají český stát, aby odškodnil všechny ženy, které byly na českém území nelegálně sterilizovány, a to přímo prostřednictvím zvláštního mechanismu pro odškodnění, podobného tomu, který původně doporučil veřejný ochránce práv pro skupinu obětí, na něž cílila politika sociální péče.

Jediné osoby, které byly nezákonně sterilizovány na českém území a které byly dosud odškodněny, jsou ty, kterým se buď podařilo podat žalobu k soudu před uplynutím promlčecí lhůty, nebo tak učinit před zavedením omezení z roku 2008. Dosažení většiny těchto náhrad trvalo u tuzemských soudů roky. O výši vyrovnání, z nichž některá byla příznána českými vrchními soudy až v rámci odvolacích řízení, informovala česká média, ale pokud žena sama svůj případ nezveřejnila, dozvěděla se veřejnost jen velmi málo o tom, kdo tyto ženy jsou nebo za jakých okolností jim byly nedobrovolné sterilizační zákroky provedeny (Cahn 2013: 80). Drtivá většina žen, které byly nezákonně sterilizovány, není nadále schopna žádat o odškodnění prostřednictvím soudů, a to buď z důvodu promlčení, nebo proto, že si nemohou dovolit zahájit soudní řízení a nést náklady nejen za své vlastní právní zastoupení, ale v případě neúspěchu i náklady druhé strany, anebo protože z různých důvodů nemohou získat přístup ke svým lékařským záznamům, či konečně protože většina z nich pravděpodobně nebude schopna z důvodů uvedených výše splnit velmi přísné důkazní normy, jimiž se v takových případech soudy řídí.

Jedinými osobami nezákonně sterilizovanými na slovenském území, které na Slovensku dosáhly odškodnění, jsou rovněž ženy, které se rozhodly se soudit. Nezdá se, že by opakované rozsudky Evropského soudu pro lidská práva měly v těchto případech nějaký vliv na to, jak na ně pohlíží domácí orgány, ať už spadají pod moc výkonnou, legislativní nebo soudní. Slovenská vláda doposud nepřipouštěla otázku, zda by měla zavést nějaký druh odškodňovacího mechanismu, který by zajistil nápravu, a opakovaně popírá i to, že by vůbec mělo jít o problém, za který nese odpovědnost stát (Cahn 2013: 54).

Evropský soud pro lidská práva byl požádán, aby posoudil případy nucených sterilizací vznesených proti Slovensku z hlediska porušení několika článků Evropské úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod, včetně článku 6 (právo na spravedlivý proces), 12 (právo na svobodné založení rodiny) a 13 (právo na účinný prostředek nápravy). V době psaní tohoto textu soud zatím k těmto konkrétním článkům posuzovaným v kontextu nucených sterilizací nevydal žádné stanovisko. Vyjádřil se ale ke článkům 3 (zákaz nelidského zacházení) a 8 (právo na rodinný a soukromý život) – prohlásil žaloby týkající se těchto článků za přípustné a rozhodl, že práva pod články 3 a 8 byla v těchto případech porušena (Cahn 2013: 163–168).

V roce 2015 zamítla vláda ČR návrh ministra pro lidská práva na zavedení mechanismu pro odškodnění nuceně sterilizovaných žen. Předseda vlády ve své

následné komunikaci s komisařem Rady Evropy pro lidská práva argumentoval tím, že kdokoli s podobnými nároky může podat žalobu a požádat, aby v jeho případě nebyla uplatněna promlčecí lhůta; prohlásil také, že ti, kdo takové nároky uplatňují, byli navíc schopni podat žaloby už před rokem 1990.¹¹ To je pozoruhodné tvrzení na hranici historické fakticity. Jak uvidíme níže, jeden z případů před Evropským soudem pro lidská práva, *Maděrová versus Česká republika*, je může brzy prověřit.

2 Nezvolené svobodně = Nucené

2.1 Případy nucené sterilizace v bývalém Československu

Lidskoprávní aktivisté, kteří se zabývali zacílením politiky sterilizací na romské ženy v bývalém Československu, upozornili, že oficiální kroky, které měly toto cílení regulovat, představovaly spíše jakousi následnou snahu umožnit regulačně a právně rámovat již existující praxi.¹² Toto právní úsilí probíhalo nejprve na úrovni jednotlivých republik. V roce 1973 přijalo Ministerstvo práce a sociálních věcí České socialistické republiky vnitřní směrnici, která osobám podstupujícím tubární sterilizaci udělovala „příspěvky“ (Cahn 2013: 40). V případě Slovenské socialistické republiky (SSR) vláda v roce 1974 pověřila Ministerstvo zdravotnictví vydáním pokynů k regulaci používaných antikoncepčních prostředků a konkrétně v případech romských žen k aplikaci „nejnovějších zkušeností, moderních prostředků a metod“ (tamtéž; C. Cahn zde cituje A. Manna: „Development of Romany Family“). Toto bylo aktualizováno v roce 1983, kdy vláda SSR pověřila Ministerstvo zdravotnictví, aby se i nadále zaměřovalo na „sporné otázky“ v souvislosti s plánováním rodiny a „snižování vysokého podílu nezdravé populace“ (tamtéž). Ministerstvo odpovědělo zrušením tehdy existujícího minimálního věku pro podstoupení sterilizace.¹³ Jak dokumentuje ve svém Závěrečném prohlášení Veřejný ochránce práv v České republice, ačkoliv nebyla romská populace ve skutečném znění těchto pokynů a předpisů nikdy sama o sobě explicitně jmenována, zprávy od sociálních pracovníků z terénu v České republice konkrétně uvádějí, kolik „cikánských“ žen bylo nebo nebylo přesvědčeno, aby sterilizaci podstoupily. Varování skupiny lidí kolem Charty 77 o tomto fenoménu byla založena na případech z celého bývalého Československa.

11 Odpověď předsedy vlády České republiky Bohuslava Sobotky na dopis komisaře Rady Evropy pro lidská práva Nilse Muižniekse o návrhu zákona na odškodnění za nedobrovolnou sterilizaci romských žen. Rada Evropy: Komisař pro lidská práva, 22. října 2015, k dispozici z <https://www.refworld.org/docid/5665b2934.html>

12 Osobní komunikace s Rubenem Pellarem, září 2018.

13 Od roku 1972 bylo v Československu povoleno provádět sterilizace žen mladších 35 let, pokud porodily tři nebo více dětí; ženy ve věku 35 let a starší měly před schválením sterilizace rovněž přivést na svět tři děti. Tato omezení nebyla v praxi respektována.

Bez svobodné a informované volby a souhlasu byly ženy napříč celým Československem (dokud se 1. ledna 1993 nerozdělilo na dva samostatné státy) sterilizovány i během poskytování jiných lékařských služeb a bez zapojení sociálních pracovníků. Například Elena Gorolová, romská žena, která nejvíce otevřeně hovoří o nutnosti odškodnění všech, jejichž práva byla tímto způsobem porušena, byla násilně sterilizována v roce 1990 po druhém císařském řezu. Tato praxe pokračovala dále i v obou nástupnických státech.

2.2 Případy nucených sterilizací v České republice po roce 1993

Kromě více než 80 stížností podaných veřejnému ochránci práv a stovek obvinění zdokumentovaných ještě předtím výzkumníky, byla českými soudy, včetně Ústavního soudu, projednána jen hrstka případů nucených sterilizací a pouze u několika z nich nařídily tuzemské soudy odškodnění.

Po vyčerpání tuzemských nápravných prostředků byly proti České republice podány také čtyři stížnosti na nezákonné sterilizace u Evropského soudu pro lidská práva. Než mohl soud vydat prohlášení o jejich přípustnosti, byly však dva z těchto případů vyrovnány mimosoudně: případ *Ferenčíková versus Česká republika* (žádost č. 21826/10)¹⁴ byl vyřešen v roce 2011, a *R. K. versus Česká republika* (žádost č. 7883/08)¹⁵ byl vyrovnán v roce 2012. Případ *Iveta Červeňáková versus Česká republika* (žádost č. 26852/09)¹⁶ byl v roce 2012 prohlášen za nepřipustný, protože stěžovatelka neinformovala štrasburský tribunál o tom, že v mezidobí vyjedнала mimosoudní vyrovnání přímo s nemocnicí.¹⁷

Čtvrtý případ, *Maděrová versus Česká republika*, Evropský soud pro lidská práva přijal jako přípustný a toto své stanovisko v roce 2015 sdělil České vládě. Týká se sterilizace, kterou stěžovatelka podstoupila v roce 1982, a stěžovatelčiny následné žádosti o odškodnění, kterou tuzemské soudy zamítly jako promlčenou. Soudní dvůr položil účastníkům řízení následující otázku podle článku 8 (právo

14 Evropský soud pro lidská práva, rozhodnutí 5. sekce, žádost č. 21826/10, *Helena Ferenčíková vs. Česká republika*, 30. srpna 2011.

15 Evropský soud pro lidská práva, rozhodnutí 5. sekce, žádost č. 7883/08, *R. K. vs. Česká republika*, 27. listopadu 2012.

16 Evropský soud pro lidská práva, rozhodnutí 5. sekce, žádost č. 26852/09, *Iveta Červeňáková vs. Česká republika*, 23. října 2012.

17 „Soud shledává, že žadatelka, zastupovaná právním zástupcem u domácích soudních líčení i v líčení před tímto Soudem, přesvědčivě a věrohodně nevysvětlila, proč Soud neinformovala o skutečnosti, že s městskou nemocnicí uzavřela dohodu o vyrovnání jen šest měsíců po tomto procedurálním kroku, a navíc tak učinila jen v odpovědi na komentáře ze strany vlády, ve kterých se tato informace objevila (viz výše odstavec 21, 22 a 24). Zatímco mohla oprávněně pochybovat o vhodnosti zveřejnění informací o existenci a obsahu dohody pro tento Soud před tím, než dohodu potvrdil Nejvyšší soud, nadále nejednala ani ve chvíli, kdy toto potvrzení získala 10. 1. 2012 (viz výše odstavec 18).“ Je velmi nešťastné, že žadatelka neměla přístup k lepšímu právnímu poradenství v této procedurální věci. Evropský soud pro lidská práva, rozhodnutí 5. sekce, žádost č. 26852/09, *Iveta Červeňáková vs. Česká republika*, 23. října 2012.

na respektování soukromého života): „Respektovalo řízení v projednávaném případě zájmy žalobkyně chráněné článkem 8 Úmluvy přiměřeně vzhledem ke změnám v relevantní praxi a obtížím, které žalobkyně uvádí v dřívějším soudním řízení?“¹⁸

2.3 Případy na Slovensku po roce 1993

Několik žalob týkajících se případů nucené sterilizace romských žalobkyní bylo u Evropského soudu pro lidská práva podáno i proti Slovensku. V rozsudcích k nim tento soud uvedl, že je povinností státu uspořádat své zákony a praxi tak, aby ženám poskytovaly vhodné podmínky, za nichž se mohou svobodně a informovaně rozhodovat o tom, zda podstoupit či nepodstoupit sterilizaci, a aby byly chráněny před snahami třetích stran jejich rozhodnutí ovlivnit a byla při tom vždy respektována jejich fyzická integrita a soukromí. Jednalo se o sterilizace prováděné bez svobodného a informovaného souhlasu žen v letech 1999–2002. Soud zjistil, že slovenský právní rámec nedokázal snížit riziko provádění sterilizací bez svobodného informovaného souhlasu žen, kterých se týkaly, což znamenalo, že stát porušil svůj pozitivní závazek vyplývající z Evropské úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod zabránit mučení a jinému krutému, nelidskému a ponižujícímu zacházení a dodržovat právo na soukromí a rodinný život. Soud upřesnil, že všichni pacienti mají právo být plně informováni o svém zdravotním stavu, včetně lékařských závěrů, které z něj lze vyvodit, o navrhovaných léčebných postupech a jejich možných přínosech a rizicích, stejně jako o alternativách, včetně důsledků podstoupení navrhované procedury, jakož i obdržet úplné informace o svých diagnózách, prognózách a průběhu léčby.

Všechny ženy, které tyto žaloby proti Slovensku podaly, jsou Romky. Dvě byly sterilizovány během druhého porodu císařským řezem, zatímco třetí z nich byla sterilizace provedena již během prvního císařského řezu. V důsledku sterilizace trpí všechny tyto ženy vážnými zdravotními následky. Všechny byly podvodem přesvědčeny, aby podepsaly „udělení souhlasu“ k tubární sterilizaci, aniž by před provedením operace byly informovány o tom, že už nikdy nebudou mít děti. Ve dvou případech šlo o nezletilé, na jejichž zákonné zástupce se nikdy nikdo neobrátil a jejichž souhlas tak nebyl nikdy požadován. V nemocnicích, do kterých přišly porodit, byly také vystaveny etnické segregaci.

V těchto případech byla rovněž podána trestní oznámení, ale slovenská policie dospěla k závěru, že prohlášení lékařů, kteří se odvolávali buď na „lékařské“ nebo „sociální indikace“ sterilizace, v těchto případech plně nahrazují absenci souhlasu,

¹⁸ *Maděrová vs. Česká republika* (č. 32812/13), dostupné na: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-156306> (ve francouzštině, překlad autorky do anglického originálu tohoto článku); viz také Factsheet: Roma and Travellers (2018: 19–20).

jenž považovala pouze za formální procedurální záležitost. Ve dvou z těchto případů slovenský Ústavní soud později nařídil znovuotevření trestního řízení, žádné obvinění ale nikdy nepadlo (Cahn 2013: 160).

Rozhodnutí Evropského soudu pro lidská práva v případě *V. C. versus Slovensko* (č. 18968/07)¹⁹ bylo vyneseno v roce 2011. K podpisu formuláře souhlasu se sterilizací byla V. C. vyzvána během porodu, bez toho, aby rozuměla, co to znamená, nebo že je sterilizace nevratná, a poté, co jí její ošetřující lékaři sdělili, že pokud by počala třetí dítě, buď ona či dítě by zemřeli. Po zákroku byla ostrakizována romskou komunitou a uvedla, že její neplodnost byla také faktorem, který vedl k jejímu rozvodu. Soud shledal, že stěžovatelka musela zažívat úzkost z toho, jakým způsobem byla vyzvána k udělení souhlasu se sterilizací, a v důsledku toho i pocity strachu a méněcennosti. Dlouhodobě trpěla jak fyzicky, tak i psychicky, a to i ve vztahu ke svému tehdejšímu manželovi a romské komunitě. Jednání zdravotnického personálu zahrnovalo hrubou lhostejnost vůči jejímu právu na autonomii a svobodnou volbu jako pacientky, což znamenalo, že zákrok porušoval článek 3 (zákaz nelidského nebo ponižujícího zacházení) a článek 8 (právo na respektování soukromého a rodinného života) Úmluvy (Factsheet: Roma and Travellers 2018: 7–8).

V případě *N. B. versus Slovensko* (č. 29518/10)²⁰ vydal Evropský soud pro lidská práva své rozhodnutí v roce 2012. N. B., Romka, která byla v době provedení sterilizace nezletilá, byla ve veřejné nemocnici na Slovensku v roce 2001 sterilizována bez plného a informovaného souhlasu při porodu svého druhého dítěte. Matka N. B., která byla jejím zákonným zástupcem, nebyla u porodu přítomna a nebyla ani požádána o souhlas se sterilizací. N. B. během těhotenství pravidelně navštěvovala svého lékaře a byla informována, že porod bude proveden císařským řezem. Poté, co dorazila do nemocnice, při již probíhajícím porodu, byla oddělena od neromských pacientek do „cikánského pokoje“ a byly jí podány utišující léky. V její zdravotní dokumentaci za ručně psaným zápisem o podání sedativ následuje na stroji psaný záznam, ve kterém se uvádí, že požádala o tubární sterilizaci a byla informována o její nezvratnosti. Tento záznam je podepsaný lékařem a N. B. Soud vyslechl svědectví, ve kterém N. B. uvádí, že jí po podání sedativ pracovnice nemocnice přinesla k podpisu tři papíry a vzala ji za ruku, aby ji při podpisu udržovala stabilní. U N. B. v tu chvíli již probíhal porod a cítila se pod vlivem léků. Pamatuje si lékaře, který jí sdělil, že pokud se nepodepíše, zemře, takže v tu chvíli neprotestovala. Lékařské záznamy rovněž obsahují kopii rozhodnutí nemocniční sterilizační komise, která sterilizaci schválila, datovaného

19 *V. C. vs. Slovensko*, žádost č. 18968/07, Závěrečný rozsudek, 8. listopadu 2011. Dostupné na: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107364>

20 *N. B. vs. Slovensko*, žádost č. 29518/10, 12. června 2012, Závěrečný rozsudek, 12. září 2012. Dostupné na: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#f{„dmdocnumber“:\[„909446“\],„itemid“:\[„001-111427“\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#f{„dmdocnumber“:[„909446“],„itemid“:[„001-111427“])

po jejím provedení. N. B. nevěděla, že následkem zákroku zůstala neplodná, a to až do roku 2002, kdy její právník přezkoumal její zdravotní záznamy. Od porodu druhého dítěte trpěla vážnými zdravotními obtížemi. Její psychické problémy, které zažívala v důsledku tohoto zákroku, popsal psycholog v čestném prohlášení z roku 2007. Manželem i širší romskou komunitou byla kvůli své neplodnosti odmítnuta a vyloučena na okraj. Soud dospěl k závěru, že zákrok byl v rozporu s článkem 3 (zákaz nelidského nebo ponižujícího zacházení) a článkem 8 (právo na respektování soukromého a rodinného života) Úmluvy (Factsheet: Roma and Travellers 2018: 8).

V případě *I. G., M. K. a R. H versus Slovensko* (č. 15966/04) bylo rovněž rozhodnuto v roce 2012. Tyto všechny tři romské ženy uvedly, že byly sterilizovány bez svého plného a informovaného souhlasu, že vyšetřování jejich sterilizací ze strany úřadů nebyla efektivní a že jejich etnický původ hrál při jejich sterilizaci rozhodující roli. Soud našel dva případy porušení článku 3 (zákaz nelidského a ponižujícího zacházení) v souvislosti se sterilizacemi první a druhé žadatelky a jejich tvrzením, že jejich případ nebyl dostatečně prošetřen, jakož i porušení článku 8 (právo na respektování soukromí a rodinný život), rovněž u první a druhé žadatelky. Pokud jde o třetí žadatelku, soud se rozhodl vyřadit její žádost ze seznamu případů podle čl. 37 odst. 1 písm. c) Úmluvy (Factsheet: Roma and Travellers 2018: 8). Soud může v kterékoli fázi řízení rozhodnout o vyškrtnutí něčí žaloby ze seznamu případů, pokud okolnosti dovedly soud k závěru, že není déle odůvodněné pokračovat ve zkoumání žaloby. V tomto případě to bylo proto, že R. H. 9. října 2010 zemřela. Do rozsudku bylo ovšem v tomto případě zařazeno i nesouhlasné stanovisko soudce Bratzy s vyřazením případu: „Nesouhlasím s rozhodnutím většiny vyřadit žalobu podanou třetí žalobkyní, paní R. H., ze seznamu případů podle čl. 37 odst. 1 písm. c) Úmluvy. Podle mého názoru by vzhledem k znepokojivým okolnostem daného případu mělo být zohledněno *locus standi* dětí třetí žalobkyně, [...] dodržování lidských práv třetí žalobkyně mělo převládnout a Soud měl její žalobu přezkoumat...“²¹

2.4 Nucené sterilizace jinde ve světě a reakce světové komunity

Kromě těchto případů z bývalého Československa, České republiky a Slovenska, byla obvinění z nucených sterilizací hlášena také z Bangladéše, Číny, Dánska, Finska, Estonska, Islandu, Indie, Japonska, Jihoafrické republiky, Kanady, Maďarska, Mexika, Namibie, Německa, Norska, Panamy, Peru, Ruska, Spojených

21 *I. G. a ostatní vs. Slovensko*, žádost č. 15966/04, Závěrečný rozsudek, 13. listopadu 2012, publikováno 29. dubna 2013. Dostupné na: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-114514%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-114514%22]})

států amerických (včetně území Portorika), Švédska, Švýcarska, a Uzbekistánu.²² V reakci na celosvětové rozšíření tohoto fenoménu zveřejnila v květnu 2014 Světová zdravotnická organizace (WHO) společně s Úřadem vysokého komisaře OSN pro lidská práva, organizací UN Women, Programem OSN pro boj proti HIV (UNAIDS), Rozvojovým programem OSN, Populačním fondem OSN a Dětským fondem OSN (UNICEF) společné prohlášení nazvané „Eliminace násilných, nucených a jinak nedobrovolných sterilizací – meziagenturní prohlášení“. Tato souhrnná zpráva pojednává o nedobrovolných sterilizacích žen zejména ve vztahu k donucovacím populačním politikám, které zahrnují manipulaci se sociálními dávkami, a ve vztahu k osobám se zdravotním postižením a osobám spadajícím pod pojmy intersex a transgender. Zpráva doporučuje zajistit autonomii pacientům, kteří se rozhodují o antikoncepci nebo gynekologické a porodnické péči.²³

Podle seznamu publikovaného v roce 2017 (Albert, Szilvasi 2017) poslali níže uvedení jednotlivci a instituce (někdy opakovaně) české vládě doporučení, aby byla neprodleně přijata opatření k prošetření případů nucených sterilizací a aby byl zřízen mechanismus pro odškodnění obětí této praxe, zatím ovšem bez úspěchu (autoři uvedený seznam nepovažují za vyčerpávající):

- CEDAW (Výbor OSN pro odstranění diskriminace žen) v letech 2006, 2010 a 2016;
- CERD (Výbor OSN pro odstranění rasové diskriminace) v letech 2007 a 2011;
- Výbor OSN pro lidská práva v letech 2007 a 2013;
- Rada OSN pro lidská práva v rámci všeobecného pravidelného monitoringu v letech 2008, 2012 a 2017;
- Evropská komise proti rasismu a intoleranci (ECRI) v roce 2009;
- Komisař Rady Evropy pro lidská práva v roce 2010;
- Výbor OSN proti mučení (CAT) v letech 2004 a 2012;
- Výbor OSN pro práva osob se zdravotním postižením (CRPD) v roce 2015;
- Navanethem Pillay, Vysoký komisař OSN pro lidská práva (2008–2014);
- Gianni Magazzeni, Úřad vysokého komisaře pro lidská práva, ředitel pobočky pro Ameriku, Evropu a Asii, Divize terénních operací a technické spolupráce;
- Nils Muižnieks, komisař Rady Evropy pro lidská práva, 2015;
- Mirjam Karoly, hlavní poradkyně pro záležitosti Romů a Sintů Úřadu pro demokratické instituce a lidská práva, Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OSCE/ODIHR);
- Soraya Post, poslankyně Evropského parlamentu.

22 Úplný seznam odkazů týkajících se jednotlivých hlášených případů v každé z těchto zemí viz https://en.wikipedia.org/wiki/Compulsory_sterilization

23 Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization: An interagency statement. Archivováno dne 2015-07-11 na Wayback Machine, Světová zdravotnická organizace, květen 2014.

3 Ableismus jako příčina představy o Romech jako méněcenných

3.1 Ableismus, zvláštní školy a romská porodnost: Anticikanistické uvažování v kruzích

Dlouhodobí pozorovatelé toho, jak se romským dětem, a zejména těm, které pocházejí z chudých podmínek, dařilo a daří v bývalých československých, českých a slovenských vzdělávacích systémech, snadno pochopí, jakým způsobem československé úřady využívaly ableismus, tedy diskriminaci nebo předsudky vůči osobám se zdravotním postižením, jako záminku pro omezování reprodukce obzvláště svých romských občanů. Vzdělávací instituce nahlížely na mnoho romských dětí jako na postižené osoby, jako takové je i označovaly a rámovaly jejich samotnou existenci jako problematickou. Tento předpoklad nebyl dlouhou dobu – až do 21. století – zpochybňován a vedl k tomu, že teze o nutnosti omezovat jejich další reprodukci byla bez jakéhokoli důkazu přijímána jako samozřejmá. Jako taková je jedním z nejextrémnějších příkladů zhoubných dopadů anticikanismu (viz níže).

Věra Sokolová ve svém pohledu na komunistickou éru představeném v knize *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia* (Kulturní politika etnicity: Diskuse o Romech v komunistickém Československu), zkoumá, jak diskurz jako takový na všech úrovních společnosti „legitimizuje [...] tvrzení o tom, kdo jsou Romové a jak se integrují či neintegrují do širší československé společnosti“ (Sokolova 2008: 40). Diskurz zarámovaný „integrací“, který debatě o otázkách spojených nebo souvisejících s Romy v České republice i na Slovensku dodnes dominuje, problematizuje Romy téměř kolonialistickým způsobem a snaží se používat konkrétní romské jednotlivce a komunity jako pěšáky v mnohem větších hrách spojených s ekonomickým vykořisťováním, politickou kontrolou a územní (nad)vládou. Hraní těchto her vyžaduje, aby byly skupiny lidí, na něž tyto politiky cílí, definovány jako „zaostalé“ a vyžadující údajně dobře míněnou pomoc. Stojí za povšimnutí, že v souladu s myšlenkou, že by se etnické a národní identity měly vytrácet, aby mohla vzniknout „nová“ společnost zbavená podobných buržoazních myšlenek, Romy celá řada komunistických politických rozhodnutí včetně těch, která je postihla nejvýrazněji, nikdy přímo nezmiňovala, případně v nich byl použit termín „cikán“, který značil, že tím, o co v nich šlo, byla sociální kategorie „zaostalých“, nikoli skupina lidí s vlastními kulturními zvyklostmi, historií, jazykem a světovým názorem.²⁴ Dnes můžeme takový přístup identifikovat jako anticikanismus.

24 Albert, G. „Dopad anticikanismu na vzdělávání a veřejné zdraví v bývalém Československu a dnešní České republice,“ hlavní proslav na konferenci „Romové v Evropě: na cestě k reprezentaci a uznání“, 25. října 2018, Jihočeská univerzita.

V různých fázích poválečného sociálního inženýrství bylo Romům zakazováno žít kočovným způsobem, nebo si svobodně zvolit místo pobytu. Mnoho z nich bylo přemístěno z venkovského východního Slovenska do průmyslových Čech a na Moravu. Porozumění a výsledky dětí, které doma mluvily romsky a možná také maďarsky a slovensky, byly v českojazyčném školním systému mnoha pedagogy interpretovány nesprávně a v souladu s jejich očekáváními. Byly pro učitele důkazem, že jsou tyto děti v podstatě nevzdělatelné, nikoli jen odrazem toho, že se děti teprve učí češtinu jako svůj další jazyk. Zřizování samostatných vzdělávacích institucí pro žáky, kteří byli považováni za méně inteligentní a kteří tak byli i oficiálně označováni, často s velmi pochybným zakotvením v jakékoli skutečné diagnostice jejich postižení, zapadalo do spirály uvažování úřadů, které navrhovaly opatření na selektivní podporu sterilizace. Prevence narození dětí s mentálním postižením, které bylo u romských dětí předpokládáno, byla považována za ekonomicky žádoucí. Tato politika byla proto prosazována v zájmu „zdravé populace“, jak stálo ve znění zákona z osmdesátých let.

3.2 Eugenika, veřejné zdraví a nucená sterilizace

Od roku 1972 až do devadesátých let byly v Československu mezi ženami, které byly sterilizovány, neúměrně zastoupeny romské ženy: 36,6 % všech sterilizací žen, provedených v těchto letech, se týkalo romských žen, jejichž zastoupení v československé populaci se odhadovalo na méně než 2 % (Albert, Szilvasi 2017). Sokolová zkoumá, jak tehdejší československý diskurs o „cikánské otázce“ využíval celospolečenské obavy z „degenerace“, a líčil Romy jako vadné, degenerované, deviantní a zdravotně postižené. V tomto diskurzu nebyl termín „cikán“ používán jako etnické, ale jako sociální označení. Sokolová poznamenává, že:

„Etnický cíl sterilizační politiky nebyl nikdy jasně formulován shora, ani plně institucionalizován. Místní lékaři, kteří se pohybovali v duálním světě mezi ‚oficiálním‘ diskurzem a neoficiálními rasovými předsudky, ovšem vždy – jakkoli spíše implicitně – sdíleli předpoklad, že se jedná o romské ženy; dokumentární záznamy a vzpomínky zúčastněných ukazují, že nejvýraznější iniciativa zaměřená na nucení nebo dokonce pronásledování romských žen, aby podstoupily sterilizaci, vycházela od [...] místních úřadů.“ (Sokolova 2008: 209)

To posílilo „mechanismy sociální kontroly, které umožnily, aby pod rouškou sociálního státu vzkvétala diskriminace československých Romů“ (Sokolova 2008: 213). Zdálo se, že míra plodnosti u Neromů klesá, zatímco u Romů roste, takže se aktivní zacílení na romské ženy stalo součástí populační politiky vedené eugenickými obavami státu o veřejné zdraví. Státní média přinášela zprávy

o „explozi“ romské populace, přičemž opakovala rétoriku o etnických a rasových menšinách a populacích globálního jihu používanou i jinde na globálním severu.²⁵ V jejím pojetí byly sociální problémy údajně geneticky nevyhnutelným důsledkem „nekontrolované“ reprodukce menšin. Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva doporučovala, aby právě romským ženám byla poskytována antikoncepce zdarma, ale mnohé z těchto žen vůbec neměly k dispozici informace, na základě kterých by se o těchto otázkách mohly rozhodovat (Sokolova 2008: 217). A protože seznam lékařských indikací pro sterilizaci obsahoval také „sociální“ faktor, lékařské záznamy někdy jako indikaci pro sterilizaci uváděly dokonce i „cikánský původ“ (Sokolova 2008: 208).

4 Historické příklady anticikanismu a jeho nebezpečí

Komunistické éře v Československu předcházela nacistická okupace a rozdělení země na Protektorát Čechy a Morava a Slovenský stát. Historici obecně uvádějí, že 90% Romů, kteří v roce 1938 žili v protektorátu, nepřežilo genocidu, která na nich byla spáchána – včetně deportací do Osvětimi a dalších koncentračních a vyhlazovacích táborů. Obavy Charty 77 z druhé „genocidy“ páchané prostřednictvím nucených sterilizací je třeba chápat i v této souvislosti.

Z pohledu 21. století přináší zpětný pohled na československou romskou zkušenost jen v průběhu 20. století mnoho příkladů projevů anticikanismu, jak je popsáno v předchozím textu. Dokument Aliance proti anticikanismu z roku 2017 uvádí následující pracovní definici tohoto konceptu (Antigypsyism, a Reference Paper 2017):

„Anticikanismus je historicky konstruovaný a stále přetrvávající soubor projevů rasismu namířených proti sociálním skupinám, jejichž členové jsou identifikováni stigmatizujícím označením „cikáni“ nebo jiným podobným termínem. Za projevy anticikanismu jsou považovány především 1. homogenizující a zjednodušující vnímání a zobrazování uvedených skupin, 2. stereotypní přisuzování specifických vlastností těmto skupinám osob a 3. diskriminační sociální struktury a násilné praktiky, které vytěsňují tyto sociální skupiny mimo společnost a reprodukují tak strukturální nerovnosti.“

To zahrnuje projekci rasizovaného, rasistického stigmatu, které je sdíleno napříč různými evropskými společnostmi, jako kdyby šlo o axiomatickou záležitost, na lidi, kteří se mohou, nebo nemusí sami identifikovat jako Romové. Tyto sdílené předsudky

25 Haberman, C., „The Unrealized Horrors of Population Explosion,“ *The New York Times*, 31. května 2015. Dostupné na: <http://www.nytimes.com/2015/06/01/us/the-unrealized-horrors-of-population-explosion.html>; viz též Connelly 2008

a stereotypy, které lze identifikovat jako motivaci za vším, od mediálního pokrytí, přes osobní interakce, až po návrhy politik, zahrnují i představu, že se takto identifikované osoby chovají způsobem, který není slučitelný se společenským pořádkem, a jejich ostrakizace je proto nutně nezpochybnitelná.

Výzkum dále ukazuje, že pod dojmem tohoto přesvědčení stále jedná mnoho, ne-li většina společností v Evropě, a to nejen pokud jde o náhodný každodenní rasismus, ale také v oblasti akademické praxe a produkce vědění (Mirga-Kruszelnicka 2018). Navzdory zásadním změnám v ekonomickém, politickém a společenském pořádku, které se v nástupnických státech bývalého Československa udály během posledních dvou generací, zůstává anticikanismus v české a slovenské společnosti konstantní silou a světonázorem, který nevychází z módy. Zastávám názor, že desetiletí násilných sterilizací romských žen, které probíhaly od šedesátých let 20. stol. až do 21. století, dokládají, jak nebezpečný anticikanismus je, a že také může být příčinou, proč se zde proces odškodňování těchto žen tolik zpožďuje.

Celá řada členů lékařské profese, kteří sterilizace prováděli, se prokazatelně ani v nejmenším nezajímala o to, zda jejich romské pacientky plně chápou, že podstoupí zásadní operaci, která neodvolatelně změní jejich soukromý život. Bez ohledu na to, do jaké míry si každý jednotlivý lékař uvědomoval svou vlastní motivaci, anticikanistický imperativ omezit reprodukci „nežádoucích cikánů“ byl širší společností považován za nezpochybnitelný. Součástí této společnosti byli i tito lékaři a sociální pracovníci. Je na místě se ptát, zda o svých rozhodnutích někdy zpětně zapochybovali.

5 Závěry a epilog

S výše zmíněnou Elenou Gorolovou, romskou ženou žijící v České republice, která bojuje za odškodnění za toto porušování práv od roku 2004,²⁶ nás znepokojuje, že se k nám a naší snaze přesvědčit českou vládu, aby přijala kompenzační opatření, dosud nepřipojili další tuzemští spojenci. Ocenily bychom, kdyby se k tomuto úsilí přidalo více romských žen, včetně těch, které nebyly nutně podrobeny podobnému zacházení. V minulosti se objevily snahy některých relativně dobře postavených romských žen určitá opatření podpořit, nikoliv však finanční odškodnění obětí. To bylo zřejmé i na nedávných schůzkách zorganizovaných občanskými členy a kanceláří Rady vlády ČR pro záležitosti romské komunity, v rámci kterých například proběhly pokusy identifikovat psychology, kteří by byli ochotni obětím nucené sterilizace poskytnout poradenství (pokud jejich pojistné programy takové služby pokrývají). Takové kroky ale není možné srovnávat s odškodněním, jaké představuje finanční kompenzace.

26 K nedávnému ocenění Eleny Gorolové a jejího úsilí viz <http://www.romea.cz/en/news/world/romani-activist-elena-gorolova-is-one-of-100-inspiring-women-on-the-bbc-apos-s-list-pro-2018>

Obecně se zdá, že pokud jde o solidaritu v této záležitosti, existuje v romské komunitě určitý druh generační propasti. Podobně nám také velmi dlouho trvalo, než jsme našly neromskou ženu, která byla podrobena stejnému zacházení a která by byla ochotná svědčit po boku Eleny. K tomu nakonec došlo v roce 2018. Obě ženy se také setkaly s předsedou vlády, aby prosadily přijetí přímého odškodňovacího mechanismu. Jeho doporučení bylo, že by se měly pokusit přesvědčit Parlament, aby za tímto účelem přijal odpovídající právní předpisy.²⁷

Nikdo netuší, jak rychle budou aktivisté schopni získat mezi českými zákonodárci dostatečnou politickou podporu pro přijetí odškodňovacího programu pro tyto případy porušování lidských práv. V době psaní tohoto textu byl současnému zákonodárnému sboru předložen návrh takového zákona, nicméně se dosud nedostal ani do prvního čtení.²⁸ Posledních 16 let práce nicméně přineslo alespoň jednu jistotu: V budoucnu už nebude moci nikdo říci, podobně jako nám bylo často sdělováno před vydáním zprávy veřejného ochránce práv v roce 2005, a dokonce ještě před „vyjádřením lítosti“ české vlády nad touto újmou z roku 2009, že tvrzením romských žen o takovém zacházení nelze věřit.

Doufáme, že ti, kteří mají pravomoc to udělat, konečně učiní správné rozhodnutí a podpoří přímé odškodnění těchto žen, a že to, co se jim stalo, se jednoho dne bude zdát nemyslitelné.

Přeložila Eva Nováková

27 Viz <http://www.romea.cz/en/news/czech/czech-mps-draft-bill-to-compensate-women-who-ave-been-forcibly-sterilized>

28 Návrh poslanců Heleny Válkové, Jany Pastuchové, Lenky Dražilové, Pavly Golasowské, Markéty Pekarové Adamové, Karla Schwarzenberga, Marka Nováka, Aleny Gajdůškové a Evy Matyášové na vydání zákona o poskytnutí jednorázové peněžní částky osobám sterilizovaným v rozporu s právem. Sněmovní tisk 603, N. z. o poskyt. jednorázové peněžní částky os. sterilizovaným. Dostupné na: <https://www.psp.cz/sqw/historie.sqw?o=8&t=603>

Literatura

- Albert, G., Szilvasi, M. 2017. Intersectional Discrimination of Romani Women Forcibly Sterilized in the Former Czechoslovakia and Czech Republic. *Health and Human Rights Journal* 19 (2): 23–34. Dostupné z: <https://www.hhrjournal.org/volume-19-issue-2-december-2017/> [cit. 2019-12-01].
- Antigypsyism, a Reference Paper (2017). Alliance against Antigypsyism. Dostupné z: https://www.antigypsyism.eu/?page_id=17 [cit. 2019-12-01].
- Beatie, T. 2008. Labor of Love: Is society ready for this pregnant husband?, *The Advocate* (14. 3. 2008). Dostupné z: <https://www.advocate.com/news/2008/03/14/labor-love> [cit. 2019-12-01].
- Blackwell Dictionary of Western Philosophy. 2004. Dostupné z: <https://epdf.pub/queue/the-blackwell-dictionary-of-western-philosophy.html> [cit. 2019-12-01].
- Cahn, C. 2013. *Sovereignty, Autonomy and Right: Human Rights Law and the International Effort to Seek Justice for Romani Women Coercively Sterilized in the Czech and Slovak Republics*. Wolf Legal Publishers.
- Connelly, M. 2008. *Fatal Misconception*. Harvard University Press.
- Factsheet: Roma and Travellers. 2018. European Court for Human Rights, Strasbourg. Dostupné z: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Roma_ENG.pdf
- Mirga-Kruszelnicka, A. 2018. Challenging Anti-Gypsyism in Academia: The Role of Romani Scholars. *Critical Romani Studies* 1 (1): 8–28.
- Poradňa pre občianske a ľudské práva a Center for Reproductive Rights. 2003. *Body and Soul: Forced Sterilization and Other Assaults on Roma Reproductive Freedom*. Dostupné z: <https://www.reproductiverights.org/document/body-and-soul-forced-sterilization-and-other-assaults-on-roma-reproductive-freedom> [cit. 2019-12-01].
- Rowlands, S., Amy J.-J. 2017. Sterilization of those with intellectual disability: Evolution from non-consensual interventions to strict safeguards. *Journal of Intellectual Disabilities* (publikováno on-line 11. prosince 2017). Dostupné z: <https://doi.org/10.1177/1744629517747162> [cit. 2019-12-01].
- Sokolova, V. 2008. *Cultural Politics of Identity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Ibidem Verlag.
- Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě ze dne 23.12.2005. Dostupné z: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596> [cit. 2019-12-01].

Historický oblouk: zjedná připravovaný zákon spravedlnost pro oběti nucené sterilizace v České republice?

The Arc of History: Will a Draft Bill Finally Bring Justice for Victims of Coercive Sterilization in the Czech Republic?

Abstract

This article summarizes state-of-play in efforts of victims of coercive sterilization to secure effective remedy, and in particular to receive financial compensation, a component of this fundamental right. The victims include in particular Romani women as well as women with disabilities, older women and intersex, although there is only limited documentation as concerns some of these groups. Coercive sterilization took place by policy in late Communist Czechoslovakia, and continued throughout the 1990s and into the 2000s in both Czechoslovak successor states, even though official policies guiding these practices had ended. This article focusses in particular on developments in Czechia, where there has been greater public acknowledgement of the practices than in Slovakia, including as a result of a 2009 official expression of regret on the part of the government. In particular, the article endeavors to provide an explanatory basis for a bill currently before Czech Parliament which would provide financial compensation to victims.

Key Words

Human rights, medical ethics, coercive sterilization, Roma, Czechoslovakia, right to effective remedy, European Convention of Human Rights

Jak citovat

Cahn, C. 2019. Historický oblouk: zjedná připravovaný zákon spravedlnost pro oběti nucené sterilizace v České republice? *Romano džaniben* 26 (2): 43–69.

¹ Claude Cahn je zmocněncem pro lidská práva v Úřadu pro lidská práva Organizace spojených národů. Postoje vyjádřené v tomto textu jsou výhradně autorovy a nemusí se nezbytně shodovat s postoji OSN. Mezi jeho publikace patří monografie *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles around the Coercive Sterilization of Romani Women* (Lidská práva, státní moc a lékařská etika: Boje na poli nucených sterilizací romských žen; Leiden: Brill 2015). E-mail: ccahn@ohchr.org

Úvod

V poslední době se věda zabývající se politikou, právem a společností snaží vyrovnat s rasistickým odkazem pro společnost bývalého Československa a jeho nástupnického státu České republiky. Věra Sokolová ve svém přelomovém článku z roku 2008 téma „cikánské otázky“ nově zarámovala, když se zaměřila na čtyři oblasti analýzy – „politiku kulturní definice, diskurz jako nástroj sociální kontroly a legitimizace, těžiště moci a aktérství v autoritářských režimech a použití genderu jako důkazu o společenské deviaci“. Sokolová (2008: 258–261) uzavírá:

„Oficiální diskurz používaný režimem definoval ideologicky správnou konceptualizaci Romů, nicméně lidový diskurz fungoval na praktické rovině a přímo ovlivňoval způsob, jakým místní úředníci realizovali centrální politiku – a to etnicky represivním způsobem. Tyto praxe se navíc nemění s režimem. [...] Naopak, diskriminace může i nadále ovlivňovat politickou moc dávno po pádu režimu právě proto, že je zakotvená v diskurzu, a nikoli v nějaké konkrétní instituci. (P)rávě místní úředníci pak přetavovali veřejný diskurz do rasově diskriminační praxe. [...] Pokud by Česká republika chtěla upřímně skoncovat s protiromským rasismem, bude muset znovu prozkoumat nejen etnický aspekt toho, co se ve společnosti považuje za „normální“ nebo „slušné“, ale rovněž to, jak tyto normy ovlivňují způsob, jakým zástupci státu vnímají chování Romů a jak na něj reagují.“

Vývoj v českém politickém zřízení, právu a společnosti se s těmito otázkami dosud nevyrovnal. Tento článek se věnuje současné situaci, co se týče úsilí dosáhnout spravedlnosti pro zhruba 90 000 lidí, především romských žen, které byly v pozdním komunistickém Československu a jeho nástupnických státech nuceně sterilizovány. Tento text se primárně soustředí na situaci v České republice. Jak bude vysvětleno níže, nucené sterilizace, které se netýkaly pouze romských žen, představují nejzazší podobu porušování lidských práv vyplývající z dynamiky, kterou popsala Sokolová.

Nucené sterilizace žen z řad opovrhovaných, menšinových nebo stigmatizovaných skupin byly jako výsledek rozvoje eugenického hnutí součástí celé řady systémů sociální kontroly v Evropě již od dvacátých let 20. století (Turda, Weindling 2007). Skutečnost, že nucené sterilizace patřily k ústředním nástrojům nacistického Německa, měla za následek jak vysoké počty obětí, tak diskreditaci sterilizace coby nástroje sociálního inženýrství po druhé světové válce (Bock 1986: 230–238). Změna přesto nenastala přes noc. Stále ještě nemáme kompletní přehled o všech případech uplatňování této praxe, ale zdá se, že k cílovým skupinám patřily především ženy s postižením (zvláště mentálním nebo intelektuálním), starší ženy a transsexuálové. Kupříkladu mezi lety 1935 až 1975 bylo ve Švédsku sterilizováno kolem 63 000 lidí, z toho

93 % žen, přičemž okolo 40 % z nich k tomu neudělilo žádnou formu svolení (Steriliseringsfrågan 1999: 2). Obzvláště se cílilo na osoby, především ženy, které byly považovány za „zaostalé“ nebo „méněcenné“. V tomto diskurzivním kontextu se Romové a další menšiny považované za „Cikány“ nevyhnutelně stávali cílem eugenických opatření. Zvláště země s rozvinutým sociálním systémem – na severu a ve středu Evropy – měly výrazný sklon využívat nucených sterilizací jako nástroje sociální kontroly Romů a dalších podobných skupin (International Council on Human Rights Policy 2010: 20–39).

Po druhé světové válce byla v Západní Evropě praxe nucených sterilizací vnímaná jako zavrženíhodná, byla spojovaná s nacistickým Německem, a obecně ji v rámci státních politik nahradila jiná opatření jako například nucené odebírání dětí z rodin, minimálně co se týče Romů a dalších skupin považovaných za potulné nebo asociální. To byla praxe, jež se rovněž využívala už od dvacátých let 20. století a v daném čase se stala primárním nástrojem invazivní sociální kontroly těchto osob a skupin.

V tuto chvíli se zdá, že v klíčových zemích jako Švýcarsko, Norsko a Švédsko byla praxe odebírání dětí biologickým rodičům rovněž ukončena, a to během první poloviny sedmdesátých let.

Přesně ve stejnou chvíli, z důvodů alespoň částečně vysvětlených Sokolovou, byla praxe nucených sterilizací a odebírání dětí z rodin, od které se v Západní Evropě upouštělo, znovu obnovena coby státní politika v komunistickém Československu.² V období od konce šedesátých let do konce komunismu se československé úřady zaměřovaly na romské ženy a uplatňovaly na ně kombinaci různých opatření včetně silného tlaku na podstoupení sterilizace – za finanční odměnu, nebo pod otevřenou a ve své podstatě trestnou pohrůžkou odebrání dětí do ústavní péče. Tyto snahy se obzvláště vystupňovaly směrem k zániku socialistického zřízení. Jedním z prvních kroků první postkomunistické vlády v Československu v roce 1990 bylo zrušení nařízení, která tuto praxi umožňovala. Lékaři a sociální pracovníci v Československu a jeho nástupnických státech, v České a Slovenské republice, ji však i nadále provozovali, tajně, v masovém měřítku a systematicky, a to až do počátku nultých let, kdy opakovaný tlak z mezinárodních kruhů tuto rozšířenou praxi konečně zastavil. Zesnulý ombudsman Otakar Motejl v roce 2009 veřejně prohlásil, že dle jeho názoru se obětí sterilizací na území bývalého Československa stalo až 90 000 lidí.³

2 European Committee of Social Rights, Collective Complaint No. 190, European Roma Rights Center vs. Czech Republic (Evropský výbor pro sociální práva, kolektivní stížnost č. 190, Evropské centrum pro práva Romů vs. Česká republika.) Dostupné na: <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/pending-complaints>. Viz též Sokolová 2008: 207–240.

3 Otakar Motejl tento počet odhadovaných obětí na území Československa a jeho nástupnických států opakovaně uvedl během několika rozhovorů v průběhu roku 2009, kdy Vláda České republiky nad touto praxí oficiálně vyjádřila politování.

Obecně se formy kompenzačních snah za nucenou sterilizaci dělí do tří oblastí. První oblast zahrnuje doznání k realizaci této praxe, popis jejího rozsahu a podrobností a vyjádření politování nebo oficiální omluvy. Součástí první oblasti bývá často rovněž odborné historické zmapování mechanismů této praxe. V rámci druhého okruhu se nastavují pravidla tak, aby k podobné praxi už nemohlo dojít, což obvykle znamená navržení a zavedení opatření zajišťujících skutečný, svobodný a informovaný souhlas dotčených osob. K tomu patří i realizace školení zdravotního personálu a sociálních pracovníků. Do třetí oblasti spadají nabídky nápravných opatření v podobě reoperace nebo jiných medicínských zásahů, psychologické pomoci, anebo zcela typicky finančního odškodnění, odrážejícího povahu a závažnost konkrétní újmy. Za součást nápravy se považuje vymáhání trestu pro pachatele.

V Norsku, Švédsku a Švýcarsku v posledních letech proběhlo několik vln pokusů o odškodnění obětí. V průběhu let 1986 až 2017 všechny tři země podnikly nápravná opatření zahrnující ve značném rozsahu všechny tři výše zmíněné oblasti (OSCE/ODIHR Summary Report 2016). Většinou se tak nestalo najednou, ale v návazných krocích vedoucích k postupné nápravě tohoto násilí.

V České a Slovenské republice tyto pokusy o nápravu sice započaly, ale ještě nedosáhly takových úspěchů jako ve výše jmenovaných zemích. Snahy o úplné uznání pochybení, jakož i o odškodnění obětí narážejí na značné obtíže, především kvůli veřejnému mínění, které Romy nepovažuje za „oběti hodné pomoci“. Občas se problematizují dokonce základní fakta, jako že terčem této praxe se stávali především Romové, a to i navzdory nezpochybnitelným důkazům (Cahn 2015: 40–103).

Tato studie se zaměřuje na vývoj v České republice, kde navzdory oficiálnímu vládnímu „vyjádření politování“ z roku 2009 nějaké formy individuálního odškodnění nebo nápravných opatření dosáhlo stále jen minimum obětí. Opakovaně zde docházelo k blokování cesty k odškodnění, především tím, že promlčení lhůta na nárokování soudem nařízených kompenzací byla zpřísněna na tři roky od události. Tato studie hájí názor, že naprostá většina obětí v České republice v podstatě nemá šanci se domoci spravedlnosti bez administrativních mechanismů nebo mechanismů dobré vůle (*ex gratia*) podobných těm uplatňovaným v Norsku, Švédsku a Švýcarsku, které by zahrnovaly mimo jiné úlevy v oblasti dokazování, uznání historického kontextu utrpěné újmy a zajištění minimálních nebo nulových nákladů spojených s nárokováním odškodnění.

Oběti nucených sterilizací v Česku i na Slovensku stále čekají na náležité právní odškodnění. Přesto se v tuto chvíli zdá, že se v Česku blýská na lepší časy: na podzim roku 2019 byl v českém parlamentu představen návrh zákona, po jehož přijetí by se oběti nucených sterilizací dočkaly finančního odškodnění jako způsobu nápravy za tyto činy. Tento návrh je nejnovějším krokem v sérii snah vedoucích k zastavení nedobrovolných sterilizací v České republice. Tyto snahy započaly před více než 40 lety a hrstka zapálených aktivistů se v nich angažuje dodnes. Přijetí navrhovaného zákona by představovalo důležitý krok směrem

k náležitému právnímu odškodnění obětí. Do července 2020 se však v českém parlamentu tento zákon nedočkal ani prvního čtení.

1 Nucené sterilizace⁴ romských žen v České republice

Od konce šedesátých let lékaři v Československu pod vlivem znovu oživené eugeniky systematicky sterilizovali romské ženy: s podporou úředníků rozhodujících o nařízeních a směrnicích, oficiálních orgánů komunistického státu a za rozsáhlé účasti sociálních pracovníků. Nová demokratická vláda se pokusila tuto praxi ukončit ihned po pádu komunismu, ale ke sterilizacím dále docházelo i v době postkomunismu, jak v České, tak i ve Slovenské republice.

Je zřejmé, že oběťmi této praxe se stávaly i neromské ženy s postižením a ženy vyššího věku. Nucené sterilizace v České a Slovenské republice měly přesto jasný rasový podtext. Terčem invazivních a ponižujících zákroků, jejichž – obvykle dokonaným – cílem bylo ukončit schopnost reprodukce, se stávaly obzvláště romské ženy.

Antikoncepční sterilizace, prováděná na základě směrnic Ministerstva zdravotnictví zavedených v raných sedmdesátých letech 20. století, si žádala souhlas dotčené osoby stvrzený podpisem a doporučení tříčlenné lékařské komise. Sterilizace romských žen začala být v Československu široce prosazována prostřednictvím celé řady opatření, k nimž patřilo i několik druhů sociálních příspěvků, zavedených na začátku sedmdesátých let.⁵ Finanční pobídka doprovázel intenzivní nátlak sociálních pracovníků, kteří hrozili, že když žena nebude souhlasit, odeberou jí děti do ústavní péče. Rovněž probíhal nátlak na podstupování potratů. Pozoruhodné je, že k těmto krokům docházelo paralelně s legislativními opatřeními na podporu nativity, protože snižující se porodnost byla pro Československo vnímaná jako hrozba (Sokolova 2008: 213–222). Přesto se mělo jedné skupině obyvatel v plození příliš mnoha dětí bránit. V rámci politické korektnosti pozdního československého socialismu nebyli Romové coby cílová skupina těchto opatření uváděni explicitně.⁶ Odkazovalo se na ně kódovaným jazykem jako na populační kategorii „s nezdravě vysokou porodností“ (Sokolova 2008: 222–233). Současně z oficiální komunikace jasně vyplývá, že řeč byla právě o Romech. Tato zpráva Městského národního výboru v Táboře Okresnímu

4 Mezinárodní právo sterilizaci, ať už nedobrovolnou, nucenou nebo bez nějaké formy souhlasu, zapovídá (kromě dalších zásahů do tělesné integrity a jiných aspektů lidské autonomie v oblasti zdraví). V tomto článku používám výrazu „nucená sterilizace“ coby nejvýstižnějšího pojmu pro české a československé případy, protože k nim obvykle docházelo: 1) bez plného, svobodného a informovaného souhlasu dotčených osob; a 2) pod nějakou formou nátlaku, jak o tom píší dále v tomto textu.

5 Na téma finančních příspěvků v hotovosti jako formy nátlaku viz: Wilentz, R. N. *The Matter of Baby M*, Nejvyšší soud v New Jersey, 1988 (Supreme Court of New Jersey, 109 N.J. 396 537 A.2d 1227), přetištěno v Elshtain, Cloyd 1995.

6 Více na téma různých diskurzů týkajících se Romů v Československu, včetně tzv. „osvětleného rasismu v lékařské vědě“ viz Sokolova 2008: 213–222.

národnímu výboru v Jižních Čechách ze 14. května 1979 je pro popisovanou situaci typická (Závěrečné stanovisko 2005: 49–52):

„V našem městě se v roce 1978 narodilo 15 cikánských dětí, tři s malou porodní váhou. Všechny děti žijí. Bylo provedeno 12 přerušení těhotenství a čtyři cikánské ženy byly sterilizovány.“

13. prosince 1978 vydala Charta 77 Dokument č. 23 „O postavení Cikánů–Romů v Československu“ obsahující výslovný protest proti zneužívání nucené sterilizace jako nástroje ve službách „řešení problému romské menšiny“ „zánikem této menšiny a jejím splynutím s většinou“. Jak se v dokumentu dále uvádí, východiskem státní moci bylo přesvědčení, že „(z)rušením minority má být zrušen minoritní problém“.⁷

Navzdory snahám Charty 77 tyto praktiky zastavit, pokračovaly jako součást státní politiky až do konce komunismu, a skutečně se zdá, že v době předcházející zhroucení tohoto režimu ještě přidaly na síle a intenzitě. V roce 1989 zrealizovali Ruben Pellar a Zbyněk Andrš terénní výzkum mezi českými a slovenskými Romkami a pokusili se zmapovat sterilizační praxi v letech 1967–1989. Výsledkem byla studie „Report on the Examination in the Problematics of Sexual Sterilization of Romanies in Czechoslovakia“ (Zpráva o výzkumu problematiky sexuální sterilizace Romů v Československu). Její autoři kromě jiného dospěli k závěru, že počty sterilizací postupně rostly a vyvrcholily právě v letech 1988 a 1989, kdy bylo sterilizováno plných 38 % žen kontaktovaných v rámci jejich výzkumu.⁸

V první polistopadové československé vládě zasedla řada osobností, které se podílely na úsilí Charty 77, a zkraje roku 1990 okamžitě konaly s úmyslem zrušit zákony a politiku, na jejichž základě se Romky stávaly obětí sterilizace. Šlo především o zahájení víceinstančního vyšetřování ze strany státních zástupců ohledně možného zneužívání systému finančních pobídek pro sterilizaci, což se stalo také tématem nového dokumentu Charty 77 z počátku roku 1990.⁹ Jak

7 Cit dle: Charta 77 – 4. část 2000: 14. Anglický překlad dokumentů Charty 77 použitý autorem: Human Rights in Czechoslovakia 1982: 158.

8 Pellar, R., Andrš, Z. *Report on the Examination in the Problematics of Sexual Sterilization of Romanies in Czechoslovakia*, 1989, nepublikováno, z archivu autora. Český překlad této přelomové zprávy viz toto číslo RDŽ, s. 189–215 – pozn. red.

9 Jak shrnuje později veřejný ochránce práv, „prvním pokusem veřejné moci v Československu po roce 1990 zabývat se obviněními vznesenými občanskými iniciativami ve věci sterilizace romských žen bylo šetření Generální prokuratury ČSSR (resp. ČSFR), která využila své možnosti vykonat tzv. „všeobecný dozor nad dodržováním zákonnosti“. Své šetření zahájila na základě podnětu Rubena Pellara, Zbyňka Andrše a Josefa Vohryzka, jakož i na základě dokumentu Charty 77 č. 3/1990 a dopisu Výboru pro lidská práva v roce 1990. Generální prokuratura vedla své šetření zmíněných podnětů pod třemi spisovými značkami. Podnět Charty 77 pod č. III Gd 1690/89, podnět Rubena Pellara, Zbyňka Andrše a Josefa Vohryzka pod č. III Gd 369/90 a podnět Výboru pro lidská práva pod č. Gd 6055/89. Generální prokuratura federální podněty postoupila prokuraturám republikovým, které prováděly vlastní šetření a své výsledky postupovaly na federální úroveň“ (Závěrečné stanovisko 2005: 30).

se později ukázalo, tehdejší zanedbání konfrontace s praxí sociálních pracovníků, neschopnost ministerstva zdravotnictví posílit pravidla pro zaručení svobodného a informovaného souhlasu pacienta v praxi, spolu s neschopností uznat na začátku devadesátých let rasistický základ celého prošetřovaného systému a jeho fungování v praxi, to vše patřilo mezi důvody, proč nakonec opatření přijatá na začátku devadesátých let nevedla k zastavení nucených sterilizací romských žen. Rané postkomunistické vlády si nemohly být vědomy síly protiromských nálad v české společnosti, které doprovázely změny po roce 1989, a zejména předvídat, kdo se stane přímým obětí beránek obecné nespokojenosti s postkomunistickým „nepořádkem“.

Generální prokuratura tedy využila své moci a na začátku roku 1990 ve věci sterilizací romských žen zahájila oficiální vyšetřování, zejména systému finančních pobídek pro sterilizaci. Federální prokuratura postoupila shromážděné stížnosti prokuraturám jednotlivých republik. Dotazování státních zástupců se ubíralo dvěma základními směry: na jedné straně sledovali dopad sociálních dávek coby finanční pobídky ke sterilizaci a na straně druhé nerespektování závazné právní normy. Co se týče druhé oblasti, čeští a slovenští státní zástupci pověřili vyšetřováním okresní prokurátory. Na české straně okresní prokurátoři odhalili, že k sterilizačnímu zákroku buď nebyl udělen žádný souhlas, nebo byly závazné kroky směřující k získání souhlasu výrazně nedostatečné, a to např. v Českých Budějovicích, Chebu, Kladně a Ostravě. Například v Kladně „v případě J. G. byl zákrok proveden ze zdravotních důvodů při třetím porodu prováděném stejně jako předchozí dva císařským řezem. [...] Tato žena však neudělila k provedení sterilizace souhlas a nebyl patrně, jak je zřejmé z její výpovědi, ani vyžadován“ (Závěrečné stanovisko 2005: 33).

Česká generální prokuratura vyšetřování uzavřela požadavkem, aby v oblastech, kde k porušování zákona docházelo, čeští okresní prokurátoři o tomto porušování informovali lékařský personál a nadále sledovali, zda jsou sterilizace prováděny v souladu se zákonem. Prokurátor ve svém vyjádření pro stěžovatele uvedl, že „podle poznatků, které získala Generální prokuratura ČR, Komise hlavního odborníka pro gynekologii a porodnictví v Praze zpracovává návrh na změnu právních předpisů o provádění sterilizace“ (Závěrečné stanovisko 2005: pozn. 24). Žádné změny zákona však v návaznosti na tento návrh neproběhly (tamtéž, 35). Trvalo ještě téměř dvacet let, než v této oblasti k legislativním změnám došlo.

Přestože explicitní zákony umožňující nucenou sterilizaci romských žen v České republice byly v raných devadesátých letech 20. století zrušeny, tato praxe i nadále pokračovala. Zdá se, že ve chvíli, kdy jasná státní politika chyběla, začali ve velkém rozsahu neoficiálně spolupracovat lékaři a sociální pracovníci ve snaze zabránit romským ženám v početí a rození potomků, a to především u Romek z mimořádně znevýhodněného prostředí. Přestože se jednotlivé případy výrazně

lišily, k častým scénářům patřilo rutinní provádění určitého typu císařského řezu romským rodičkám, u kterého při třetím těhotenství hrozí roztržení dělohy ohrožující ženu na životě. Lékaři těmto ženám během porodu druhého dítěte císařským řezem ještě na operačním stole obvykle také podvázali vaječníky a to jen s omezeným souhlasem, nebo úplně bez něj.

Obecně u případů po roce 1989 existovalo vícero právních i protiprávních scénářů: (i) případy, kdy před zákrokem údajně nebyl poskytnut souhlas ani ústně, ani písemně; (ii) případy, kdy byl souhlas udělen těsně před porodem nebo v jeho průběhu, v pokročilých stádiích porodu, tedy za okolností, kdy rodička trpí velkými bolestmi a/nebo je ve velkém stresu; (iii) případy, kdy souhlas byl podle všeho udělen (a) následkem špatného porozumění použité terminologii, (b) na základě zjevně manipulativních informací a/nebo (c) aniž by bylo rodičce vysvětleno, jaké následky a/nebo možné vedlejší příznaky sterilizace může mít, nebo aniž by jí byly poskytnuty odpovídající informace o alternativních metodách antikoncepce; a (iv) případy, kdy úředníci na romské ženy vyvíjeli nátlak, aby se nechaly sterilizovat, a využívali k tomu buď finanční pobídky, nebo naopak pohrůžky pozastavením sociálních dávek. V některých případech je ve složkách romských pacientek explicitně vyjádřena rasová nevraživost.

Na genderově zabarvené disciplinační aspekty těchto dobových nařízení a praktik poukázala Sokolová – a právě tímto způsobem snad lze alespoň částečně vysvětlit přetrvávání sterilizační praxe v polistopadovém Československu i poté, co bylo od státní politiky, která ji legitimizovala, oficiálně upuštěno: „Genderové normy jako jeden z nejdůležitějších organizačních principů spravování a ovládání společnosti obecně nevstupovaly do předsudků vůči Romům pouze tehdy, když šlo o jejich sexuální nebo reprodukční chování, ale tvořily samotnou podstatu téměř všech ‚deviací‘, ze kterých byli Romové obviňováni – jejich výchovy dětí, jejich vedení domácnosti, pracovních návyků i jejich sexuálního života“ (Sokolova 2008: 261). Tento úhel pohledu v porevolučních časech jenom posílil s tím, jak se Romové stávali zosobněním – a obětním beránkem – problému „nepořádku“ jako klasické rétorické figury pro vyjádření nespokojenosti se sociopolitickým vývojem po roce 1989.

Na základě nové dokumentace zaslalo Evropské centrum pro práva Romů (ERRC) v dubnu 2004 zprávu Výboru proti mučení Organizace spojených národů (UN CAT) shrnující 31 případů údajných nucených sterilizací romských žen, ke kterým došlo v České republice v období 1987–2003, včetně tří případů Romek, na které byl za účelem podstoupení sterilizace vyvinut nepatřičný nátlak, kterému však dokázaly odolat. Případy, které ERRC předložilo UN CAT odstartovaly sérii událostí, které vedly k mezinárodnímu i vnitrostátnímu tlaku na Českou republiku, aby s touto praxí skoncovala. Proto český veřejný ochránce práv (Kancelář ombudsmana) v roce 2004 znovu otevřel vyšetřování této záležitosti.

V prvních měsících roku 2005 předložil veřejný ochránce práv Ministerstvu zdravotnictví podrobnosti o 50 případech se žádostí o objasnění podmínek, za nichž byla sterilizace provedena. V září 2005 zaslal veřejný ochránce práv ministrovi 86 stránkový dopis, ve kterém mimo jiné dospěl k následujícímu závěru:

„Z výše uvedeného přehledu jednotlivých případů vyplývá jednoznačný závěr – ani v jednom z případů nebyly obsahově naplněny právní předpoklady přípustnosti sterilizace, a to především z toho důvodu, že nevyhoví požadavkům informovaného souhlasu jako podmínky pro jakýkoliv lékařský zásah. [...]

Vůbec sama skutečnost, že výše rozebrané případy ukazují na značné zdeformování praxe a na malý respekt k právním podmínkám přípustnosti poskytování lékařské péče, podle mého názoru vyžaduje ze strany Ministerstva zdravotnictví jasnou a rychlou reakci.

Tato potřeba je podle mého názoru potvrzena tím, že současné výhrady vůči praxi provádění sterilizačních zákroků nejsou v historii ojedinělé. Již na základě podnětu Rubena Pellara, Zbyňka Andrše a Josefa Vohryzka, jakož i na základě dokumentu Charty 77 č. 3/1990 a podnětu Výboru pro lidská práva se problematikou sterilizací romských žen zabývala v roce 1990 i tehdejší Generální prokuratura ČSFR, resp. obě republikové prokuratury, jímž byl předán podnět k přezkoumání legality provádění sterilizací. [...]

Co se týče dodržování obecně závazných právních předpisů o sterilizaci v konkrétních případech, Generální prokuratury ČR a SR postoupily okresním prokuraturám k prošetření případy osob, jejichž identifikaci stěžovatelé na výzvu prokuratur udali. [...] Už výsledky tohoto šetření prokázaly významné nedostatky v naplňování právních předpisů vztahujících se ke sterilizaci. Generální prokuratura ČR proto své šetření uzavřela s tím, že všem okresním prokuraturám, které při prověřování výše uvedených případů zjistily porušení právních předpisů, byl dán pokyn, aby zdravotnickým orgánům, u nichž k pochybením došlo, podaly upozornění podle tehdejšího ustanovení § 17 zákona č. 60/1965 Sb., o prokuratuře. V kontextu dnešních znalostí je zřejmé, že toto opatření patrně nevedlo k žádoucímu výsledku. Nebyla přijata ani jiná opatření, která generální prokuratura v citovaném dopisu avizovala, zejména nedošlo ke slibované změně právní úpravy provádění sterilizací.¹⁰

Veřejný ochránce práv nikdy nezveřejnil případy obsažené v jeho průběžné zprávě pro ministerstvo. Ze jmen uvedených ve zprávě je ovšem zřejmé, že všechny nebo většina dotčených žen jsou Romky. Zde je třeba uvést příklad těch druhů

10 Průběžná zpráva o šetření veřejného ochránce práv ve věci sterilizačních zákroků podstoupených bez souhlasu nebo s právně vadným souhlasem, v Brně dne 8. září 2005, Sp. zn.: 3099/2004/VOP/PM et al., str. 85–86.

případů, které ombudsman předložil ministerstvu. Například případ týkající se ženy sterilizované v roce 1995 zní takto:

„Z podání je zřejmé, že nátlak sociální pracovnice měl být na paní P.¹¹ vyvíjen již několik měsíců před porodem. Na podporu tvrzení paní P. o ingerenci sociální pracovnice svědčí ostatně i samotné konstatování poradního sboru o tom, že sterilizace byla dopředu naplánována na základě dohody ambulantního gynekologa, sociální pracovnice a manželů P. ze sociálních důvodů. Rejstříky metod ‚sociální práce‘, které jsou někdy sociální pracovníci/ice schopny vůči osobám sociálně vyloučeným využívat (a hrozba odnětím dětí patří v instrumentáriu k těm dosti rozšířeným), jsou veřejnému ochránci práv známy z jeho úřední činnosti v jiných případech (zejména v případech sociálně-právní ochrany dětí). Proto nelze odbýt tvrzení paní P. o nátlaku sociální pracovnice jako účelová. Spíše je lze hodnotit jako velmi pravděpodobný popis události. Zvýšenou psychickou zátěž pro paní P. představovala ingerence sociální pracovnice zejména proto, že již v té době byla těhotná a v době podpisu „žádosti“ měla již pravděpodobně děložní kontrakce. [...]

O zvýšené iniciativě sociální pracovnice mimo vyjádření paní P. svědčí konečně i zápisy v porodopisu. V porodopisu se v doporučení uvádí: *„Z důvodů společenské nepřizpůsobenosti rodiny a na základě dohody OG, soc. prac. a obou manželů ukončit grav. per sectionem caesaream s provedením sterilizace. P.S. provedení sterilizace následně po spont. porodu laparoskopicky není možno očekávat, neboť paní pak není ochotna zákrok podstoupit, což již opakovaně prokázala v dřívějšku.“* [zvýrazněno v originálu] V této souvislosti je velmi zarážející, že poradní sbor pouze ve svých závěrech konstatoval, že se u paní P. jednalo o první císařský řez, **který byl spolu se sterilizací dopředu naplánován na základě dohody ambulantního gynekologa, sociální pracovnice a obou manželů ze sociálních důvodů.** [zvýrazněno v originálu] Skutečnost, že je císařský řez naplánován ‚ze sociálních důvodů‘ jenom proto, aby bylo možné provést sterilizaci ženy, která v minulosti již několikrát takový zákrok odmítla, je totiž skutečnost navýsost alarmující. K císařskému řezu musí být vždy jasná porodnická, tedy zdravotnická indikace. V případě paní P. taková indikace nebyla žádná, protože i poslední těhotenství probíhalo zcela normálně a nebylo proč císařský řez plánovat. Jediným důvodem bylo to, pokud to vyjádříme zcela otevřeně, že by zase mohla z nemocnice po porodu utéct a nikdo by ji už ke sterilizaci nedostal.

Na základě shora uvedeného nelze tedy v žádném případě považovat projev vůle paní P. v právním smyslu za svobodný, a tudíž platný.“ (Tamtéž, s. 37–38)

11 Jméno změněno autorem z důvodu ochrany soukromí.

Ve svém sdělení ministrovi ze září 2005 také veřejný ochránce práv považoval za nutné připomenout, že pro sterilizaci neexistují žádné „sociální“ důvody.

V prosinci 2005 pak ombudsman vydal zprávu shrnující šetření nucených sterilizací, jež podnikl jeho úřad. Dle informací v ní uvedených obdržel ombudsman v průběhu roku 2005 více než 80 stížností ve věci nucených sterilizací. Zpráva se však zakládá na prostudování jen prvních padesáti z nich. Ústředním závěrem zprávy bylo prohlášení, že „v České republice problém sexuálních sterilizací prováděných buď s nepřijatelnou motivací, anebo protiprávně existuje a česká společnost stojí před úkolem vyrovnat se s touto skutečností“ (Závěrečné stanovisko 2005: 3). V roce 2009 ombudsman veřejně prohlásil, že dle jeho názoru mohlo být obětí těchto praktik na území bývalého Československa celkem až 90 000.

2 Nucená sterilizace jako porušení lidských práv

V právním řádu Rady Evropy je mezinárodní zákon o informovaném souhlasu s každým zdravotním zákrokem dopodrobna rozpracován v rámci dokumentu nazvaného Úmluva Rady Evropy o ochraně lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny: Úmluva o lidských právech a biomedicině, rovněž známého jako Oviedská úmluva.¹² Článek 5 Oviedské úmluvy zavádí následující „obecné pravidlo“:

„Jakýkoli zákrok v oblasti péče o zdraví je možno provést pouze za podmínky, že k němu dotčená osoba poskytla svobodný a informovaný souhlas.

Tato osoba musí být předem řádně informována o účelu a povaze zákroku, jakož i o jeho důsledcích a rizicích.

Dotčená osoba může kdykoli svobodně svůj souhlas odvolat.“

Pravidlo svobodného a informovaného souhlasu v záležitostech souvisejících s plánováním rodiny – a potažmo se sterilizací – je v mezinárodním systému ochrany lidských práv zakotveno skrze článek 10 (h) Mezinárodní úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen (CEDAW) z roku 1979. Ten uvádí, že státy jako smluvní strany jsou povinny přijmout „veškerá příslušná opatření“ a zajistit tak „zdraví a blaho rodiny včetně informací a rad, pokud jde o plánování rodiny.“¹³

12 CETS No. 164 (Council of Europe, European Treaty Series), dostupné na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164>. Český překlad Úmluvy viz Sdělení č. 96/2001 Sb. m. s. – Sdělení Ministerstva zahraničních věcí o přijetí Úmluvy na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny: Úmluva o lidských právech a biomedicině, dostupné na: <https://www.zakonyprolidi.cz/ms/2001-96>

13 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), United Nations, Treaty Series, vol. 1249 (s. 13, odst. 12). Zde citovaný český překlad Úmluvy viz: Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen, dostupné na: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rfp/dokumenty/zpravy-plneni-mezin-umluv/umluva-o-odstraneni-vsech-forem-diskriminace-zen-19700/>

V posledních letech několik mezinárodních organizací vydalo ještě podrobnější směrnice, jak se svobodným a informovaným souhlasem coby základním principem práv pacienta nakládat. V roce 1994 Světová zdravotnická organizace (WHO) na schůzce svého Evropského konzultačního výboru schválila dokument nazvaný *Principy práv pacientů v Evropě*. Zde se kromě jiného píše: „Pacienti mají právo být plně informováni o svém zdravotním stavu, včetně medicínských údajů o svých zdravotních obtížích; o navrhovaných léčebných postupech včetně potencionálních rizik a výhod každé jednotlivé procedury; o alternativách k navrhovaným postupům, včetně důsledků odmítnutí léčby; a o diagnóze, prognóze a vývoji léčby. (...) Tyto informace musí být pacientovi podány způsobem odpovídajícím jeho možností porozumění, za minimálního užití neznámé technické terminologie.“ Co se týče „souhlasu“, evropský dokument WHO dále uvádí: „Informovaný souhlas je nutnou podmínkou jakéhokoli lékařského zákroku.“¹⁴

V březnu 2011 vydala Mezinárodní federace gynekologie a porodnictví (FIGO) nové etické směrnice se zaměřením na ženskou antikoncepční sterilizaci. V rámci uvedení do kontextu dokument hovoří o „dlouhých dějinách nucených a jinak nedobrovolných sterilizací žen, včetně romských žen v Evropě a žen s postižením.“ Důležité je, že v těchto směrnicích se rovněž deklaruje, že sterilizaci jako prevenci dalšího těhotenství nelze z etického hlediska obhájit z titulu akutního zdravotního ohrožení: „I v případě, že budoucí těhotenství může ženu ohrozit na zdraví či na životě, ona neotěhotní okamžitě, a proto jí musí být poskytnut čas a podpora, aby zvážila svou volbu. Její informované rozhodnutí musí být respektováno, i kdyby bylo pokládáno za rozhodnutí poškozující její zdraví.“¹⁵

V roce 2015 vydalo sedm agentur Organizace spojených národů v čele s WHO souhrnné meziagenturní prohlášení nazvané „Odstranění násilné, nucené a jinak nedobrovolné sterilizace“. Tento dokument kromě jiného upozorňuje na to, že na romské ženy cílily sterilizační kampaně a praktiky již od doby eugeniky, během druhé světové války a jsou jim podrobovány i nadále. Jsou zde shrnuty četné způsoby, jimiž byly Romky vmanipulovány nebo donuceny k podstoupení sterilizace bez plného, svobodného a informovaného souhlasu. Uvádí se zde celá řada bodů, ve kterých tato praxe porušuje mezinárodní úmluvy na ochranu lidských práv. V prohlášení se dále uvádí, že „v reakci na nucené sterilizace žen

14 World Health Organization, A Declaration on the Promotion of Patients' Rights in Europe: European Consultation On The Rights Of Patients, ICP/HLE 121, 28. června 1994, odst. 2.2 a 2.4 (Světová zdravotnická organizace, Deklarace k prohlášení práv pacienta v Evropě: Evropská rada práv pacientů). Dostupné na: http://www.who.int/genomics/public/eu_declaration1994.pdf

15 International Federation of Gynaecology and Obstetrics, Ethics Guidelines: Female Contraceptive Sterilization, odst. 5 (Mezinárodní federace gynekologie a porodnictví – FIGO, Etické směrnice: Ženská antikoncepční sterilizace, březen 2011). Dostupné na: https://www.womenenabled.org/pdfs/International_Federation_of_Gynecology_and_Obstetrics_Sterilization_Guidelines_FIGO_2011.pdf?attredirects=0

z řad domorodých a menšinových skupin obyvatel, obzvláště Romek, lidskoprávní organizace zdůrazňují nutnost podniknout právní a politické kroky, které by taková porušování práv v budoucnu vyloučily, a které by pro oběti zajistily efektivní nápravu počínaje omluvou přes finanční odškodnění až po obnovení plodnosti“ (Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization 2014).

Lékařské zákroky, které neproběhly se svobodným a informovaným souhlasem, jsou v normativních směrnících často nazývány jako „nedobrovolné“ (*involuntary*). Sterilizace provedené bez svobodného a informovaného souhlasu se v jiných směrnících nazývají jako „násilné“ (*forced*). Z právního hlediska se však pro absenci svobodného a informovaného souhlasu, a z něj vyplývající porušení práv, jako nejvhodnější jeví pojem „nucený“ (*coerced*), což je pojem, který se často vyskytuje v trestním nebo přestupkovém právu jednotlivých států. CEDAW ve svém Obecném doporučení č. 24 dává „nátlak“ (*coercion*) na jedné straně a „nedobrovolnou sterilizaci“ na straně druhé do přímé souvislosti. Podle této organizace by státy „neměly povolit formy nátlaku, jako je například sterilizace bez souhlasu ženy, povinné testování na sexuálně přenosné choroby nebo povinné těhotenské testy jako podmínka zaměstnání, které porušují práva žen na informovaný souhlas a důstojnost.“¹⁶ Výbor CEDAW rovněž shledal, že konkrétní státy porušují úmluvu CEDAW ohledně nucené sterilizace romských žen.¹⁷

3 Právo na účinné opravné prostředky

Mezinárodní zákon vyžaduje, aby se všem obětem nucených sterilizací dostalo účinné nápravy minimálně v podobě uznání způsobené újmy, a dále terapeutické pomoci za účelem vyrovnání se se zdravotními a psychologickými následky zákroku, účinného potrestání pachatelů a finančního odškodnění ve výši reflektující povahu a závažnost újmy. Pokud k tomuto zákroku došlo z důvodů rasové a jiné diskriminace, je tuto skutečnost třeba výslovně přiznat a napravit. Tyto povinnosti jsou součástí širokého spektra závazků České republiky vyplývajících z mezinárodních lidskoprávních smluv k jejichž plnění se připojila, včetně Mezinárodního paktu o občanských a politických právech (ICCPR),

16 UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), CEDAW General Recommendation No. 24: Article 12 of the Convention (Women and Health), 1999. Dostupné na: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_4738_E.pdf (OSN, CEDAW, Obecné doporučení Výboru pro odstranění diskriminace žen č. 24, 20. zasedání, 1999, článek 12 – ženy a zdraví; zde citovaný český překlad viz <https://www.vlada.cz/cz/ppov/zmocnenec-vlady-pro-lidska-prava/rovne-prilezitosti-zen-amuzu/cedaw/obecna-doporučení-výboru-pro-odstranění-diskriminace-zen-cedaw-69901/>)

17 CEDAW, Thirty-sixth session, 7-25 August 2006, Views, Communication No. 4/2004, A.Sz. v. Hungary, CEDAW/C/36/D/4/2004, odst. 11.4 (Výbor pro odstranění diskriminace žen, 36. zasedání, 7.–25. srpna 2006, Views, prohlášení č. 4/2004, A. Sz. v. Maďarsko). Dostupné na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/decisions-views/Decision%204-2004%20-%20English.pdf>

Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech (ICESCR), Úmluvy proti mučení a jinému krutému, nelidskému či ponižujícímu zacházení (CAT), Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen (CEDAW) a Mezinárodního paktu o odstranění všech forem rasové diskriminace (ICERD).¹⁸ K plnění ustanovení těchto úmluv se zavázalo již Československo a Česká republika coby jeho nástupnický stát tyto závazky přejala. Československo skutečně hrálo aktivní roli při uvádění klíčových lidskoprávních úmluv v platnost, a byly to právě tyto závazky k mezinárodním úmluvám, které daly vzniknout disidentské organizaci Charta 77 (viz výše).¹⁹

V oblasti ochrany lidských práv v rámci evropského práva je právo na účinné opravné prostředky výslovně definováno v článku 13 Evropské úmluvy o ochraně lidských práv jako tzv. „závislé právo“, což znamená, že k jeho porušování dochází v souvislosti s porušováním základních práv Evropské úmluvy. Precedenční právo Evropského soudu pro lidská práva k právu na účinné opravné prostředky ovšem zároveň přistupuje tak, jako by prostupovalo celou část Úmluvy věnovanou základním lidským právům, tj. článek 2 (právo na život), článek 3 (zákaz mučení a souvisejícího ponižujícího zacházení) a článek 8 (právo na soukromý a rodinný život). To znamená, že soud v některých případech hovoří o porušení článku 13, ale v jiném kontextu uvádí, že právo na účinné opravné prostředky je součástí nejen článku 3 a 8, což se týká i případu sterilizací, ale i dalších základních lidských práv pokrytých Evropskou úmluvou.

V souladu s konzistentní judikaturou Evropského soudu pro lidská práva, v rámci které Evropská úmluva garantuje, že „tato Evropská úmluva má zajišťovat práva, která nejsou teoretická nebo iluzorní, ale naopak praktická a účinná“,²⁰ soudní tribunál dále zejména zdůraznil, že nápravná opatření musí být „účinná nejen v praxi, ale rovněž před zákonem“.²¹ Významnější práva vyžadují zásadnější nápravu.²² Soudní tribunál navíc dále uvedl, že článek 13 „je třeba interpretovat jako záruku, účinných opravných prostředků v rámci působnosti státních orgánů“ pro každého, kdo tvrdí, že došlo k porušení (jejích) práv a svobod zaručených

18 Užitečné shrnutí relevantních právních závazků, co se týče práva na účinné opravné prostředky v této oblasti viz: United Nations Committee Against Torture General Comment 3 (2012), CAT/C/GC/3 (Výbor OSN proti mučení, Obecný komentář č. 3, 12. prosince 2012). Dostupné na: <https://undocs.org/CAT/C/GC/3>

19 Skutečnost, že Československo 11. listopadu 1975 ratifikovalo Mezinárodní pakt o občanských a politických právech (ICCPR), umožnila tomuto ústřednímu nástroji mezinárodních lidských práv vstoupit o tři měsíce později v platnost. V systému mezinárodní ochrany lidských práv to byl významný milník, viz Thomas 1999.

20 European Court of Human Rights, Airey v. Ireland (Evropský soud pro lidská práva, Airey versus Irsko), žádost č. 6289/73, rozsudek z 9. října 1979.

21 European Court of Human Rights, Rotaru v. Romania (Evropský soud pro lidská práva, Rotaru versus Rumunsko), 2000-V, odst. 67 GC.

22 European Court of Human Rights, Klass v. FRG (Evropský soud pro lidská práva, Klass versus Německá spolková republika), A 28 (1979), 2 EHRR 214, odst. 55 PC.

Úmluvou.²³ Soud shledal, že se konkrétní státy dopouštějí porušování závazku poskytnout účinnou nápravu v situaci, kdy jsou jejich odškodňovací mechanismy nedostatečné.²⁴ Nebylo jasně vytyčeno, zda existuje oprávněný nárok v rámci čl. 13; má se za to, že to vyplývá z povahy konkrétních faktů a právní argumentace.²⁵ Porušování lidských práv prostřednictvím nucené sterilizace bylo označeno za velmi vážné porušení tělesné autonomie a tudíž za vysoce závažnou újmu.

4 Pokusy o nápravu v České republice

V návaznosti na ombudsmanovu zprávu z roku 2005 česká vláda v roce 2009 konečně vydala oficiální stanovisko vyjadřující politování nad sterilizacemi. Rovněž byly významně dopracovány směrnice pro lékařský personál, aby se posílily záruky, že sterilizace budou skutečně nadále prováděny pouze s výslovným plným, svobodným a informovaným souhlasem dotčené osoby.

Co se však týče individuálního odškodnění obětí, český právní systém i nadále selhává. Jak jsem uvedl výše, ani spojené snahy československé federální prokuratury a obou státních prokuratur české a slovenské strany nedokázaly v období krátce po roce 1989 dohnat konkrétní osoby k zodpovědnosti. V poslední vlně pokusů dosáhnout trestní odpovědnosti v návaznosti na realizované šetření ombudsmana z roku 2004 podle všeho Kancelář ombudsmana postoupila přinejmenším osm zkoumaných případů generální prokuratuře (Závěrečné stanovisko 2005: 4). Trestní stíhání bylo většinou zastaveno, aniž by vyšetřovatelé vznesli obvinění, přičemž jedním z odůvodnění byla interpretace zákona, podle kterého údajně lékaři nemohou být činěni zodpovědnými za činy vykonané v rámci výkonu jejich lékařské profese. Úkol odvolat se ve věci těchto odložených případů připadl občanské společnosti. Po druhém zamítnutí se většina navrhovatelů už znovu neodvolala. Jen u dvou případů rozhodl okresní prokurátor v Mostě, že se dva operující lékaři dopustili trestného činu. U obou těchto případů sterilizací z roku 1993 a 1998 však bylo trestní stíhání zastaveno s ohledem na promlčecí lhůtu.²⁶

Avšak u některých zamítnutých případů s obzvlášť přesvědčivými důkazy došlo k odvoláním opakovaně. Výsledkem bylo, že alespoň jeden trestní případ dosáhl projednání až u Ústavního soudu, kde byl 5. února 2009 zamítnut. Případ

23 Tamtéž.

24 European Court of Human Rights, *Bubbins v. UK* (Evropský soud pro lidská práva, *Bubbins versus Spojené království*), A116 (1987); 9 EHRR 433, odst. 79.

25 European Court of Human Rights, *Boyle and Rice v. UK* (Evropský soud pro lidská práva, *Boyle a Rice versus Spojené království*), A 131 (1988); 10 EHRR 425, odst. 55 PC.

26 Complaint by the League of Human Rights to the United Nations Special Rapporteur on Violence Against Women in the matter of Elena Gorolová v. Czech Republic (Stížnost Ligy lidských práv zvláštnímu pozorovateli Spojených národů ve věci násilí na ženách, případ Elena Gorolová vs. Česká republika), první hrubá verze z 1. května 2009, v archivu autora.

řešený ústavním soudem se zabýval sterilizací paní I. Č. v červenci 1997 v městské nemocnici v Ostravě v jejích 21 letech po porodu druhého dítěte. Ke sterilizaci došlo ihned po porodu druhého dítěte císařským řezem. Paní I. Č. nebyla o povaze zákroku patřičně informovaná, a když v pokročilé fázi porodu a těsně před zákrokem podepisovala souhlasný formulář, domnívala se, že souhlasí s provedením porodu císařským řezem, a netušila, co zákrok obnáší. Domnívala se, že jí bylo zavedeno nitroděložní tělísko, a že byla sterilizovaná a už nikdy nepočne, zjistila až po sedmi letech, kdy navštívila lékaře, aby jí tělísko vyjmul a ona mohla znovu otěhotnět.

Případ I. Č., jehož trestní stíhání bylo navrženo kanceláří ombudsmana a bylo zahájeno jako ublížení na zdraví, dle § 221(1) a 2(b) českého trestního zákona, ostravská policie 27. dubna 2006 odložila. Okresní prokurátor v Ostravě vyhověl odvolání stěžovatelky, toto rozhodnutí zrušil a poslal případ zpátky na ředitelství Policie Ostrava, které 20. června 2006 rozhodlo znovu vyšetřování zastavit. Odvolání proti tomuto rozhodnutí 31. července 2006 prokurátor zamítl. 16. května 2007 nařídil generální prokurátor případ znovu přezkoumat. 5. září 2008 generální prokurátor shledal, že okresní prokurátor nepostupoval podle zákona. 3. října 2008 ředitelství Policie Ostrava došlo k závěru, že se lékaři z Městské nemocnice Ostrava Fifejdy sterilizací paní I. Č. nedopustili trestného činu ublížení na zdraví. 11. listopadu 2008 zamítl okresní prokurátor její odvolání proti tomuto rozhodnutí jako nepodložené.

Paní I. Č. se následně odvolala k Ústavnímu soudu České Republiky. Učinila tak na základě § 7(2), 10(2) a 36(1) a (2) české Listiny základních práv a svobod a mezinárodní ochrany lidských práv. Tvrdila, že sterilizace byla provedena bez jejího svobodného a informovaného souhlasu a jako taková představuje nelidské a ponižující zacházení, jehož protiprávnost byla již prokázána i v civilním řízení na ochranu osobnosti.

Ve svém zamítavém stanovisku s odkazem na přezkoumání „napadených rozhodnutí orgánu státní moci“ Ústavní soud především prohlásil,²⁷ že rozhodnutí o odložení věci není formálním rozhodnutím v rámci trestního řízení, a tudíž se na něj nevztahuje právo na odvolání.

Dále řekl, že „trestní oznámení nemá v rámci českého právního řádu charakter nástroje k ochraně subjektivního práva fyzické či právnické osoby, nýbrž se v zásadě jedná o formu účasti občanů při prosazování veřejného zájmu na potlačování kriminality ...“²⁸ Soud dále zamítl, že by český právní řád v tomto případě zakládal „základní právo na „satisfakci““ nebo na to, aby byl „trestně stíhán ten, kdo mu škodu způsobil“²⁹, a nakonec prohlásil, že „v trestním řízení totiž

27 Ústavní soud České republiky, Usnesení o ústavních stížnostech, II.ÚS 59/09, 05.02.2009. Dostupné na: <http://nalus.usoud.cz/Search/ResultDetail.aspx?id=61246&xpos=1&cnt=3&typ=result>, odst. 5.

28 Tamtéž, odst. 6.

29 Tamtéž, odst. 7.

nejde o právo a věc poškozeného, či jakékoliv jiné fyzické a právnické osoby ..., ale o právo a věc státu“.³⁰

V České republice představují občanskoprávní spory o náhradu škody značné riziko, protože neúspěšné řízení se pojí se značnými finančními náklady. Česká vláda neposkytla potencionálním navrhovatelům, z nichž naprostá většina jsou ženy v tíživé finanční situaci a pro něž je nesení výloh za podobné řízení nepřekonatelnou překážkou, žádnou pomoc, a to ani přesto, že na mezinárodní úrovni opakovaně prohlašovala, že jedinou platformou k žádání odškodnění pro tyto ženy jsou právě české soudy.

V hrstce případů nucených sterilizací se nicméně podařilo splnit důkazní podmínky pro žalobu o občanskou újmu v rámci českého práva. Případy, v nichž se odškodnění podařilo dosáhnout, pocházejí všechny z velmi nedávné doby a jsou podloženy naprosto průkaznými fakty, takže stěžovatelům právníci doporučili stížnost skutečně podat, a riskovat tak náklady spojené s prohranou soudního řízení (v občanskoprávním sporu je strana, která prohrála, povinná uhradit náklady na soudní řízení za obě strany). Až na jeden případ v nich nesli náklady na právní pomoc vždy zahraniční donoři, protože stát v takovém typu soudních sporů neposkytuje žádnou právní pomoc. Zde je shrnutí nejznámějších z těchto soudních řízení.

Soud v Plzni přiznal v roce 2000 odškodnění ve výši 100 000 korun (v té době zhruba 2 500 eur) ženě, která tam byla sterilizovaná v roce 1998. Sterilizační zákrok přitom předtím opakovaně a výslovně odmítla, navzdory tomu lékaři zákrok provedli.

11. listopadu 2005 uznal okresní soud v Ostravě, že lékaři porušili zákon v případě nucené sterilizace paní H. F. v roce 2001. Paní H. F. porodila 10. října 2001 své druhé dítě v Nemocnici Ostrava-Vítkovice. Během provádění císařského řezu byla paní H. F. rovněž provedena sterilizace podvázáním vaječníků. V jejím spise se sice píše, že „pacientka si žádá sterilizaci“, právní podmínky plného a informovaného souhlasu však nebyly dodrženy. I když skutečnost, že porod proběhne císařským řezem, byla předpokládána už dlouho před porodem, „souhlas“ paní H. F. se sterilizací si lékaři vyžádali jen několik minut před operací, když už rodila. 11. listopadu 2005 ostravský soud rozhodl, že sterilizace paní H. F. byla nucená a tudíž protiprávní, a přikázal Nemocnici Ostrava-Vítkovice, aby se písemně omluvila. Tento rozsudek byl potvrzen i po odvolání a vedení nemocnice se v souladu s tímto výsledkem paní H. F. písemně omluvilo. Soud nicméně s odvoláním na promlčení zamítl žádost paní H. F. o finanční odškodnění.

Třetí případ se týká paní I. Č. a jeho podrobnosti jsou shrnuty výše. Soud v Ostravě 12. října 2007 rozhodl, že když byla v červenci 1997 sterilizována bez

30 Tamtéž, odst. 7.

udělení plného a informovaného souhlasu, utrpěla paní I. Č. újmu. Ostravský okresní soud nařídil, že jí má být vyplaceno 500 000 korun (v té době zhruba 18 200 eur) odškodného. Vrchní soud v Olomouci toto rozhodnutí v roce 2008 částečně zvrátil s odůvodněním, že tříletá promlčecí lhůta na odškodnění ve věcech porušení práv na ochranu osobnosti již uplynula. S ohledem na skutečnost, že paní I. Č. zjistila, že byla sterilizována, až plných sedm let po zákroku, interpretoval soud tříletou lhůtu pro zákonné nahlášení porušení práv velice úzce. Rozhodl, že ostravská městská nemocnice má vůči paní I. Č. pouze povinnost omluvy. Dne 8. srpna 2011 však česká média informovala, že český Nejvyšší soud zvrátil rozhodnutí Vrchního soudu v Olomouci s odůvodněním, že v Olomouci patřičně nezvážili konkrétní okolnosti tohoto případu.³¹ Nejvyšší soud případ vrátil Vrchnímu soudu v Olomouci k novému přezkoumání. 21. prosince 2011 česká média přinesla zprávu, že mezi nemocnicí a paní I. Č. došlo k mimosoudní dohodě o odškodnění.³² Další zprávy pak doplnily informace o tom, že částka, na které se nemocnice a paní I. Č. důvěrně dohodly, byla 500 000 korun (20 340 eur) plus dalších 61 440 korun (2 457 eur) za výlohy spojené s jejím právním zastupováním.³³

Česká média rovněž informovala o dalších případech sterilizovaných romských žen, v nichž Nejvyšší soud vyplacení odškodného potvrdil. V jednom případě měl soud nařídít vyplacení kompenzace ve výši 200 000 korun (okolo 8 000 eur) ženě ze severních Čech. Další žena, které byly bez jejího svolení odejmuty vaječníky, získala na odškodném 150 000 korun (okolo 6 000 eur). Podle dostupných zpráv bylo v červnu 2012 českým Ústavním soudem zamítnuto odvolání v prvním z těchto případů požadující navýšení odškodného.³⁴

S žádostí o odškodnění, které by se svou formou alespoň přibližovalo náležité právní kompenzaci, v souvislosti se sterilizacemi romských žen uspělo maximálně pět až deset osob. Ve všech těchto případech dosáhly oběti zadostiučnění teprve po značně protahovaných, opakovaně rozporovaných právních řízeních. Naprostě většině těchto žen bylo požadování nápravy této újmy v domácím právním systému znemožněno prostřednictvím promlčecí lhůty. V několika případech to dokonce působilo tak, že se český právní systém zatvrzuje právě proto, aby se tak

31 „Nová naděje pro nuceně sterilizované Romky přichází od Nejvyššího soudu“. Romea.cz, 8. srpna 2011.

32 „Nemocnice odškodní Romku za nedobrovolnou sterilizaci“. ČTK, 21. prosince 2011.

33 European Court of Human Rights, *Červeňáková v. Czech Republic*, Application no. 26852/09 (Evropský soud pro lidská práva, Červeňáková vs. Česká republika, stížnost č. 26852/09), rozhodnutí o přípustnosti 23. října 2012, odst. 17.

34 S odvoláním na experty a existující právní vědu v tom smyslu a s tím, že „musí vzít v úvahu především hlediska závažnosti vzniklé újmy a okolnosti zásahu do osobnostních práv“, Ústavní soud rozhodl, že je věcí obecného soudu, aby na základě zjištění učiněných v konkrétní věci, stanovil jeho výši dle „okolností případu“. Tu „nelze dopředu přesně stanovit“. Soud tedy odmítl zvrátit rozhodnutí nižší instance (II.ÚS 3894/11 ze dne 30. 5. 2012, odstavce 20 a 21). Dostupné na: <http://nalus.usoud.cz/Search/GetText.aspx?sz=2-3894-11>

předem vyloučila možnost poskytnutí náhrady těmto konkrétním ženám. Podle Evropského centra pro práva Romů vypadá současný stav věci následovně:

„V českém právním systému neexistuje žádný specifický prostředek nápravy pro oběti nucených sterilizací. Osoba, která utrpěla protiprávní lékařský zákrok, může žádat odškodnění v rámci sporu o porušení práv osobnosti, jak je definuje občanský zákoník z roku 2012 (dříve občanský zákoník z roku 1964). Obecná promlčecí lhůta pro občanskoprávní spory je stanovena na tři roky. V případech týkajících se porušení práv na ochranu osobnosti se toto omezení vztahuje pouze na možnost žádat finanční odškodnění za způsobenou újmu. Zákon ale nespecifikuje, zda se ten, kdo podal stížnost na porušení práv na ochranu osobnosti déle než tři roky po vzniku nároku, tj. po uplynutí zákonné promlčecí lhůty, může dovolávat náhrady za nemajetkovou (tedy morální) újmu. Ústavní soud nicméně v rámci projednávání jednoho z případů nucené sterilizace v roce 2013 rozhodl, že stěžovatelé, kteří podali svou stížnost po uplynutí tříleté promlčecí lhůty, mají nárok na náhradu nemajetkové újmy pouze za předpokladu, že by její nepřiznání bylo v rozporu s ‚dobrymi mravy‘. Český zákon ovšem výslovně nespecifikuje, co to ‚dobré mravy‘ jsou. Precedenční právo je popisuje jako ‚právně významnou hodnotu v právu poměřující právní normy a jejich realizaci buď s mravním smyslem právní úpravy, nebo s ekvitou chápanou buď rovněž jako mravnost, nebo jako požadavek rovných pozic účastníků právních vztahů‘. Soudy posuzují soulad s ‚dobrymi mravy‘ případ od případu. V praxi se ovšem neuplatňuje tehdy, kdy je návrhovátelem zodpovědný za uplynutí promlčecí lhůty. Ve výsledku to znamená, že se obětem nucených sterilizací daří nárokovat a získat odškodnění za nemajetkovou újmu pouze tehdy, pokud splnily obecnou tříletou promlčecí lhůtu, nebo v některých případech, pokud se obrátily na Evropský soud pro lidská práva; pokud překročily promlčecí lhůtu, podle domácího zákona mají nárok pouze na nález o porušení jejich práv a omluvu.“³⁵

Ze zkušenosti také víme, že v mnoha případech navíc nemocnice tvrdily, že zdravotní záznamy pacientů byly zničeny při povodních, čímž se otevřelo dilema, zda soudy vůbec budou ochotné uznat sterilizaci těchto žen jako prokazatelný fakt.³⁶

35 European Roma Rights Centre (ERRC), Third Party Intervention, *Maderova vs. Czech Republic*, ECHR Application No. 32812/13 (Evropské centrum pro práva Romů, Intervence třetí strany, *Maderová vs. Česká republika*, Evropský soud pro lidská práva, stížnost č. 32812/13), odst. 13. Dostupné na: <http://www.errc.org/cms/upload/file/third-party-intervention-anna-maderova-v-czech-republic-8-december-2015.pdf>

36 Podání Kanceláři vysokého komisaře pro lidská práva (OHCHR) k užítí v přípravě dokumentace Rady OSN pro lidská práva: první Univerzální periodický přezkum situace v České republice, 15. října 2007, s. 17–18. Texty zpráv ČR pro jednotlivé cykly Univerzálního periodického přezkumu a udělených doporučení viz: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rlp/dokumenty/zpravy-plneni-mezin-umluv/univerzalni-periodicky-prezkum-58715/>

V několika případech snaha zajistit nápravu prostřednictvím soudů rovněž vystavila oběti sterilizací pomluvám a jiným formám útoků na dobré jméno těchto žen, když například bulvární média tvrdila, že konkrétním, adresným ženám jde jenom o finanční prospěch. Obvykle se tak dělo prostřednictvím regionálních nebo místních médií, což znamenalo, že došlo k jejich „odhalení“ a zahanbení vyplývajícímu z veřejného zpřístupnění informací týkajících se jejich nejintimnějších zdravotních záležitostí. Došlo také k tomu, že značně utrpěla jejich pověst a postavení v prostředí často malých a úzce sevřených komunit.

5 Mezinárodní kritika

a doporučení odškodňovat administrativní (mimosoudní) cestou

V úhrnu celá tato výše popsaná soustava rozsáhlých a komplikovaných překážek jasně ukazuje na potřebu zavést administrativní postup, který by pro oběti zajistil přenos důkazního břemene, pokud jde o prokázání utrpěné újmy, a zajistil tak snazší přístup k uznání bezpráví, odškodnění a dalším vhodným prostředkům nápravy, aniž by dotyčné osoby musely chodit k soudu.

Za posledních patnáct let se k tomuto tématu s narůstající naléhavostí vyjadřuje každá relevantní lidskoprávní organizace, která posuzuje situaci v České republice. Spuštění administrativního nebo jiného mechanismu odškodnění *ex gratia* pro oběti nezákonné násilné, nucené nebo jinak nedobrovolné sterilizace České republiky opakovaně doporučují monitorovací orgány dohlížející nad plněním závazků mezinárodních úmluv, jako například Úmluvy o odstranění všech forem diskriminace žen (v roce 2006, 2010 a 2016),³⁷ Mezinárodního paktu o odstranění všech forem rasové diskriminace (v roce 2007, 2011 a 2015),³⁸ nebo Výboru OSN pro lidská práva³⁹ a Výboru OSN proti mučení.⁴⁰ Výbor OSN proti mučení v roce 2004 žádal, aby v následující pravidelné zprávě o situaci v České republice byly zahrnuty informace „o odškodnění pro oběti či jejich rodiny v souladu s článkem 14 Úmluvy (proti mučení)“.⁴¹ V roce 2012 vyjádřil Výbor znepokojení nad „absencí statistických údajů ohledně odškodnění obětí mučení a špatného zacházení, včetně obětí nedobrovolné sterilizace“.⁴² I další členské státy OSN ve vztahu k České republice uvedly podobná doporučení v rámci Univerzálních periodických přezkumů v roce 2008 a 2012.⁴³ Nejvýznamnějším

37 CEDAW/C/CZE/CO/3, CEDAW/C/CZE/CO/5, CEDAW/C/CZE/CO/6

38 CERD/C/CZE/CO/7, CERD/C/CZE/CO/8-9, CERD/C/CZE/CO/10-11

39 CCPR/C/CZE/CO/2

40 CAT/C/CZE/CO/4-5

41 CAT/C/CR/32/2

42 CAT/C/CZE/CO/4-5

43 A/HRC/22/3

doporučením bylo „vypracovat plán s jasným harmonogramem pro uzavření případů sterilizací romských žen bez jejich souhlasu a zajištění odpovídajícího odškodnění pro tyto ženy“, jakož i „přijmout opatření s cílem zajistit odškodnění obětí nucené sterilizace“.

Výbor OSN na odstranění všech forem diskriminace žen (CEDAW) provedl přezkum situace České republiky v únoru 2016. CEDAW vyjádřil zklamání nad tím, že „smluvní strana dosud plně neimplementovala předchozí doporučení [...], aby přijala právní rámec pro finanční odškodnění obětí nucené sterilizace nebo sterilizace provedené bez poskytnutí informovaného souhlasu“. Rovněž se pozastavil nad tím, že návrh legislativy zavádějící mimosoudní mechanismus pro řešení tohoto problému byl v nedávné době zamítnut. Výbor také „[zopakoval] své znepokojení, že většina kompenzačních nároků vznesených ze strany obětí nucených sterilizací byla zamítnuta.“ Výbor dále doporučil, aby „v souladu s [jeho] předchozími závěrečnými doporučeními [...], obecnými doporučeními č. 19 (1992) o násilí na ženách a č. 24. (1999) k článku 12 – Ženy a zdraví, jakož i s doporučením i v závěrečném stanovisku veřejného ochránce práv ze dne 23. prosince 2005 ve věci sterilizací provedených v rozporu se zákonem a s návrhy nápravných opatření [Český stát] (a) posoudil tříletou promlčecí lhůtu pro podání nároku na náhradu škody v případě nucených sterilizací nebo sterilizací provedených bez poskytnutí informovaného souhlasu s cílem ji prodloužit a přinejmenším zajistit, aby tato lhůta začínala běžet od okamžiku obětí zjištěného skutečného významu sterilizace a všech důsledků pro oběť plynoucích, nikoliv již od doby provedení zákroku; (b) zavedl *ex gratia* postup odškodnění obětí nucené sterilizace nebo sterilizace bez informovaného souhlasu; (c) poskytl všem obětem pomoc pro přístup k jejich zdravotnické dokumentaci; (d) stíhal a adekvátně potrestal pachatele nezákonných praktik minulosti u vynucených sterilizací nebo sterilizací bez informovaného souhlasu; a (e) jmenoval nezávislou komisi, která by provedla výzkum o plném rozsahu škod způsobených praxí nedobrovolné sterilizace a podporovala průběžnou terénní práci za účelem vyhledání všech potenciálních žadatelů o odškodnění“.⁴⁴

44 V roce 2016 se šest romských žen, z nichž pět bylo nuceně sterilizováno v letech 1982 až 1990 a jedna v roce 2011, obrátilo na Výbor OSN pro odstranění všech forem diskriminace žen (CEDAW) a žádalo spravedlnost. Za užití procedurální stížnosti ženy vznesly nárok, aby Výbor uznal porušování Úmluvy CEDAW s ohledem na selhání nápravy v domovské zemi, což je obecné pochybení, jehož nápravu Výbor pravidelně žádal od české vlády. Je smutným paradoxem, že všech šest případů bylo v rozsudku z roku 2019 označeno za nepřipustné, protože ženy nevyčerpaly všechny možnosti domácího práva (CEDAW/C/73/D/102/2016). České znění doporučení CEDAW pro Českou republiku z roku 2016 viz: [czlobby.cz › files › cedaw-2015_cz_doporuceni_cz](https://www.czlobby.cz/files/cedaw-2015_cz_doporuceni_cz)

6 Příklady z dalších zemí

V červnu 2016 proběhlo pod patronátem Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OBSE) setkání zástupců České vlády, občanské společnosti a mezinárodních odborníků s cílem pokusit se dosáhnout nějakého pokroku ve věci odškodnění obětí nucených sterilizací. Načasování schůzky působilo nadějně, protože v té době bylo krůček od přijetí komplexního mechanismu odškodňování obětí podobné praxe Švýcarsko. Na setkání svou zkušenost s překonáním odporu proti umožnění dosažení spravedlnosti pro lidi postižené cílenou sterilizací a souvisejícími praktikami prezentovali také odborníci z Norska a Švédska.

Na začátku devadesátých let 20. století začali Romové/Tateri⁴⁵ v Norsku usilovat o odtajnění dokumentace a nápravu různých forem jejich útlaču včetně sterilizace. V letech 1996–2000 vyčlenil Norský výzkumný ústav fondy na výzkum nucených sterilizací a v roce 2000 obhájil historik Per Haave svou disertační práci s názvem „Sterilizace Taterů 1934–1977: Historická studie zákona a praxe“ (Haave 2000). V této práci zdokumentoval sterilizaci 125 Taterů/Romů, převážně žen, v rámci Sterilizačního zákona, ačkoli se tento údaj o počtu obětí nepovažuje a ani nevydává za vyčerpávající. Haave tvrdí, že romské/taterské ženy se v Norsku stávaly terčem nucených sterilizací především ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století. Závěry Haaveovy práce se staly podnětem pro zástupce romské/taterské menšiny, aby se dožadovali ustanovení vyšetřovací komise, a v říjnu 2002 se norský parlament rozhodl založit meziřesortní pracovní skupinu, která měla prozkoumat možnosti odškodnění obětí. Ve zprávě skupiny z roku 2003 se konstatuje, že většina těchto případů by byla před soudy zamítnuta na základě promlčení lhůty a že je nutné tyto případy posuzovat v kontextu, s ohledem na jasnou etnickou rovinu způsobené újmy. V roce 2004 byl proto již existující legislativní mechanismus *ex gratia* rozšířen tak, aby pokryl nároky přeživších různých dalších nezákonných praktik včetně obětí nucené sterilizace (OSCE/ODIHR Summary Report 2005: 13–14).

Ve Švédsku se s následky nucených sterilizací a otázkou, do jaké míry byli v rámci nich pronásledováni právě Romové, snaží vyrovnat již několik generací.⁴⁶ V průběhu čtyřiceti let zhruba od poloviny třicátých do poloviny sedmdesátých let 20. století bylo ve Švédsku programově sterilizováno na 63 000 lidí, převážně žen. V devadesátých letech se Švédsko k této historii přihlásilo a zavedlo pro oběti kompenzační mechanismus. Z politických důvodů však Romové nebyli uznáni za specifickou skupinu obětí. Ve Švédsku byla následně ustanovena historická

⁴⁵ Jde o skupinu označovanou též jako Travelleri, v Norsku *tatere*, ve Švédsku *tattare* či *resande* – viz též text M. Runcis v tomto čísle RDž. Jde o potomky nejstarší migrace Romů do Skandinávie – pozn. red.

⁴⁶ Blíže k tématu sterilizací ve Švédsku v širším společensko-historickém kontextu viz text M. Runcis v tomto čísle RDž – pozn. red.

komise, která měla zacházení s Romy ze strany švédského státu posoudit. V roce 2014 tato komise uveřejnila tzv. Bílou zprávu (*White Paper*), která konstatovala, že Švédsko má, co se týče vztahu k Romům a Travellerům, svou temnou minulost zahrnující pokusy o vykazování Romů ze Švédska, systematické etnické monitorování a uplatňování nucených sterilizací (OSCE/ODIHR Summary Report 2005: 12–13).

Švýcarsko se s touto minulostí začalo vyrovnávat v roce 1986, kdy vydalo oficiální omluvu za program známý jako „Děti cest“ („Children of the Highway“), jehož součástí byla téměř čtyřicetiletá státní podpora pro neziskovou organizaci odebírající děti z marginalizovaných rodin, se zvláštním zaměřením na rodiny Jenišů/Travellerů, tedy na skupiny vzdáleně příbuzné s Romy. V dubnu 2014 vznikla občanská iniciativa požadující nezávislé vyšetřování této věci a vyčlenění 500 milionů švýcarských franků na odškodnění přeživších. Iniciativu svým podpisem podpořilo více než 100 000 lidí a následně byl podán návrh na novou legislativu. Součástí zákona bylo veřejné uznání utrpení obětí; dále nastavení pravidel přístupu k archivům, které by mohly obsahovat relevantní dokumenty; opatření na rozšíření obecného povědomí o této záležitosti a vytvoření veřejných vzpomínkových symbolů; podpora akademického výzkumu a konkrétní finanční pomoc obětem jako gesto solidarity. Zákon byl schválen švédským parlamentem v roce 2016 a vstoupil v platnost v roce 2017 (OSCE/ODIHR Summary Report 2005: 11–12).

Návrhy na zavedení podobných mechanismů se v České republice objevily už v roce 2005 v návaznosti na zprávu veřejného ochránce práv o sterilizacích. Tato zpráva se významně odvolává právě na švýcarskou historickou zkušenost a poukazuje i na vývoj ve Švýcarsku po roce 2005 (Závěrečné stanovisko 2005: 59–67). V roce 2014 se přijetí podobných administrativních mechanismů pro odškodnění obětí za utrpené újmy zdála být otevřená i tehdy nová česká vláda. Ta měla přijetí takového mechanismu i ve svém programu a návrh odpovídajícího odškodňovacího zákona jí byl předložen k projednání v únoru 2015. Nastal však nečekaný obrat, téměř všichni relevantní vládní představitelé svou podporu zákona stáhli a celá iniciativa se tak najednou ocitla na slepé koleji (OSCE/ODIHR Summary Report 2005: 11–12).

Česká vláda si navíc nikdy nevyžádala podrobnější prošetření historického pozadí, které umožnilo nucenou sterilizaci až 90 000 osob v bývalém Československu a dnešní České republice, a to ani poté, kdy veřejný ochránce práv ve své zprávě explicitně uvedl, že „je velkým dluhem české historiografie, že československému eugenickému hnutí je věnováno doposud jen minimum literatury a vědomě se se zpracováním této kapitoly českých dějin ve společnosti nepracuje“ (Závěrečné stanovisko 2005: 68). Dokonce i politování vyjádřené Vládou České republiky v roce 2009 bylo formulované tak, aby z něj vyplývalo, že šlo o „individuální“ (rozuměj izolované) případy, čímž se měl zastříh systematický

charakter této praxe.

Stále dokola opakovaná pozice české vlády, že oběti by měly hledat nápravu prostřednictvím soudů, byla tvrdou zkouškou pro vzájemnou solidaritu dotyčných žen, protože ze středu širší komunity nuceně sterilizovaných žen vyčlenila několik málo těch, jejichž kauzy bylo možné k soudu vůbec dovést. Ostravskému spolku Žen poškozených sterilizací a jejich mluvčí Eleně Gorolové náleží nejvyšší úcta za to, že navzdory svým více než desetiletým a v podstatě neúspěšným snahám se dodnes scházejí a nadále pokračují ve svém boji o posun v této agendě.

7 Zákon o odškodnění z roku 2019

Český právní systém vytvořil celou řadu překážek, které naprosté většině obětí sterilizační praxe v podstatě znemožňují dovolat se účinné nápravy, jak to vyžaduje nejen mezinárodní právo, ale i základní normy spravedlnosti a slušnosti. Je vysoce nepravděpodobné, že by zdejší právní systém dokázal sjednat nápravu pro více než hrstku obětí. V tuto chvíli pravděpodobně už žádní další žadatelé o nápravu prostřednictvím soudů neuspějí.

Proto lze jen uvítat, že v roce 2019 čeští zákonodárci navrhli zákon, který zajistí administrativní nebo *ex gratia* způsob odškodnění obětí, aniž by se po obětech vyžadovalo jít k soudu nebo prokazovat újmu v rozsahu vynucovaném soudními postupy. Návrh „zákona o poskytnutí jednorázové peněžní částky osobám sterilizovaným v rozporu s právem a o změně některých souvisejících zákonů“ by měl zavést postup, jehož prostřednictvím se oběti budou moci ucházet o jednorázové finanční odškodnění přímo u Ministerstva zdravotnictví. Zákon předestřený parlamentu je téměř výhradně pouze sérií krátkých pozměňovacích návrhů k již existující legislativě, doprovazený stručným vysvětlením a seznamem dokladů, které by oběti musely doložit za účelem obdržení platby. Důležité je, že nestanovuje žádné omezení ohledně období, kdy byla daná osoba sterilizovaná. Pokud bude zákon schválen, vejde v platnost 1. ledna 2021.

Pokud bude zákon přijatý v navrhované podobě, nebude se týkat širšího kontextu veřejného uznání tohoto bezpráví, ale ve své podstatě symbolické nápravy utrpené újmy, čímž se vyřeší jeden zásadní problém, kterým přístup České republiky k obětem doposud trpěl. Fakt, že do července 2020 se zákon nedostal ani do prvního čtení v českém parlamentu, však bohužel nevěstí nic dobrého.

8 Závěr

Nucená sterilizace žen, jejímž terčem se často, i když ne výhradně, stávají ženy z řad menšin, domorodé ženy, ženy z LGBTI skupin, ženy s postižením, HIV pozitivní ženy a/nebo starší ženy, jsou celosvětovým problémem.⁴⁷ Současné obavy týkající se této praxe jsou na mnoha místech mnohem závažnější, než jak se jeví v České republice nebo kdekoli jinde v Evropě. V některých zemích k těmto činům dochází otevřeně a násilně. Některé jiné praktiky, které jsou považované za násilný zásah do tělesné integrity – z nichž asi nejzávažnější je kastrace sexuálních násilníků – však současně zůstávají v platnosti i v České republice.⁴⁸

Vývoj v České republice je významný z několika důvodů. Zaprvé, i když většina veřejnosti toto porušování práv z nedávné minulosti prostě hodila za hlavu, ženy, které tyto újmy utrpěly, nic takového udělat nemohou. Náleží jim odškodnění nejen z hlediska spravedlnosti, ale i kvůli zvýšení veřejného povědomí. Stejně tak jim společnost dluží přiznání odpovědnosti za jednání na základě rasistických doktrín, které stály u kořene této praxe a které nepřestávají ovlivňovat veřejné mínění napříč celým kontinentem, a zavedení veřejných opatření k jejich potírání.

Zadruhé, neměl by nám uniknout utajený charakter tohoto jednání. Lékařům a sociálním pracovníkům svěrujeme své nejcitlivější informace. Vkládáme do nich svou důvěru a tato důvěra je dokonce obecně považovaná za zásadní pro proces hojení. Fakt, že naše systémy zdravotnictví byly zneužívány s takovou lehkostí a po tak dlouhou dobu jako nástroj sociální kontroly a inženýrství, by měl vést k radikální ochraně práv pacientů.

A konečně, tato radikální ochrana lidských práv je jedním z pilířů našich demokratických společenských systémů. Je to právě v ordinaci lékařů, kde většina z nás poprvé osobně zakouší, co to znamená moc, mocenské vztahy, hierarchie a zranitelnost. Je nesmírně důležité, aby tato zkušenost byla zároveň naplněna respektem k naší autonomii a našim rozhodnutím. Doufáme proto, že český parlament teď bude jednat rychle a přijme předložený zákon, jeden z kroků na cestě k nápravě prodělaných újem.

Přeložila Karolína Ryvolová

47 Podrobněji viz <https://ijrcenter.org/2019/03/21/forced-sterilization-as-a-human-rights-violation-recent-developments/> a <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/62505651-2c58-4c12-a610-46499e645a2c/against-her-will-20111003.pdf>

48 K tématu viz Lišková a Bělehradová 2019: „V souladu s tehdejší normalizační politikou se sexuologie zaobírala sexuálními devianty a začala vyvíjet terapeutický program, jehož součástí byla i terapeutická kastrace. Tato praxe, zavedená za účelem ochrany společnosti před sexuálními násilníky, se od té doby téměř nezměnila. Máme za to, že status quo v léčbě sexuálních deviantů je navzdory mezinárodnímu tlaku udržován skrze spojenectví mezi odborníky a státem. Náš výzkum jasně poukazuje na pokračování této praxe bez ohledu na změnu režimu v roce 1989. Jsme toho názoru, že výchovné a trestné prvky sexuologické vědy byly v bývalém socialistickém Československu zavedeny a udržovány hlavním proudem tehdejší lékařské vědy.“

Literatura:

- Bock, G. 1986. *Zwangsstерilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Cahn, C. 2015. *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles Around Coercive Sterilization of Romani Women*. Leiden: Brill.
- Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization: An interagency statement, OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO*. 2014. World Health Organization. Dostupné na: https://www.who.int/reproductivehealth/publications/gender_rights/eliminating-forced-sterilization/en/
- Elshtain, J. B., Cloyd, J. T. (eds.). 1995. *Politics and the Human Body: Assault on Dignity*. Nashville, London: University of Vanderbilt Press.
- Haave, P. 2000. *Sterilisering av tatere 1934–1977: en historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd.
- Human Rights in Czechoslovakia: The Documents of Charter 77: 1977–1982*. 1982. Washington, D. C.: Commission on Security and Cooperation in Europe, Congress of the United States. Dostupné na: <https://www.csce.gov/international-impact/publications/human-rights-czechoslovakia-documents-charter-77-1977-1982?page=15>
- Charta 77 – 4. část. 2000. *Romano džaniben* 7 (2000), 1–2, 12–16. Dostupné na: www.dzaniben.cz
- International Council on Human Rights Policy. 2010. *Modes and Patterns of Social Control: Implications for Human Rights Policy*. Geneva: International Council on Human Rights Policy.
- Lišková K., Bělehradová, A. 2019. 'We Won't Ban Castrating Pervs Despite What Europe Might Think!': Czech Medical Sexology and the Practice of Therapeutic Castration. *Medical History* 63 (3): 330–351. Doi: 10.1017/mdh.2019.30
- OSCE/ODIHR Summary Report of the Conference: Forced and Coercive Sterilization of Roma Women: Justice and Reparations for Victims in the Czech Republic. Organized by the OSCE/ODIHR Contact Point for Roma and Sinti Issues*. 2016. Varšava: OSCE/ODIHR. Dostupné (v angličtině i češtině) na: http://www.osce.org/odihr/sterilization_report
- Sokolova, V. 2008. *Cultural Politics of Identity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Ibidem Verlag.
- Steriliseringfrågan i Sverige 1935–1975. Ekonomisk ersättning* [Problémy se sterilizací ve Švédsku v letech 1935–1975 – finanční kompenzace]. Zpráva švédské vlády, 1999. Dostupné na: <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/1999/01/sou-19992/>

- Thomas, D. C. 1999. The Helsinki Accords and Political Change in Eastern Europe. In: Risse, T., Ropp, S. C., Sikkink, K. (eds.). *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 210–227.
- Turda, M., Weindling, P. J. (eds.). 2007. *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*. Budapest: Central European University Press.
- Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě, ze dne 23. 12. 2005 (Sp. zn.: 3099/2004/VOP/PM a násl.). Dostupné na: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596>

V postavení „osob nehodných reprodukce“ / Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války²

In the Position of „Persons unsuitable for reproduction“ / Documents Attesting to the Sterilization of Roma from the Protectorate during World War II

Abstract

This material study reflecting and analysing testimonies that include forced sterilization written by Romani women imprisoned during WWII in concentration camps is both a probe into the content of their requests for compensation for forced medical surgeries, and also an effort to contextualize their compensation applications. Examined applications for the compensation of Nazi medical experiments contain archival records from 1964–1973. The study provides concrete testimonies by Romani women who have been involuntarily and forcibly sterilized, records of medical examiners and testimonies of doctors who tried to support the applicants and their compensation claims. Emphasis is put on ethical aspects regarding the use of the documents presented here for research.

Key Words

Romani women, forced sterilisation, Nazi medical experiments, post-war testimonies, Clauberg's experiments

Jak citovat

Viková, L. 2019. V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války. *Romano džaniiben* 26 (2): 71–105.

1 Autorka je asistentkou na Fakultě filozofické Univerzity Pardubice a doktorandkou na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. E-mail: lada.vikova@seznam.cz

2 Na tomto místě chci poděkovat oběma recenzentům za jejich podnětné připomínky k první verzi mého textu – obě recenze významně pomohly předloženou materiálům studii prohloubit a zasadit do širšího rámce. K výsledné podobě textu zásadně přispěla i redakce časopisu, zvláště Jiřina Kuklová Stolařová, Helena Sadílková a Eva Zdařilová, tedy i jim zde chci vyjádřit svůj velký dík.

Úvod

Do názvu záměrně vložený termín „osoby nehodné reprodukce“ užívali nacisté jednak pro osoby trpící dědičnou chorobou, a dále pro příslušníky tzv. „podřadné rasy“, kteří mohli být pro Říši ještě využiti jako pracovní síla, ale mělo se jim znemožnit plození dětí. Na vězních koncentračních táborů (dále jen KT) a na válečných zajatcích nacisté páchali zločinné lékařské pokusy, v rámci nich pak převážně na Židech a Romech také pokusy spadající do oblasti vývoje metod masové sterilizace. Termíny „ženy nehodné rozmnožování“ a „ženy nevhodné k množení“ užil např. gynekolog a výzkumník Carl Clauberg (viz dále) ve svém dopise říšskému vůdci SS Heinrichu Himmlerovi z 30. května 1942 (např. Lifton 2008: 323).³

Téma nucené sterilizace Romů během 2. světové války, jemuž především je tento text věnován, je velmi citlivé a mezi přeživšími holokaustu se zdá přímo tabuizované – v otištěných vzpomínkách přeživších bývalých vězňů KT nebývá obvykle uváděno a ani naznačeno, a pokud ano, pak spíše jako svědectví o utrpení zemřelých (viz níže). Protože se však jedná o jednu z nejvíce traumatizujících a zároveň zamlčovaných zkušeností z válečného utrpení přeživších pamětníků KT, považuji za téměř morální povinnost tyto hrůzné a nepromlčitelné zločiny páchané i na Romech připomínat a je-li to možné, bádát o nich, aby neupadly v zapomnění.

V této materiálové studii chci představit výsledky vlastní výzkumné sondy do dosud jen velice okrajově zkoumaných materiálů, konkrétně osobních spisů vedených Ústředním výborem Svazu protifašistických bojovníků (dále jen ÚV SPB) a uložených v jeho fondu v Národním archivu v Praze (dále jen NA) jako žádosti o odškodnění „pseudolékařských pokusů“. Vedle toho se pokusím nastínit možnosti a vhodné směry dalšího bádání. Studie se tedy snaží dílčím způsobem přispět k poznatkům o sterilizacích Romů (zejména romských vězenkyň z Protektorátu Čechy a Morava) v KT (především Auschwitz⁴ a Ravensbrück) a o jejich odškodňování (zda a za jakých okolností k němu mohlo dojít).

3 Carl Clauberg píše doslova o „Fortpflanzungs-unwürdige oder fortpflanzungs-unerwünschte Frauen“ (Wilking 2016: 419–20).

4 Dřívější v literatuře zavedené označení KT Osvětim nahrazuji stejnou zkratkou, ovšem s německým názvem místa Auschwitz, čímž vyjadřuji respekt vůči polské odborné i laické veřejnosti, která požaduje – hovoří-li se o KT – užívat německý místopisný název, a nikoliv název města Osvětim (jak je mi známo z diskusí z posledních deseti let).

1 Z dějin sterilizací a sterilizace ve Třetí říši

Sterilizace je obvykle definována jako „vyvolání neplodnosti“ (Kábrt, Kábrt 1988: 560). Tento zásah do organismu na rozdíl od kastrace ponechává jedinci jeho pohlavní orgány, ovšem vede k ochromení jejich hlavní funkce: reprodukce.

Praktiky vedoucí ke zbavení plodnosti vybraných jedinců byly prováděny již v dávných dobách (především jako tresty na poražených nepřátelích a odsouzených zločincích), a to dokonce na základě zákona – byly zakotveny již v právu staroindickém, staroegyptském, řeckém, římském, germánském. Pod vlivem církve se od těchto praktik postupně upouštělo a během středověku zcela vymizely (srov. Tauchen, Škodová 2008: 1154). Až vlivem sociálního darwinismu (z nějž vzniklo učení zvané eugenika, v nacistickém Německu se vžil název „rasová hygiena“) se rozvířila diskuse, která v některých zemích vyústila v přijetí zákonů o sterilizaci, čímž se tato metoda stala legálním způsobem k tzv. „zajištění zdravé populace“. První takové zákony byly přijaty v USA (ve státě Indiana v r. 1907), z evropských států nejdříve ve Švýcarsku (rok neuveden),⁵ v Dánsku (1929), Švédsku a Norsku (1934), Estonsku (1936), Lotyšsku (1937), na Islandu (1938) – (tamtéž: 1155). Na území českých zemí sice nebyla v této době sterilizace legalizována, ale od r. 1915 zde působila Česká eugenická společnost a již ve třicátých letech byla živě diskutována možnost zavést sterilizaci i zde – na prvním místě u osob s dědičným postižením (Šimůnek 2012). Ostatně, jak shrnují autoři přehledové knihy *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti*, v předválečné době „[v]ětšina evropských zemí byla pod silným vlivem teorie i praktik ‚kriminální biologie‘ a ‚eugeniky‘“ (Ilsen, Abakunova 2016: 14). V Německu byla již před 1. svět. válkou aktivní společnost pro rasovou hygienu (založená v r. 1905), ovšem až po nástupu Hitlera k moci byl roku 1933 přijat zákon o obraně proti dědičně zatíženému potomstvu,⁶ jenž umožňoval provádění sterilizací a potratů, a to dokonce již tehdy nedobrovolných.⁷ Uvádí se, že v letech 1933–1945 bylo v Německu provedeno okolo 360 tisíc (popř. až 400 tisíc, pokud zahrnujeme i Rakousko a Sudety) sterilizací na německých občanech, jejichž zdravotní a genetická „podřadnost“ byla

5 O Jeniších, „Cikánech“ a eugenice ve Švýcarsku viz Baumgartner a kol. (nedatováno: 16), na stránkách RDŽ viz Brandnerová (2001), Wagner (2001); je známo, že uprchlíci z Německa žádající během války ve Švýcarsku o azyl uváděli jako důvod, že jim hrozí sterilizace, ovšem švýcarské úřady neuznávaly tato zdůvodnění za oprávněná, ba co víc, samotné Švýcarsko se tou dobou dopouštělo sterilizací na Jeniších (Huonker, Ludi 2001: 29–30).

6 Tento zákon, známý pod označením GeVeN(a) (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses), byl přijat 14. 7. 1933 s platností od 1. 1. 1934 a představoval nejradikálnější podobu legalizující násilné provádění sterilizací (viz Šimůnek 2012: 230).

7 Zmíněná nacistická legislativa užívala pro z eugenického hlediska nařízenou sterilizaci termín „*die Unfruchtbarmachung*“, tedy „zneplodnění“, zatímco pojem „*Sterilization*“ byl užíván pro jeho operativní vykonání. Ve svém textu však tyto termíny nerozlišuji a užívám pouze jeden souhrnný pojem sterilizace, popř. (vy)nucená sterilizace. Tento termín je užíván i ve zde analyzovaných osobních spisech (resp. v nich předtištěných formulářích – viz dále).

projednávána u soudu. Proti rozhodnutí soudu se sice tito občané mohli odvolat, ovšem naděje na změnu rozhodnutí byla jen nepatrná (Tauchen, Škodová 2008: 1156–1157; Heberer 2003: 30). H. H. Scharlach (2001: 33) uvádí také odhad počtu nucených potratů (30 000) a také odhad počtu osob zemřelých na následky těchto operací (5 000 až 6 000 žen a odhadem též 600 mužů).

Vedle těchto nelidských praktik prováděli němečtí nacističtí lékaři – již mimo zákonnou legislativu, ale v rámci řízené a vyžadované politiky vedoucí ke „zdravé populaci“ – eutanázie na klientech ústavů a psychiatrických klinik i na postižených dětech – jejich těla následně sloužila k pokusům a vědeckým účelům. Dalšími oběťmi pokusů se následně stali vězni KT a váleční zajatci, na nichž byly prováděny různé experimenty pro mnohá odvětví medicíny či farmakologie. Pro tyto pokusy se po válce vžil zavádějící termín „pseudolékařské“ či „pseudovědecké“⁸, dnes se nazývají spíše pojmy nacistické či zločinné lékařské pokusy. Jedním z typů prováděných pokusů byla snaha nalézt cestu, jak v budoucnu co nejlevněji a nejefektivněji dosáhnout plošné sterilizace obyvatelstva na zabraných územích (v Polsku, Protektorátu Čechy a Morava a později i v Rusku⁹). Toto obyvatelstvo stejně jako vězni v KT mělo být v budoucnu využito jako pracovní síla, ale nemělo mít potomky.

Mezi těmito dvěma sterilizačními kampaněmi byl rozdíl: zatímco legalizovaná sterilizace na německých občanech (ať dobrovolná či nedobrovolná) byla praktikována operativní cestou (přerušením vejcovodů u žen a chámovodů u mužů) a pouze ve výjimečných případech, kde operativní cesta nebyla možná, ozařováním rentgenem (Tauchen, Škodová 2008), v KT probíhaly mimo jiné pokusy za účelem vyvinout levné a rychlé metody sterilizace, které by se hodily pro masové využití, a to ideálně aniž by si postižená osoba uvědomila, že do budoucna nebude schopná reprodukce. Jednak šlo o pokusy Dr. Carla Clauberga, jenž hledal neoperativní metodu vstřikováním určitých roztoků intravaginálně směrem do dělohy a vejcovodů, kde následné silné záněty měly způsobit jejich neprůchodnost, čímž tyto ženy měly přijít o schopnost otěhotnění. Další druh pokusů prováděl Dr. Horst Schumann s ozařováním genitálií rentgenem (při nichž docházelo k popálení) a následně k odebírání varlat či vaječníků při

8 Termínem „pseudo“ jsou dnes v kontextu 2. svět. války nazývány jen ty vědecké či lékařské pokusy, jimž chyběl vědecký postup a výsledky byly zmanipulované, aby např. dokázaly nadřazenost německého národa nad ostatními. Pokusy v KT však byly prováděny skutečnými lékaři, kteří svým chováním k vězňům nedodržovali etické principy – proto se dnes o nacistických lékařských pokusech píše jako o zločinných (a nikoliv jako o pseudovědeckých) – více viz např. Weindling 2015. Tým P. Weindlinga se v posledním desetiletí věnuje rozsáhlému výzkumu, jehož cílem je dokumentace nacistických lékařských experimentů, shromáždění informací o obětech a o procesu odškodňování. Jedná se o projekt řešený od r. 2007 na Univerzitě v Oxfordu pod názvem „Victims of Medical Experiments and Coercive Medical Research under National Socialism“ (více viz Weindling 2014; 2015; též Rubenfeld, Benedict a kol. 2014).

9 Že se tyto praktiky měly aplikovat po vítězství Německa na Slovany, je uváděno ve více publikacích (např. Wilking 2016: 418).

brutálně prováděných operacích. Oba tyto způsoby byly velice bolestivé, vyvolávaly mnohé komplikace, které končily často (patrně není možné odhadnout v kolika případech) smrtí žen (dokonce i dívek) a mužů podrobených těmto experimentům (více viz Lifton 1986, tentýž v českém překladu 2006; Scharsach 2001; Proctor 2009; Baumslagová 2013). V KT Auschwitz byl jako centrum pro tyto pokusy vybudován blok č. 10 hlavního tábora.¹⁰

Mezi dobově významné publikace dokumentující nacistická zvěrstva vydané v poválečném Československu patří kniha *SS v akci* (1960).¹¹ Jedná se o překlady dokumentů svědčících o různých oblastech zločinů SS, přičemž jednotlivé její kapitoly jsou opatřeny českými úvodníky. Tato kniha mohla pomoci upevnit poválečný československý narativ o nacistických zločinech, mj. i o lékařských experimentech včetně sterilizací, a také narativ o tom, kdo byl těmito pokusy postižen: jsou v ní zmiňovány oběti židovské a polské, též cizinci, ovšem zcela absentují oběti romské.

2 Z publikací zmiňujících nucenou sterilizaci

Romů a Sintů za 2. svět. války

Dlouho bylo zamlčováno a upozadováno, že eugenickými opatřeními byli v nacistickém Německu postiženi – vedle osob židovského původu – také Romové a Sintové. Docházelo k tomu přesto, že již krátce po válce bylo možné zmínky o nelidských praktikách páchaných na Romech a Sintech (v dobové terminologii „cikánech“) nalézt ve svědectvích především z jiných skupin bývalých vězňů, zvláště pak od vězněných lékařů a na základě záznamů ze soudních procesů s nacistickými funkcionáři obviněnými ze zločinů proti lidskosti.¹² Brzy bylo zveřejněno, že sterilizace byly prováděny v KT Auschwitz a KT Ravensbrück, a také že se tyto sterilizace týkaly i romských vězňů: zmiňovány byly ve vzpomínkách přeživších neromských vězňů KT (mezi česky psanými jsou to již rok po válce vydaná publikace Kraus, Schön / Kulka 1946: 98–99 a dále Hájková a kol. 1963¹³). Současně však hlavní proud výzkumů a publikací upozadoval či přímo zamlčoval skutečnost, že Romové a Sintové patřili do skupin, které byly německým nacismem postiženy nejhůře (viz např. zmíněná kniha *SS v akci*).

10 Novější zjištění k tématu přináší u nás nedávno vyšlá souhrnná kniha *Ženy z bloku č. 10* (Lang 2018).

K těmto zde páchaným zločinům proti lidskosti je nutné zdůraznit, že jak prof. Dr. C. Clauberg (1898–1957), tak i Dr. H. Schumann (1906–1983) unikli potrestání za své nacistické zločiny, ani jeden nebyl pravomocně odsouzen (více viz <https://www.jewishvirtuallibrary.org/horst-schumann> a <https://www.jewishvirtuallibrary.org/carl-clauberg> [cit. 2019-12-01]).

11 Kniha je překladem německého originálu *SS im Einsatz* vydaného v Berlíně, DDR, r. 1957.

12 Cenná jsou svědectví lékařů – bývalých vězňů KT, z nichž někteří svědčili při některém ze soudních procesů, především v Norimberku 1946–1947 (např. Bláha 1946).

13 První vydání již v r. 1960.

Ze zahraničních odborníků se shromažďování zmínek o utrpení Romů a Sintů za 2. svět. války včetně sterilizací věnovali systematicky a nejspíš také jako první D. Kenrick a G. Puxon (česky 2000, ovšem jejich monografie věnovaná romskému holokaustu vyšla poprvé již v r. 1972).

Se zmínkami o nucené sterilizaci či nucených potratech u Romů a Sintů se vzácněji setkáváme i v přímých vzpomínkách a svědectvích o konkrétních osobnostech: např. případ sintskeho boxera Johanna Trollmanna (např. viz Dittingerová 2016), či Rity Prigmore (zveřejněný ve filmu *Díra v hlavě*).¹⁴ V Říši měli (alespoň dočasně či někteří) Romové a Sintové možnost vyhnout se tímto způsobem uvěznění či odsunu do KT, mnohé ženy z těchto skupin byly ovšem současně nuceny podstoupit potrat.

Je třeba si uvědomit, že od r. 1938 se tyto eugenické praktiky týkaly i Romů a Sintů žijících na Německem anektovaném území (Rakousko, Sudety)¹⁵ a že krom eugenicky zaměřené legislativy z r. 1933 byly postupně přijímány přímé pokyny postavené na nacistické rasově-biologické ideologii¹⁶ a namířené výslovně proti Sintům a Romům v Německu a na Německem okupovaném území. Tato nařízení se již velice tragicky dotkla i Romů v protektorátu (zákaz kočování z r. 1939, soupis Romů z července 1942 a nucené koncentrace velké části sepsaných Romů ve dvou tzv. cikánských táborech od srpna 1942 byly organizovány již pod vlivem těchto pokynů). Na rozkaz Heinricha Himmlera z prosince 1942 byly v lednu 1943 zahájeny přípravy pro deportace Romů (a to i protektorátních) do KT Auschwitz II – Birkenau, kde sektor označovaný BIIe fungoval od března 1943 do začátku srpna 1944 jako tzv. cikánský rodinný tábor. Z těchto deportací mohly být vyjmuty jen některé pracující a usedle žijící osoby, které ovšem měly být dle oběžníku z 29. ledna 1943 přinuceny ke sterilizaci, a to všechny od věku 12 let, pokud nebyly již dříve sterilizovány (více viz Lhotka 2011; Oběžník Hlavního úřadu říšské bezpečnosti o deportaci Romů – viz Holocaust 2018; česká verze celého dokumentu viz Nečas 2005: 289–392).

Téma sterilizace Romů zaznívá též v nepřímém svědectví Ceji Stojky (Stojka 2008¹⁷: 40–41). Těto autorce vzpomínkového vyprávění (přeživší KT Auschwitz,

14 O filmu a případu Rity Prigmore, jedné z dvojčat, která jako zázrakem přežila strašlivé pokusy (a jejíž matka byla ušetřena nucené sterilizace či nuceného potratu jen díky tomu, že čekala dvojčata) viz http://aholeintheheadfilm.com/files/DVH_presskit_EN.pdf

15 O nucených sterilizacích prováděných či požadovaných za války v Sudetech pojednává článek Böhm, Markwardt (2016).

16 Připomeňme, že též ani jeden z hlavních ideologů a nacistických vědců, kteří se podíleli na zdůvodnění konečného řešení týkajícího se Romů a Sintů – Robert Ritter (1901–1951), od r. 1936 do konce války vedoucí „Rasově-hygienického a populačně-biologického výzkumného střediska“, a jeho podřízená Eva Justinová (1909–1966), jež se podílela na antropologickém výzkumu mezi německými Romy a Sinti, – nebyl po válce za svou činnost, v jejímž důsledku byli vražděni a mrzačeni zejména němečtí Romové a Sintové, odsouzen (více např. Wagner 2005).

17 Původní verze v němčině vyšla již v roce 1988.

Ravensbrück a Bergen-Belsen) hrozilo v jejích 11 letech, že bude muset podstoupit sterilizační zákrok, k němuž mělo dojít v KT Ravensbrück. Zde celý blok romských žen a dívek měl projít tímto zásahem. Nejprve všechny ženy (a za dívky jejich matky) musely podepsat souhlas se sterilizací (když předem dostaly ze strany velitelství KT – později ovšem nedodrženy – příslib, že budou následně propuštěny). C. Stojka vzpomínala, že ty, které zásah podstoupily, na následky zákroku v hrozných mukách umíraly. Své otřesné zážitky, kdy se mj. stala svědkem úmrtí své kamarádky, popsala takto:

„Když jsme [...] se vraceli zpátky, viděli jsme dva vězně, jak k našemu baráku táhnou káru. Leželo na ní hodně žen, jako dobytek jedna přes druhou. Úplně nahoře ležela naše malá drahá Resi. Byly po sterilizaci, měly veliké bolesti, nedokázaly ze sebe vypravit ani slovo. Malá Resi zemřela brzy nato, ani ostatní se z toho nedostaly. Všechny zemřely. Esesačky nám pak řekly: ‚Vy strach mít nemusíte, doktor má teď nový nástroj, ten starý zkratoval, takže došlo k nedopatření.‘“ (tamtéž: 40)

Krátce nato se Ceija s matkou dostala do jiného tábora (tamtéž: 41–43), tedy plánované sterilizaci se jim podařilo vyhnout. Patrně stejnou událost zmínili i D. Kenrick a G. Puxon, kteří se současně věnovali i sterilizaci Romů v KT Auschwitz (2000: 142–143).¹⁸ V kapitole „Sterilizace“ upozorňují, že právě tyto „lékařské experimenty“ byly pro Romy „vzhledem k dlouhodobým následkům“ obzvlášť trýznivé (tamtéž: 142). Také v knize českých autorů, *Ravensbrück*, vydané poprvé v r. 1960, se jedna kapitola věnuje zde prováděné sterilizaci (Hájková, Housková 1963: 108–111) a v ní je zmíněná událost popsána takto:

„Počátkem ledna 1945 [...] Do revíru¹⁹ byly povolány cikánky od 8 do 18 let a židovky z loňského letního transportu. Tyto cikánské děti, jejichž matky, většinou třemi křížky podepisovaly, že dobrovolně souhlasí s operací, která

18 Zajímavostí je, že podle těchto autorů měl v Ravensbrücku provádět sterilizaci jak romských žen, tak i mužů Dr. Lucas. Svědectví se různí, zda tyto zákroky dělal již koncem roku 1944 nebo jen začátkem roku 1945. O Franzi Lucasovi se zmiňuje i R. J. Lifton (2008), ovšem především pochvalně – jím citovaní pamětníci událostí o Dr. Franz Lucasovi hovoří jako o mírném a lidském lékaři, který jakoby ani nebyl nacistickým lékařem, bránil se účasti na selekcích a snažil se vězňům pomáhat (např. tamtéž: 234, 237). Další autoři z dosud zmíněných jej neuvádějí, zmínku o něm však nacházím v knize věnované známému příběhu Diny Gottliebové a jejích obrazů. Byl to právě Franz Lucas, který coby bývalý lékař rodinného tábora v Terezíně upozornil Mengeleho na výtvarné nadání židovské dívky Diny. V knížce je o něm dále zmínka, že byl po válce „odsouzen k trestu odnětí svobody na tři roky a tři měsíce“ (Ostałowska 2014: 24). Kde, kdy a za co, není uvedeno, informace zde uvedená není ničím podložena. Nikdo další ze zde zmiňovaných autorů jej s nucenou sterilizací nespojuje, což si vysvětlují především tím, že se autoři knih o zločinných nacistických lékařích nezabývali tématem sterilizace Romů v Ravensbrücku tak podrobně. D. Kenrick s G. Puxonem se odvolávají na Osvětimský proces, kde podávali svědectví sterilizovaní muži, Lucas se ovšem přiznal jen ke třem sterilizacím, v ostatních případech šlo prý o „předstírané zákroky“ (Kenrick, Puxon 2000: 142–143).

19 Revír – výraz užívaný vězni KT pro táborovou nemocnici.

bude na jejich dítěti provedena, byly postupně s židovskými mladými ženami odváděny do místnosti, odkud bylo slyšet strašlivý křik trýzněných děvčátek. Když je vyvedly, byly žluté a bílé, jako přízraky. Držely se hubenýma hnědýma rukama za bříska a naříkaly.

Před ‚revírem‘ čekaly nešťastné matky, které esesačky bitím a kopáním rozháněly. Do vejcovodů těchto děcek a dívenek byla zavedena speciální kontrastní hmota a roztok [...] Byla to sterilizace tzv. ‚metodou Clauberg‘ [...]

Bylo to strašné! Nejen že děvčátkům byla navzdýcky vzata možnost být jednou maminkami, ale bylo tu i velké nebezpečí, že se vstříknutá hmota dostane do dutiny břišní a způsobí zánět i tam. Stalo se tak hned po prvních zákrocích a čtyři děvčátka zemřela na zánět pobřišnice.“ (Hájková, Housková 1963: 110)

Ani tyto autorky však nesdělují, že se sterilizace mohla týkat také romských žen a dívek z protektorátu. Je zajímavostí, že jednou ze spoluautorek knihy *Ravensbrück* byla historička Vlasta Kladivová, která se válečnému utrpení českých a moravských Romů, konkrétně vězněných v KT AII-B, věnovala patrně jako první a zároveň velice důkladně. Pro účast v protinacistickém komunistickém odboji byla sama vězněna v KT²⁰ a během svého věznění se s romskými ženami měla možnost setkat. Jako akademická pracovnice (od r. 1953 působila na FF UK, od r. 1970, kdy byla – již jako docentka – donucena k odchodu, na AV ČR – viz Petrů 2015: 188, 516) se svým výzkumem snažila zajistit, aby válečné utrpení Romů vězněných v KT neupadlo v zapomnění.²¹ Její výzkum probíhal pravděpodobně zejména během jejího působení na AV ČR, kde se nejprve coby členka tzv. „Mezirezortní komise pro romskou problematiku při ÚSF ČSAV, sekce sociologie“ (1972–73)²² systematicky zabývala shromažďováním historických dokladů o válečném utrpení českých a moravských Romů a nejspíš se také jako první snažila o sběr výpovědí přeživších (metodou dotazníků, jež přeživším vězňům rozesílala a jejichž podoba včetně odpovědí se zachovaly²³). V žádném z jejích dotazníků a ani v odpovědích na ně však nenacházím zmínku o sterilizacích (V. Kladivová se ptala jen obecně na nemoci, pokusy a zranění). V r. 1974 spolu s prof. Nečasem odevzdala do soutěže ÚV SPB publikaci *Konečná stanice Auschwitz–Birkenau*.²⁴ Po dvaceti letech její dopracované dílo vyšlo pod stejnojmenným názvem. Nacistickým lékařským

20 V. Kladivová byla od dubna 1939 zapojena v rámci studentského komunistického hnutí do odboje a od června 1942 byla za svou politickou činnost vězněna: postupně na Pankráci, v Terezíně, v KT Auschwitz a v KT Ravensbrück (o vlastní zkušenosti zde viz Kladivová, Krušinová 1963). Odtud se jí podařilo během jeho evakuace dne 28. 4. 1945 uprchnout. Osvobozena byla dne 30. 4. 1945 (VÚA-VHA, Fond Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., os. spis Kladivová Vlasta).

21 Z osobního sdělení M. Hübschmannové, která se s V. Kladivovou znala a u příležitosti vydání její knihy s ní hovořila.

22 Tamtéž, karton 3, inv. č. 11.

23 MRK, Sbírka písemného materiálu, Pozůstalost V. Kladivové, MRK 18/2004, karton 5, inv. č. 35.

24 Dva strojopisy této zprávy spolu s podklady i poznámkami k zapracování jsou uloženy v MRK v Brně (Sbírka písemných materiálů MRK 18/2004, Pozůstalost V. Kladivové, krabice č. 1–5).

pokusům páchaných na Romech se věnuje na sedmi stranách: jmenuje a popisuje pokusy samotné, a dále přináší rozbor osobnosti a skutků dr. Mengeleho a okrajově se také věnuje nuceným sterilizacím (Kladivová 1994: 63–71). Její text vyznívá obdobně jako výše zmíněné knihy: nucená sterilizace se týkala hlavně těch Romů a Sintů, kteří byli říšskými občany. Tito lidé se měli „podrobit sterilizaci a pak mohli být propuštěni“. Zároveň ovšem dodává, že se tomuto zásahu bránili (Kladivová 1994: 70). Z jejího textu se zdá spíše nepravděpodobné, že by těmto pokusům mohli být vystaveni i Romové z protektorátu. Na těchto stránkách odkazuje především na strojopis MUDr. Rudolfa Vítka, jenž coby židovský lékař působil v táborové nemocnici a v dosud nepublikovaném textu *Nemocnice v cikánském táboře* podal svědectví o nelidských podmínkách v tomto zařízení. Jediná pasáž v textu R. Vítka věnovaná sterilizaci romských vězňů v Birkenau (a již V. Kladivová necituje) zmiňuje pouze 12–15 leté dívky, které měly být zákroky postiženy, ne ovšem plošně, ale dle selekce, kterou měl provádět Mengele. Nezmiňuje přesně jakou metodou, ale jednoznačně píše o operacích:

„Původně, kdy ještě nebyl plán, konečného řešení cikánského problému stanoven, chtěli Němci zabránit dalšímu množení cikánů a nařídili s t e r i l i z a c i²⁵ mladých cikánek. Na dvanácti až patnáctiletých dívkách byly tak prováděny sterilizační operace. Lékařů SS, hrnoucích se přímo k příležitosti moci si zaoperovat anebo cvičit se v operacích na ženách, bylo mnoho. U největšího počtu sterilizovaných dívek dával k operaci Mengele souhlas nebo schvaloval výběr; hrál [tu i] velkou roli procentní poměr čistoty rasy. Z toho vyplývá, že nacisté měli velký zájem na snížení počtu rodících se dětí v Birkenau.“ (Vítek, nedatováno, s. 23)

Kopie této zprávy v pozůstalosti V. Kladivové svědčí o tom, že toto svědectví lékaře (jež je možné vyložit i tak, že se sterilizace mohla týkat i romských žen z protektorátu) autorka znala, ovšem ve vlastních formulacích se nejspíš rozhodla pro opatrnost – ať už z důvodu, že jí žádný z navrácených dotazníků přímo sterilizační pokus nepotvrdil, či z důvodu, že se nechtěla dotknout postižených žen v nejcitlivějších oblastech. V. Kladivová zmiňuje také případy sterilizací, k nimž došlo v KT Ravensbrück, ve své krátké stati o Romech zařazených do transportů z tzv. „cikánského rodinného tábora“ v Auschwitz II – Birkenau do KT v Německu.²⁶ I zde ovšem explicitně zdůrazňuje, že se týkala pouze „dívek starších 14 let původem z Německa“ (Kladivová 1996: 51).

25 Zdůraznění slova proloženými mezerami – dle originálu.

26 Autorka se ve své stati zaměřila na tyto selekce pouze v době od jara 1944 do likvidace tábora, tedy do 2. 8. 1944, přináší základní údaje o počtech v tomto časovém rozmezí „vyselektovaných“ (převážně „práceschopných“) osob, popř. rodin s říšskou příslušností, z nichž muži a chlapci byli odesíláni do KT Buchenwald a ženy a dívky do KT Ravensbrück, a o jejich následných transportech do dalších táborů, popř. také zpět za účelem jejich zavraždění pro pracovní neschopnost.

Zmínky o sterilizaci romských vězňů KT z protektorátu nenacházím ani v žádné z knih C. Nečase (1994a, 1994b, 1999, 2005 aj.) a pokud vím, o tomto tématu nebyla dosud publikována ani žádná samostatná práce. Čistě tématu sterilizace protektorátních Romů za války se zatím pravděpodobně nejpodrobněji věnovala J. Stolařová v jedné z kapitol své diplomové práce, věnované sterilizaci romských žen v Československu (Stolařová 2010: 25–43). Autorka sice připouští, že se nucená sterilizace pravděpodobně týkala také původních českých a moravských Romů, a to nejspíš i těch, kteří přežili věznění v KT Auschwitz a v KT Ravensbrück, a zdůrazňuje důležitost svědectví samotných Romů, ovšem na žádné konkrétní svědectví přeživšího KT, jenž by přiznal toto trauma jako vlastní či někoho blízkého, neodkazuje. Naopak si však dobře všimla zmínek o hrozbě nucených sterilizací, kterými měli být ohroženi Romové, jež byli na základě udělené výjimky v protektorátu ponecháni a transportům unikli. V této souvislosti odkazuje na příběhy Emílie Machálkové a Jožky Kubíka (tamtéž: 42–44).

I v tomto textu se chci u otázky ohrožení sterilizací namířeném proti z protektorátu neodsunutým Romům aspoň na chvíli zastavit. E. Machálková u příležitosti křtu knihy *Memoáry romských žen* (Machálková 2004) vzpomínala:

„Roku 1944, kdy mně bylo 18 let, jsem dostala zprávu, že mám být připravená, že mě pozvou ke sterilizaci, aby se nerodilo více cikánů, neboť to je rasa podřadná, práce se štitíci. Takhle výslovně to bylo napsáno, s razítkem brněnského gestapa. Víte[,] jak m[n]ě bylo? Já už jezdila čtyři roky do práce do Slavkova u Brna, půl roku jsem už chodila s manželem, já jsem plakala, on plakal se mnou, šla jsem na druhý den do práce a nemohla jsem pracovat. Já plakala, pan ředitel si mě nechal zavolat, byl tady z Brna [–] nějaký Karel Pochop, zavolal mě, já jsem mu to ukázala a on říkal: Děvče, přece teď, když už Němci pomali utíkají, kdy ruská armáda už je žene, ty se necháš miškovat?! Je ti osmnáct let. Schovej se! Kdyby se po tobě ptali, já tě budu kryt, schovej se. Ten den k nám ze Svatobořic přijela moje teta, ona pocházela z Olomouce, nebyla Romka, a odvezla mě v noci do Olomouce, ke své matce, které už bylo pomali 70 let, a ta mě schovávala ve sklepě. Na noc, když už bylo úplně tma, tak mě na chvíli vzala k sobě zahrát. Ona bydlela v pavlačáku dole ve dvoře. To bylo v zimě, já jsem tam byla skoro šest měsíců, do nového roku 1945. Jednou tam za mnou i můj chlapec, můj manžel přijel. Tak jsem byla zachráněná před sterilizací.“²⁷ (Faltýnek 2005)

27 Shodně (i když ne tak podrobně) tyto válečné události popisuje E. Machálková také ve výše zmíněné knize (Machálková 2004: 39) a v průvodním dopise ke své žádosti o osvědčení (tzv. 255/1946) datovaném 14. 1. 2004 (VÚA-VHA Praha, Sběrka osobních spisů dle zákona 255/1946, os. spis Machálková Emilie).

Ač se můžeme divit skutečnosti, že by lékaři v protektorátu chtěli takto pomáhat nacistickému režimu, musím dodat, že svědectví o hrozbě zákroku sterilizace mi poskytla také další pamětnice, která byla na seznamu k deportaci, ale coby mišenka byla se sestrami z transportu vyjmuta. Žila v jiné obci než E. Machálková, ovšem – stejně jako E. Machálková – v hodonínském okrese. Většina její rodiny byla do KT postupně odsunuta, zatímco ona a její sestry se po propuštění musely kvůli hrozbě sterilizace ukrývat.²⁸ Z uvedených náznaků lze chápat, že protektorátní úřady, které čelily tlaku říšských orgánů, se snažily nařízením (zde konkrétně prováděcímu nařízení z ledna 1943) vyhovět a sterilizaci neodsunutých Romů určitým způsobem alespoň organizovat. Jak C. Nečas zdůrazňuje, v prováděcím nařízení se píše, že z nařizované akce (vedoucí k odsunutí všech Romů do KT) „mohly být vyňaty jenom některé osoby [např. které měly stálou práci a trvalé bydliště, popř. osoby s cizí státní příslušností], pokud by se podrobily sterilizaci“ (Nečas 1992: 28). Ovšem zda v některém případě došlo i k jejímu provedení a kým, nebylo dosud – pokud vím – publikováno. Jsou zaznamenány pouze náznaky: jak připomíná J. Stolařová ve své práci, známý primáš Jožka Kubík z Hrubé Vrbky (opět okr. Hodonín) byl z transportu spolu s dalšími muzikanty propuštěn, ovšem pod podmínkou, že nikdy nebude mít děti. A protože pak skutečně děti ani po válce neměl (a údajně neměl důvěru k lékařům), je možné spekulovat o tom, že byl nucen podstoupit lékařský zákrok sterilizace. Explicitně však tato domněnka nebyla nikdy potvrzena (Stolařová 2010: 43). D. Holý doslova uvádí: „Návrat vrbeckých cikánských muzikantů [ze sběrného tábora], třebaže s nelidskou podmínkou, že nebudou mít děti, patří k dobrým skutkům jinak neblaze proslulé tzv. Národopisné Moravy“ (Holý 1984: 48). Jeho vyjádření ovšem není možné interpretovat jako svědectví o provedené sterilizaci, ale pouze naznačující její možnost.

V další části textu se budu věnovat především analyzovaným (v žádostech uchovaným) svědectvím, z nichž vyplývá, že žadatelky nuceně podstoupily zejména Claubergovy pokusy, proto nyní zaměřím svou pozornost zejména na ně. O metodě Clauberga také R. Lifton (shodně s dalšími autory) píše, že spočívala ve vstříknutí leptavých látek do děložního hrdla žen a ve vyvolání zánětu ve vejcovodech. Pomocí rentgenových snímků dr. Clauberg následně sledoval, zda došlo k zneprůchodnění vejcovodů. Tento postup se měl opakovat údajně třikrát, ovšem některé ženy prý svědčily až o pěti injekcích (Lifton 2008: 319). Dále bylo plánováno, „aby každá pokusná žena koncem roku prodělala sexuální styk s předem vybraným vězněm,“ čímž se měla ověřit úspěšnost metody, ovšem k této fázi experimentu již nedošlo (tamtéž: 320). Clauberg měl takto trvale v péči 300 vězenkyň umístěných v již zmíněném bloku č. 10 v Auschwitz I. Souběžně ovšem byla jeho metoda aplikována dalším ženám (dle některých autorů např. všem romským ženám, které měly být

28 Vzpomínka uložena v archivu autorky, toto svědectví bude zpracováno v její dizertační práci.

z Auschwitz transportovány²⁹). Nebylo přesně zjištěno, kolik žen celkem bylo nuceno jeho metodu podstoupit – odhady se pohybují od sedmi set po několik tisíc (Lifton 2008: 325). Kolik romských žen z protektorátu bylo donuceno zákrok podstoupit, nebude patrně možné věrohodně vyčíslit, o některých z nich však vypovídá zde dále analyzovaný materiál (k úvahám o počtech se vrátím v kap. 3.2).

3 Představení analyzovaných materiálů

Se svědectvím, že se nucená sterilizace romských žen v KT týkala také romských žen z protektorátu, jsem se setkala poprvé v rozhovoru s M. Taubinger (viz Víková 2016: 98–99), následně pak díky spolupráci s M. Závodskou na nálezové zprávě jsem se od spoluautorky dozvěděla o možnosti hlubšího bádání a doplňování pořízených výpovědí a svědectví v souboru osobních spisů žadatelů o odškodnění nacistických lékařských pokusů, které jsou uloženy v Národním archivu v Praze (podrobnosti o jejich podobě a vzniku viz Závodská, Víková 2016). Právě na tyto dosud málo využívané prameny se v další části studie soustředím.

Chci zdůraznit, že hlavním předmětem zde předkládané analýzy je především těchto šestnáct prostudovaných žádostí o odškodnění nacistických lékařských pokusů uložených v NA Praha ve fondu SPB. Na tyto spisy odkazují pouze anonymizovaně (např. žena/muž, ročník) a neuvádím již v odkazech, že zdrojem je NA Praha, SPB. Důvodem anonymizace je především citování dat velmi citlivé povahy týkajících se nejen účasti na konkrétních pokusech, ale též zdraví a poválečné kvality života žadatelů, současně ovšem i rodinných příslušníků (např. dětí žadatelů).

Zároveň ovšem v této studii na několika místech odkazují také na jiné osobní spisy, a sice žadatelů o osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb., uložené ve VÚA-VHA Praha (o vzájemné komplementaritě těchto dokumentů viz tamtéž), ovšem u těchto několika odkazů důsledně uvádím i archiv, kde je spis uložen (VÚA-VHA), a ani jména žadatelů v těchto případech neanonymizuji.

Žádosti o odškodnění nacistických pokusů vyřizoval od roku 1965 Svaz protifašistických bojovníků (SPB) a tyto jsou dnes součástí jeho archivního fondu.³⁰ Jak z této sondy usuzují, v různých letech byly žadatelům zasílány různé

29 V nejstarší česky psané knize vzpomínek na KT Auschwitz v kapitole „Pokusní králíci“ autoři napsali: „Bylo sice z Birkenau propuštěno také několik cikánů, ale ti byli napřed sterilisováni“ (Kraus, Schön / Kulka 1946: 98).

30 Uloženy jsou v NA Praha-Chodov, fond SPB a celkově tvoří spolu s dalšími osobními spisy (příhláškami do Svazu) velkou část tohoto rozsáhlého fondu. Jednání SPB o odškodnění navazovalo na jednání československých úřadů a orgánů s Německem a MV ČK z let 1955–1964 založených na výsledcích jednání jednak tzv. Claims Conference s nejvyššími představiteli SRN (podrobně viz Jelínek 2014) a také díky tlaku jedné z organizací v USA (týž 2010: 90). Claims Conference (původně Jewish Conference on Material Claims against Germany – viz Jelínek 2010: 50) vznikla na začátku padesátých let sloučením převážně židovských organizací usilujících o odškodnění přeživších obětí holokaustu a její působení dosud trvá – více viz <http://www.claimscon.org/about/history/> [cit. 2019-12-01].

formuláře o rozsahu 5–9 stran: nejstarší byly předtištěné i vyplněné německy, u některých byl i český ekvivalent (tyto žádosti byly následně spolu se zdravotní dokumentací zasílány z ÚV SPB k posouzení do sídla Mezinárodního výboru Červeného kříže v Ženevě – více viz Jelínek 2010), v některých žádostech jsou současně i jejich české verze (pak byla žádost vyplněna oběma jazyky a datována současně) a na konci šedesátých let vyplňovali žadatelé již jen české a navíc upravené verze formulářů. V této době byli někteří žadatelé obesláni nejen formulářem „Příhláška za odškodnění pro žijící oběti pseudolékařských pokusů, spáchaných nacistickými lékaři na vězních koncentračních táborů“, ale také formulářem „Dotazník týkající se doplnění přihlášky k odškodnění zločinných pokusů, prováděných nacistickými lékaři v koncentračních táborech“ (viz např. žena 1, 1926). Protože by roli SPB v procesu odškodňování Romů bylo dobré věnovat samostatnou studii, odkáží aspoň na dostupný pramen (SPB 1969) a studie (Jelínek 2010; Chaloupková 2018³¹), z nichž pro mne vyplývá především toto zjištění: zatímco v letech 1965–1968 byl SPB pouze zprostředkovatelem v procesu odškodnění nacistických lékařských pokusů a o úspěšnosti žádosti (častěji ovšem o její neúspěšnosti) rozhodovala komise MV ČK v zahraničí, od r. 1969 zastávaly významnou roli právě komise ÚV SPB. Tato organizace měla od r. 1970 možnost navrhnout rozdělní vyjednané částky 7 500 000 DM³² mezi ty československé žadatele, které komise uznaly za oprávněné a kteří si žádost podali do termínu 31. 12. 1970. T. Jelínek uvádí, že komisí bylo ustanoveno osm a celkem bylo jimi posouzeno 1 327 přihlášek, z nichž kladně bylo vyhodnoceno 812. Komise byly složeny především z bývalých politických vězňů a údajně přihlížely nejen k věrohodnosti a doloženosti žádosti, ale též k sociální situaci žadatele. Domněnku o vlivu sociální situace žadatele na uznání oprávněnosti jeho žádosti (resp. navrženou výši odškodného) dokládá T. Jelínek tím, že: „[...] SPB si pro téměř 80 přihlášek nechal vypracovat posudek od speciální komise ÚV Svazu Cikanů–Romů (dále jen SCR) a 65 z nich bylo uznáno v kategorii atypických pokusů“ (Jelínek 2010: 109).

Na základě zjištění T. Jelínka se můžeme dohadovat, kolik osobních spisů z celkového souboru žádostí o odškodnění lékařských pokusů ve fondu SPB se týká romských žadatelů. Neodvážuji se odhadnout, ale jistě svou žádost nepodali všichni bývalí vězni KT, jichž se program pravděpodobně týkal. Zároveň lze téměř s jistotou předpokládat, že zmíněných 80 žádostí nepředstavuje všechny

31 Jak sleduje M. Chaloupková, SPB se v šedesátých letech 20. století zaměřil na péči o své členy. Jedním z jeho úkolů bylo sledovat možnosti rekompenzací prostřednictvím finančních náhrad. SPB tuto agendu vyřizoval mezi lety 1965–1973 (Chaloupková 2018: 66).

32 Tato částka v západoněmeckých markách je uvedena v cyklostylovaném dopise, jež SPB rozesílal na přelomu roku 1969 a 1970 žadatelům o odškodnění nacistických lékařských pokusů, kteří na ústředí SPB zasílali své urgencye (viz NA Praha, fond SPB, sbírka žádostí o odškodnění nacistických lékařských pokusů, osobní spis žena, 1921, dopis datován 22. 1. 1970).

romské žadatele, neboť ze zde analyzovaných šestnácti osobních spisů jen jeden obsahuje doporučení (resp. posudek) ÚV SCR, zatímco ostatních patnáct bylo zjevně vyřízeno (ať kladně či zamítavě) pouze na základě dopisu, vyplněné žádosti, svědectví spoluvězňů a lékařských posudků.

3.1 Žádosti Romů a svědectví o sterilizacích

Pro tuto sondu jsem žádala o studium celkem 65 osobních spisů, a sice držitelů osvědčení dle zákona č. 255/1946, bývalých vězňů KT Auschwitz II – Birkenau, u nichž se dalo předpokládat, že si o odškodnění pokusů mohli požádat. Ukázalo se však, že si žádost o odškodnění za tyto pokusy podalo jen šestnáct³³ z nich. Ostatní se patrně o odškodnění nedozvěděli nebo žádost záměrně nepodali. Ze šestnácti prostudovaných žádostí (na něž odkazuji vždy pouze uvedením pohlaví – muž/žena a rokem narození žadatele/žadatelky)³⁴ šest žen a jeden muž popisují, že v rámci experimentů došlo též k zásahům do jejich reprodukčních orgánů. V ostatních žádostech jsou zmiňovány (pokud jsou specifikovány) jen jiné pokusy, např. odolnosti vůči zimě (dlouhý pobyt v ledové vodě), následné vystavení chladu, naočkování skvrnitého tyfu a následné pozorování průběhu nemoci, naočkování malárie, pokusy s flegmonami (ve spisech nazývanými též grece) – v některých žádostech jsou uvedeny až 4 různé pokusy (např. žena, 1915, datováno 1969). K pěti sterilizacím mělo dojít v KT Auschwitz II – Birkenau a ke dvěma v KT Ravensbrück (jedna ze žadatelek ovšem zmiňuje oba tábory: v Auschwitz došlo k zákroku a v Ravensbrücku k následné kontrole). Do analyzovaného souboru jsem zahrнула všech šestnáct žádostí, a to ze dvou důvodů: jednak je sterilizace zmíněna i ve dvou dalších žádostech jako svědectví o tomto pokusu na blízkých osobách, a dále i další žádosti jsou zdrojem poznatků, které pomohly proces odškodnění kontextualizovat.

Analyzované spisy jsou různého rozsahu, obvykle mezi 16 a 52 stranami.³⁵ Některé obsahují větší množství lékařských zpráv, urgujících či doplňujících dopisů od samotných žadatelů a žadatelek, různá potvrzení (např. potvrzení z MČK v Arolsensu o věznění v KT, potvrzení MNV o pobytu v KT či o nezávadném

33 V seznamu osob, o jejichž osobní spisy jsem žádala, byla převážná většina žen, ale též několik mužů, kteří byli např. s konkrétními ženami v příbuzenském poměru. Ze zde analyzovaných 16 žádostí tak 3 náleží mužským žadatelům a 13 ženským žadatelkám. Co se týče věku, nešlo o homogenní skupinu, nejstarší má rok narození 1891 a nejmladší 1926.

34 Z důvodů ochrany osobních údajů, dat citlivé povahy a respektování památky mučených osob a dále též s ohledem na jejich případné rodinné příslušníky neuvádím jména ani data narození žadatelů. Jak jsem zmínila výše, pokud je odkaz na pramen ve tvaru „muž/žena, rok“, jedná se vždy o zdroj NA Praha, fond SPB, sbírka žádostí o odškodnění nacistických lékařských pokusů a o záměrně anonymizovaný osobní spis.

35 Většina žádostí nebyla v době, kdy jsem je studovala, foliovaná, proto jen zcela výjimečně odkazuji též na čísla folií. Dva ze zde uváděných osobních spisů obsahovaly jen korespondenci a záznamy dokládající, že žádost byla podána po vypršení lhůty, resp. že žadatelka nezaslala vyplněný formulář (žena 1923, žena 1924).

chování, potvrzení o výši mzdy/důchodu, doporučení místní organizace SPB, svědectví bývalých spoluvězňů apod.), jiné jsou spíše strohé – obsahují jen vyžádané dokumenty. Ve většině žádostí jsou dva či aspoň jeden vyplněný formulář (nejčastěji přihláška a doplňující dotazník) s kolonkami vyžadujícími vedle uvedení osobních údajů (včetně např. i vytetovaného čísla), doby a místa věznění v době války (v jakém bloku, jmenovitě s kým byli ubytováni), uvedení členů rodiny včetně dětí, několik otázek pak zjišťuje podrobnosti o experimentu, jež chce žadatel odškodnit (místo, kde k pokusu došlo, číslo bloku, popis lékařů, kteří pokusy prováděli, jejich jména, další osoby postižené stejným pokusem, jak a kým byly vybírány apod.) a také odborný lékařský posudek ošetřujících lékařů/lékařek a v některých případech i vyjádření revizního lékaře. Některé žádosti obsahují i vyjádření interní komise ÚV SPB, která v prvních letech probíhajícího procesu rozhodovala, zda je žádost vhodná k odeslání ke komisi do zahraničí, a později rozhodovala přímo o doporučení/nedoporučení k odškodnění a případně i o jeho výši. Ve většině těchto žádostí jsou zachována vlastní svědectví pamětníků/pamětníků a lékařské zprávy, které bývají (ovšem jen u žádostí podaných na začátku šedesátých let) doplněny zprávou (většinou v německém a českém jazyce) některého z posudkových lékařů. Není ojedinělé, že nacházím v osobním spise návrh na zamítnutí žádosti, např. záznam: „Žádost nedostatečně doložena, svědecky i lékařsky, 3 pokusy na 1 osobě nepravděpodobné. Nedoporučujeme“ s pěti podpisy (žena, 1893, datováno 1971; velmi podobný záznam je též ve spise žena, 1891). Z prostudovaných žádostí nevyplyvá, kdo ze žadatelů odškodnění obdržel a v jaké výši, pouze v několika průvodních dopisech, většinou urgencích, jsou zmínky, že jiný – většinou nejmenovaný – žadatel již obdržel 5 000/ 10 000/ 12 000 (ojediněle též 15 000) DM, žadatelé se ptají, proč oni ještě neobdrželi ani odpověď (např. žena, 1916 v urgenci z r. 1972). Otázku rozhodování o výši odškodnění objasňuje T. Jelínek, jenž uvádí, že komise ÚV SPB (zasedající od r. 1969 do počátku sedmdesátých let) dělila úspěšné žadatele do čtyř kategorií a navrhla jim podle stupně a trvalosti postižení přidělit mezi 2 až 15 tisíci DM. Rozhodnutí komise ÚV SPB bylo ovšem následně revidováno z politického hlediska (určenými orgány STB), a některým úspěšným žadatelům byla částka odejmuta, jiným naopak navýšena až na 18 tisíc DM, a sice na základě jejich vztahu k „socialistickému zřízení“ (Jelínek 2010: 113–118). Proces tedy lze shrnout zjištěním, že na přiznání odškodného a jeho výši působilo více faktorů, jimž se však dále v této sondě pro nedostatek informací ve zde analyzovaných dokumentech nevěnuji.

Protože v žádosti jediného muže, který se stal ze svého pohledu právě vlivem lékařských pokusů neplodným, chybí jednoznačný popis, jaký zákrok měl podstoupit (muž, 1924, tato žádost podána až v r. 1973), soustředím se dále především na záznamy a zápisy dokládající sterilizační pokusy na ženách, které tyto žádosti obsahují: analyzuji dále zvláště formulace psané žadatelkami, jež mohou být chápány jako svědectví o pokusech, a formulace zapsané lékaři.

Je vhodné si předem uvědomit, že záznamy jak žadatelů, tak i ošetřujících či posudkových lékařů, které jsou v dotaznících a zprávách uvedeny, vznikaly mezi lety 1964–1971, a tedy popisy událostí, a zvláště jedněch z nejtraumatičtějších zážitků v životě žadatelů, byly zaznamenány (a lékaři posuzovány) s odstupem více jak 20 let. Po tuto dlouhou dobu se přeživší snažili děsivé vzpomínky a traumata vytěsnit z paměti, a některé odpovědi nemusely odpovídat skutečnosti úplně přesně. Zároveň se zdá, že při vyplnění žádosti mohl významnou roli hrát i stud a žadatelé nechtěli lékařům sdělovat podrobnosti o pokusech týkajících se zásahů v intimních oblastech vlastního těla. Další faktor hodný zřetele je ten, že žádosti vyplňovali mnohdy i negramotní žadatelé, tedy k vyplnění formuláře potřebovali asistenci druhé osoby a také před ní mohli pociťovat stud při zmiňování intimních částí těla či přímo zásahů do pohlavních orgánů. Tím by bylo možné vysvětlit skutečnost, že většina žadatelek ve svém prvním oslovení SPB (kdy reagovaly na výzvu SPB zveřejněnou ve zpravodaji SPB, popř. se o odškodňovací akci dozvěděly zprostředkovaně),³⁶ stejně jako první lékařské zprávy informující o následcích nacistických lékařských pokusů u těchto žadatelek neuvádějí ani zmínku o nucené sterilizaci, zatímco dokumenty stejných žadatelek z pozdější doby již o sterilizaci vypovídají otevřeněji. Také je možné, že žadatelky neměly zpočátku důvěru v celý proces dokazování a mohly mít obavy z případného gynekologického vyšetření u neznámého lékaře. Později (ať už pod vlivem zamítavého rozhodnutí, či na základě nového formuláře, jenž sterilizační pokusy přímo nabízel) se však rozhodly otevřeněji popsat tyto zásahy, které měly pro žadatelky velmi traumatizující a dlouhodobé (někdy i trvalé) následky.

Například dvě ze žadatelek v době podání své žádosti (v r. 1964/1968) uvedly do žádosti o odškodnění pouze pokusy se skvrnitým tyfem a další pokusy (žena, 1891; žena, 1921) a v r. 1969 do nově obdrženého (a především příhodně upraveného) formuláře jedna zaškrtlá a jedna do žádosti přepsala část v tiskopise uvedené formulace, kde jako poslední z typů pokusů, jež je možné odškodnit, je zmíněn pokus: „sterilizační: kastrace nebo částečná kastrace mužů, pomocí léků, zásahem do dělohy (pokusy Claubergovy), paprsky X“ (tento tiskopis se zachoval v osobních spisech žena, 1891; žena 2, 1926 – podoba tohoto listu viz Obr. č. 1) a prakticky po pěti letech jednání o odškodnění – snad pod vlivem možnosti zaškrtnout nabízenou možnost – popsaly i konkrétní průběh.

36 Plošně prostřednictvím televize, rozhlasu či běžných deníků se informace nešířily (viz Jelínek 2010: 110).

SVAZ PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKŮ

Praha 2, Legerova 22, tel. 256341

V Praze dne
FV/Dr.Bo/Dv **24. února 1970**

Vážená soudružno, vážený soudruhu,

doplňujeme informace, zveřejněné v tisku ohledně odškodnění obětí pseudolékařských pokusů, které byly páchány na věznicích nacistickými lékaři.

Podle směrnice Mezinárodního výboru Červeného kříže v Ženevě, podle kterých budeme nadále postupovat, mohou žádat o odškodnění, t. j. o poskytnutí náhrady za morální a fyzické utrpení způsobené pseudolékařskými pokusy pouze živíci či. občané. Nárok na tuto náhradu nemohou tedy uplatňovat pozůstalí po obětech zločinných pseudolékařských pokusů.

Výslovně upozorňujeme, že odškodnění budou tyto kategorie zločinných pokusů:

- a) s flegmonami a sulfonamidy,
- b) se zápalnými pumami (fosforem),
- c) s šišínky mořské vody,
- d) s jedy,
- e) se skvrnitým tyfem,
- f) s epidemickou šloutenkou,
- g) s odolností lidského těla vůči různým atmosférickým tlakům (podtlakům),
- h) s odolností lidského těla vůči účinkům zimy,
- i) s yperitem,
- k) s malárií a dalšími horečnatými nemocemi,
- l) s regenerací kostí, svalů, nervů a s transplantací kostí,
- m) sterilizační: kastrace nebo částečná kastrace mužů, pomocí látek, získaných do dělohy (pokusy Claibergovy), paprsky X.

Nepřichází-li tedy v úvahu pro uplatnění nároku v této věci škoda na zdraví způsobená v důsledku:

- 1) chirurgických zásahů nebo jiných normálních léčení, i když byly vykonány nesprávně,
- 2) epidemie (např. skvrnitého tyfu, úplavice apod.),
- 3) preventivního očkování a léčebných zákroků, i když v určitých případech způsobily onemocnění,
- 4) špatného zacházení ze strany personálu nebo lékařů koncentračních táborů,
- 5) úrazu nebo onemocnění při nucené práci,
- 6) všeobecných následků věznění v koncentračních táborech, způsobených nedostačující výživou nebo špatnými podmínkami stravování nebo nedostatečnými prostředky lékařskými a zdravotnickými,
- 7) špatné stravy (potraviný zkažený nebo nevhodné k požívání, např. jedovaté rostliny apod.).

Původní lhůta k podání přihlíšek skončila 30. června 1964. Na neustálé žádosti SPB byla prodloužena do 31. března 1969. Nyní, kdy rozhodovací pravomoc o přihlížkách přechází na československá místa, znovu obnovujeme lhůtu k podání přihlíšek. Dominik-li se i po shora uvedeném vysvětlení, že se tato akce k tebe týká, napiš nám obratem tato stručná data:

Jméno a příjmení, datum narození, místo narození, druh pokusu /viz shora/, místo pokusu /koncentrační tábor, v něm byl proveden/.

Nedostane-li žádnou odpověď na tento dopis, budeme to považovat za odvolání Tvé původní přihlížky k odškodnění a vyřadíme Tě z evidence obětí pseudolékařských pokusů, prováděných nacistickými lékaři v koncentračních táborech.

V korespondenci uváděj vždy naši značku FV/Dr.Bo/Dv.

Se soudružským pozdravem

Dr. Jaromír Janda v.r.
vedoucí skupiny

1 příloha.
3697/69/Dv

Svaz protifašistických bojovníků
oddělení poradnických služeb
PRAHA 2, LEGEROVA 22

Obr. č. 1: Cyklostylovaný leták SPB informující žadatele o odškodnění za lékařské pokusy o těch, které je v rámci programu možné odškodnit, a naopak o útrapách a zdravotních následcích, které z programu odškodnit nelze. Originál uložen v NA, fond SPB-ÚV, Praha (1945) 1951-1969, inv. č. 818, kart. 120-134 (žena, 1921), list byl žadatelce zaslán 24. 2. 1970, dle značky byl vytvořen již v r. 1969.

3.1.1 Průběh sterilizací³⁷ z vyjádření bývalých vězenkyň KT ve formulářích

Vyjádření popisující průběh samotného zákroku jsou v žádostech romských bývalých vězenkyň KT různě podrobné: do formulářů (nejsou-li vyplněny na stroji) se vejdou většinou jen krátké a heslovité odpovědi, ovšem v některých případech je do spisu vložen i osobní dopis, v němž se k prožitým mukám žadatelka vrací i v několika větách. Z formálního hlediska je vhodné zmínit, že k popisu zásahu využívají žadatelky i různou terminologii, některé spíše odbornou, jiné spíše hovorovou.

V žádosti podané v r. 1961 žadatelka o samotném pokusu, který, jak píše, nuceně podstoupila v Ravensbrücku, uvádí: „Po uzdravení [z následků předchozích pokusů] jsem byla operována jako zdravá, po které [=následkem této operace] jsem zůstala bezdětná i do budoucna“ (žena, 1896, z průvodního dopisu zaslaného spolu s formulářem přihlášky, rok 1961). O osm let později do formuláře vyplnila mj.: „Já sama si vůbec nepamatuji o pokusech jen to, že jsme dostaly nějaké injekce, uspali nás a o dalším nic nevím [...] a obudila jsem se na bloku, kde jsme byly ubytovány. Později už jsem nijak ošetřována nebyla“ (žena, 1896, v novém formuláři vyplněném v r. 1969). Daleko podrobněji je však možný průběh experimentu popsán jejím ošetřujícím lékařem, který jí pravděpodobně dokázal klást takové otázky, že mu sdělila důležité podrobnosti a indicie (viz dále).

Některé žadatelky se více rozepsaly do přiloženého dopisu, kde je nesvazovala formulace otázky a velikost kolonky pro vlastní odpověď, a díky tomu sdělily více podrobností či informace, které dotazník nezjišťoval, ale žadatelky je pokládaly za důležité, díky čemuž se můžeme dnes vracet k těmto tíživým vzpomínkám – jeden z dopisů zde uvádím celý jako příklad s cílem zahrnout též širší kontext:

„Do konz. táb. Osvětim jsem byla zavlečená s celou rodinou, bratr, otec, matka z rasových důvodů. Bylo mě 17 roků. Byly jsme tam celé rodiny i s dětmi. Za dobu od r. 1943–1944 jsme byly z velké části vyhubeny na tyfus, malárii. Těž si nás mladé vybral dr. Mengele na pokusy. Nechávaly nás v koupelně a vyhnali nás v mrazu ven a honily. Já, že jsem byla mladá, jsem též musela dát ½ l krve pro vojsko.³⁸ Dělalý nám zásahy do rodidel a na dvojčatech se dělaly pokusy a potom už je nikdo neviděl. V roce 1944 jsme byly vybrány na transport a jeli jsme do Ravensbrücku. Předtím mě tam otec zešílel a utloukli ho a maminka se žalem utrápila a zemřela. Tak jsem jela sama na transport. Ravensbrück byl

37 Ač zkoumané materiály přináší i k jiným pokusům mnohá cenná svědectví o jejich drastickém průběhu (např. muž, 1900), v této studii se jim nevěnuji, neb jejich rozbor je již nad rámec tohoto textu.

38 Že byla romským vězenkyním odebírána krev, píše i přeživší KT Auschwitz v knize vydané již v r. 1946: „Dr. Mengele [...] odbíral také cikánským ženám krev pro vojáky na frontě a podobně.“ (Kraus, Schön / Kulka 1946: 98).

strašný lágr, byl tam hrozný hlad[,] a tak jsem myslela, že to bude můj konec. Potom nás dali do pracovního lágru, Altenburg, Schleibe [Schleiben]³⁹, tam jsme pracovaly na pancéř. pěstích. Ale byly jsme velmi slabí, tak jsme jeli do Altenburku [Altenburgu], kde jsem pracovala na lisu. Pracovala jsem 12 hodin denně a 12 hodin v noci. Moc jsem toho nesvedla, neboť to byly samé zmetky[,] a bála jsem se, že mě zastřelí. Chlapci, co tam byli na práci, mě dali někdy chleba[,] a tak jsem to přežila až do konce dubna r. 1945. Evakuovali nás do Protektorátu a tam jsem byla ještě před hranicemi osvobozená amer. vojskem v Meerane.⁴⁰ Odtud pěšky a vlakem[,] jak se dalo[,] jsem se dostala k rodině do S[...] na Hané, kde jsem čekala přes frontu. V květnu 1945 jsem šla domů a v červnu sice nemocná, úplně zničená nervově jsem šla do zaměstnání. Neměla jsem jiných prostředků, ani peněz, tak jsem musela jít do zaměstnání. Nikdy jsem nic nedostala[,] jenom odškodné pár korun, že jsem pracovala za války, tak jsem dostala ušlý výdělek. Zažádala jsem si teď o odškodnění na zdraví a přihlásila jsem se na prohlídku. Nevím, jak to dopadne, ale byla bych velmi ráda, kdybych něco dostala, jelikož jsem pozbyla rodiče a bratra[,] a to mi nemůže nikdy nic uhradit. Jsem vdaná, mám 2 děti [, ty] jsem měla až za 9 roků manželství, neboť jsem byla vnitřně nemocná z konz. táb. Osvětimi“. (žena 1, 1926, urgující dopis datovaný 1970)

Některé žadatelky (bydlící v jednom městě) užívaly pojem „rodidla“, nejspíš si vzájemně pomohly, jak do žádosti experimenty se sterilizací pojmenovat. Nejstarší z nich v r. 1970 ve své žádosti uvedla: „Pokusy byly též dělány na mých 2 dcerách. Mimo očkování nemocí též jim byl dělán zásah do rodidel“ (žena, 1893, formulář žádosti není datován, přiložené dopisy žadatelky datovány 1970). Jiná žadatelka, obyvatelka stejného města, o zásazích píše:

„Byly mi vstříkovány injekce do rodidel. Následkem toho jsem byla sterilní, až do roku 1949. Po dlouhé léčbě u ženských lékařů a na psychiatrii jsem měla dvě děti, které byly velmi nemocné.“ (žena, 1915, v žádosti podepsané 11. 2. 1970)

Další žadatelka z téhož města své vyjádření formuluje takto:

„Musela jsem lehnout na lůžko a byly mi dány dvě injekce s nějakou tekutinou. Ošetřena jsem nebyla. Jenom po krátké době jsem byla znovu prohlédnuta,

39 Jde o KT Schlieben, kam bylo dne 19. 7. 1944 transportováno 998 vězenkyň (uvádí se, že mezi nimi byly Romky, Sintky, Francouzky a Belgičanky) z KT Ravensbrück (více viz <http://www.schlieben-berga.de/index.php?id=2&key=0&chref=geschichte>).

40 Na saské městečko Meerane ležící asi 24 km jižně od Altenburgu vzpomíná jako na místo svého osvobození americkým vojskem také sintská (za války vězněná) pamětnice Martha Guttenberger, nar. 1921 (Werner, Guttenberger 2020: 141).

neboť injekce mi byly vstříknuty do rodidel. [Všechny pokusné zásahy] Konaly se v jedné místnosti. Normální lékařská ordinace s rentgenovým přístrojem.“ (žena 2, 1926, ve formuláři, datováno 1969)

A tatáž jinde uvádí:

„Jméno lékaře, který pokus prováděl, neznám, ale dr. Mengele jej doprovázel a toho bych poznala. Byl vysoký, rezavý, štíhlý. Byli to němečtí lékaři. Též nám byl očkovan skvrnitý tyfus[,] a to všem příslušníkům na lágru bez rozdílu věku. To vím osobně od dr. Čěšpivy a dr. Štice [Šticha], čes. lékařů, neboť byl[i] k tomu donucen[i]. V r. 1944 v Ravensbrück [jsem byla opět na ošetřovně]. Byla jsem znovu prohlížena vnitřně: něm. lékař mi znovu kontroloval rodidla.“ (žena 2, 1926, formulář žádosti, datován 1970)

Jiná žadatelka uvádí příčinu své poválečné dočasné neplodnosti jen ve formuláři, a to v náznacích, nepřímě, kdy nejprve píše o hlavních traumatech: „Celá moje rodina zemřela v koncentračním táboře. I moje dvě děti, s kterými jsem přijela do Osvětimi“ (žena, 1921). A dále jen na okraj zmiňuje: „Po příchodu do koncentračního tábora měla jsem normálně měsíčky, od doby však konání pokusů jsem je ztratila“ (tamtéž). Tyto „pokusy“ však nepopisuje, resp. do formuláře (v jednotlivých kolonkách, které se na podrobnosti ptají) odpovídá: „nepamatuji si“, „jsem negramotná“, „neumím číst“, „nevím, v kterém bloku to bylo“. Zmiňuje pouze skutečnost, že na stejné pokusy zemřely 4 nejbližší příbuzné ženy – „matka, sestra a dvě švagrové“ (tamtéž).

Zmínky o sterilizacích jsou tedy nejednotné, celkem jsou naznačeny v šesti studovaných žádostech žadatelek, a to především ve formulářích. Více podrobností se ovšem nachází v příložených dopisech a výjimečně též v lékařských posudcích (těm se věnuji dále).

3.1.2 Následky sterilizačních pokusů

Žádosti o odškodnění pokusů zjišťovaly nejen, jaké pokusy vězněné osoby podstoupily, jak a kde probíhaly, kdo další se jich účastnil (a kdo by je mohl dosvědčit), ale také jak dlouhodobé následky tyto pokusy měly.

Formulář pro žadatele sledoval i to, kolik dětí žadatelé mají a kdy se narodily. I z těchto uvedených dat lze zjistit, že někteří ze žadatelů zůstali po válce již bezdětní, zatímco některé žadatelky měly děti až s určitým časovým odstupem, možná⁴¹ po léčbě neplodnosti.

41 Vzhledem k malému počtu osobních spisů i omezenému množství přímých svědectví se však těmito spekulacemi ve svém článku nezabývám.

Tři žadatelky si také stěžovaly na postižení vlastních dětí narozených po válce, a tato jejich postižení (mentální, neurologická, psychiatrická) zdůvodňovaly právě tím, že podstoupily nacistické lékařské pokusy a samy z nich měly psychické zdravotní následky (žena, 1923; žena, 1915; žena 1, 1926), např. „chlapec je po mě nervově narušený a též ho léčím na psychiatrické klinice“ (žena 1, 1926, datováno 1970).

V případě, že žadatelé nemohli mít následkem věznění v KT děti, byla tato skutečnost v žádosti obvykle zdůrazněna. Mužský žadatel, jenž svou žádost podal asi 2,5 roku po stanovené lhůtě (v létě 1973), ve svém svědectví o provedených pokusech a jejich následcích uvedl:

„Po roce 1949 jsem byl [...] u odborné lékařské prohlídky [...], kde bylo též zjištěno, že nebudu moci zplodit děti. Tato neplodnost u mě byla určitě zaviněna nedovolenými injekčními zákroky prováděnými SS lékaři.“ (muž, 1924, fol. 12, datováno srpen 1973)

Kromě toho žadatelky trpěly zdravotními následky. Jak jedna z nich píše, po návratu domů se léčila a potíže jí stále přetrvávají, jak uvádí: „[Z]ánět vaječníku, poruchu menstruační, revma kloubový a nervové poruchy mám dodnes, jelikož mi tenkrát bylo 14 let[,] nemohu si dnes po tolika letech týkající se pokusu si pamatovat“ (žena 2, 1926, formulář vyplněn 1969).

Z následků uváděných v šestnácti prostudovaných žádostech jsem uvedla pouze ty následky, které žadatelé uváděli v souvislosti s nucenou sterilizací. Na prvním místě to byla nemožnost mít děti, popř. obtíže s otěhotněním, k němuž došlo až po léčbě, nepravidelnost menstruačního cyklu, vysoký krevní tlak, nemoci srdce, a do souvislosti s pokusy více žadatelek uvedlo i postižení po válce narozených dětí: mentální a neurologické vady, ale i psychické obtíže vyžadující psychiatrickou léčbu.

3.1.3 Lékaři v osobních spisech žadatelů o odškodnění

Ve většině osobních žádostí figuruje několik jmen lékařů z různého období. Za prvé, formuláře se přímo ptají na jména doktorů, kteří pokusy prováděli, žádají jejich popis, za druhé, všechny kompletní žádosti jsou doprovizeny zprávami ošetřujících či revizních/posudkových lékařů a třetí skupinu tvoří lékaři – bývalí vězni KT, na jejichž možné svědectví se žadatelé odvolávají. Co se týče jmen lékařů z doby nacistické perzekuce, ve většině žádostí je žadateli uvedeno, že jméno lékaře, jenž prováděl pokus, neznají, ale pamatují si jméno dr. Mengeleho. Někteří též podávají svědectví o tom, jaké hrůzné experimenty páchal na dvojčatech, uvádí jeho popis a případně zmiňují i jeho přítomnost u pokusů jako infekce tyfem a jeho následná léčba, popř. že on tyto experimenty nařídil.

Jak je výše ilustrováno, mnohdy se samotné žadatelky o sterilizačních pokusech vyjádřily nepřímo či v opisech. Ve většině žádostí proto podoba lékařské zprávy z doby vyplňování žádosti mohla být velice významná pro další rozhodování o odškodnění. Z některých lékařských zpráv vyplývá, že se vyšetřujícím lékařům podařilo patrně vhodně volenými otázkami důležité doplňující informace od žadatelky zjistit. Např. revizní lékař u citované žadatelky (žena, 1896), která v žádosti nebyla schopna uvést nic, než že po nějakém zásahu již nemohla mít děti, píše:

„[...] v konc. táboře Ravensbrück byla spolu s jinými spoluvězenkyněmi převedena na nemocniční oddělení. Tam jí byla aplikována inj. – udává, že do ramene, načež měla závratě, bolesti hlavy, pak usnula a probudila se až na obytném baráku. Měla bolesti v břiše, to měla ovázané a zjistila, že na břiše má podélnou ránu se stehy. Poté asi za 3 dny dostala inj. do dolní končetiny, po bolesti hlavy, závratě, ztráta vědomí – na jak dlouho se nepamatuje, dlouho spala – jak dlouho neví. Potom byla ikterická, silně zvracela, měla průjmy, trvalé bolesti v břiše. Nic nejedla (na radu Lidické ženy, ostatní ženy, u kterých byly provedeny podobné pokusy, všechny zemřely – ale jedly), pila jen čaj. Operační rána hnisala a dlouho se hojila. Pak byla převezena do Bergen-Belsenu, oper. rána stále hnisala [...] 5 dnů nic nejedla a nepila (neměla co), byla pomatená, pro celkovou slabost nemohla chodit. [...]. Po operačním zákroku ustaly menses, které před tím měla pravidelné i po dobu pobytu v KT, následně typické potíže klimaxu (bol. hlavy bývaly enormní, navíc bušení srdce v klidu, vyšší TK, který přetrvává od té doby). [...] U nemocné byla provedena laparotomie, z palpačního gynekolog. vyšetření nelze zjistit, o jakou operaci šlo, dle anam., a klin. průběhu asi o pokus sterilisace, následně ihned amenorhea – s bouřlivým průběhem klimaxu.“ (MUDr. Zeman, 1962 in žena, 1896)

Porovnáme-li tento podrobný popis průběhu pokusu s vlastním vyjádřením žadatelky (viz výše), je zřejmé, že se ošetřujícímu lékaři podařilo vzbudit u žadatelky důvěru a prolomit její ostych. I další lékařská zpráva z jiného osobního spisu obsahuje informace, které v tomto případě žadatelka sama do žádosti neuvedla:

„Dle sdělení pac. byly jí aplikovány nějaké injekce do rodidel, po nichž se objevily vysoké teploty. Udává, že se po návratu z KL léčila pro sterilitu v Ostravě, jméno lékařky si již nepamatuje. 1948, 1951 pak porodila. Prvý syn byl předčasně propuštěn z voj. sl. pro nějaké psychiatrické obtíže. ...“ (MUDr. Sup, 1970 in žena, 1915, fol. 8, posudek datován 11. 2. 1970)

Oproti tomu jiní lékaři evidentně nevěděli, na jaké nacistické lékařské pokusy by se mohli tázat, popř. neměli snahu se o provedených experimentech dozvědět víc. Proto jejich zprávy občas značně kontrastují s formulacemi nacházejícími se v pozdějších dopisech žadatelek a jimi vyplněných tiskopisech. Určité otázky přináší zejména všechny čtyři znalecké posudky MUDr. Mílka. Tento posudkový lékař byl sám bývalým vězněm KT, a to z rasových důvodů. S romskými vězni se během věznění osobně setkal, neb působil jako lékař v tzv. cikánském táboře v Hodoníně u Kunštátu (od ledna do července 1943), vězněn byl ovšem i v dalších táborech, kde se mohl s romskými vězni seznámit.⁴² O poměrech v Hodoníně u Kunštátu podal v roce 1974 svědectví pro Vlastu Kladivovou (Nečas 2014:77). Podle MUDr. Mílka romští vězni tohoto cikánského tábora šířili tyfus nedostatkem disciplíny (což se mělo projevit mj. jejich odmítáním zůstat s nemocí v izolaci déle než jeden den) apod. Jeho vzpomínky na Romy vězněné v hrozných podmínkách přeplněného tábora v Hodoníně u Kunštátu evokují vzpomínky jiného lékaře (uváděného v knize dr. Liftona jako Dr. B.), jenž ve svých zmínkách o poměrech v tzv. „cikánském rodinném táboře“ v Auschwitz II – Birkenau obviňuje především vězně z extrémně špatné situace v této části tábora. Psycholog a psychiatr R. Lifton na jeho výpovědích ukazuje „princip svalování viny na oběť samu“, jímž se lékaři – bezmocní v daných podmínkách léčit – bránili vlastním pocitům selhání (Lifton 2008: 375). Ze zkoumaných lékařských zpráv MUDr. Mílka (v porovnání s ostatními posudky velmi podrobných) většinou vyplývá, že u konkrétních romských žadatelů nelze s jistotou prokázat souvislost mezi stávajícími obtížemi a nacistickými lékařskými pokusy, čili nelze ani prokázat, ani vyloučit, že na žadateli byly provedeny uváděné lékařské experimenty. Je ovšem zřejmé, že prokazování souvislostí mezi uváděnými pokusy a obtížemi zjevnými po více jak dvaceti letech bylo velmi obtížné. Za zmínku však stojí, že ani u jedné žadatelky MUDr. Mílek nezmiňuje sterilizační pokus, ač se zdá, že mu ho žadatelka naznačuje. Např. do zprávy v r. 1963 napsal:

„V létě 1943 v Osvětimi spolu s jinými mladšími vězenkyněmi dostala nějakou injekci do hýždě, po které měla teploty a bylo jí nevolno asi 14 dní. Na další průběh se nepamatuje.“ (žena 1, 1926, datováno 1963)

Sama tato žadatelka však do dotazníku vyplněného v r. 1968, tedy o pět let později, neuvádí, že by dostala injekce do hýždě, ale byly jí zavedeny intravaginálně – jejími slovy „do rodidel“ (jak citováno viz výše – žena 1, 1926). Lze si představit,

42 MUDr. Mílek v žádosti o vlastní Osvědčení uvedl dobu a místa svého věznění takto: „17. 1. 1943 – 12. 7. 1943 v Cikánském táboře v Hodoníně u Kunšt., 13. 7. 1943 – 5. 9. 1943 Terezín, 7. 9. 1943 – 10. 7. 44 Osvěncim, 10. 7. 1944 – 21. 1. 1945 Osvěncim II, 9. 2. 1945 – 23. 5. 1945 Buchenwald“ (VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů dle zákona 255/1946 Sb, Alfred Mílek).

že tento rozpor mohl vzniknout jako nedorozumění např. tím, že žadatelka pouze nonverbálně naznačila, kam jí byly injekce aplikovány, a lékař do zprávy uvedl takový průběh experimentu, jakým si její slova vyložil. Do jaké míry se MUDr. Mílek snažil pochopit, co mu žena, k jejíž žádosti se měl vyjádřit, naznačuje, popř. též proč se nesnažil, zůstává otázkou.

Při posouzení zdravotního stavu žadatelky (jež do formuláře uvedla popis sterilizace v Ravensbrücku a též fakt, že zůstala bezdětná) MUDr. Mílek píše:

„Na nemocné byl podle její výpovědi v r. 1942 spáchán pokus chladem a pravděpodobně další nějakou infekcí. Nyní provedené vyšetření neprokazuje, že by zločinný pokus měl za následek trvalé poškození jejího zdravotního stavu.“ (žena, 1891, datováno 1964)

Ošetřující lékařka žadatelky ovšem předpokládá, že její obtíže od r. 1960 mají souvislost s vězněním a trýzněním v KT (tamtéž). Žadatelka pak do žádosti uvádí: „[M]ohu jen připom[n]ět, že nikdy jsem nerodila, zásahy[,] pokud vím[,] byly kruté, některé ženy tyto nepřežily. Jsem v současné době přestárlá a zdravotní stav z tohoto důvodu není dobrý, ba ani uspokojivý. Je třeba, aby k tomuto bodu měl konečné slovo obvodní lékař, který mě zná“ (tamtéž). Rozpory v této žádosti jsou velmi pravděpodobně způsobeny ostychem žadatelky mluvit s revizním lékařem – mužem o skutečném průběhu experimentů, otevřeněji je schopna hovořit o nich s lékařkou – ženou, ale především je naznačuje do dotazníku, který se na ně přímo táže.

Nad dalším posudkem MUDr. Mílka, založeném v osobním spise žadatelky žena 2, 1926, si uvědomuji i jiné souvislosti. Závěr posudku zní:

„Nemocná trpí chronickým ekzémem. Na nemocné byly provedeny v r. 1942 pokusy injekcemi, které měly za následek hnisavou lymfadenitidu [tj. zánět mizních uzlin, pozn. LV]. Jizva pod čelistí po incisi [tj. chirurgickém otevření, pozn. LV] je přímý důsledek pokusu.“ (žena 2, 1926, datováno 1964)

Tento posudek je dokladem k žádosti z r. 1963, v níž žadatelka sama uvádí pouze jiné typy nacistických lékařských pokusů: „skvrnitý tyfus, horečnaté stavy a odolnost těla vůči mrazu a zimy, vytržení zdravých zubů“ (žena 2, 1926, žádost z r. 1963) – a její žádost dosvědčují (krom citovaného posudku) i tři spoluvězni, z toho dva jsou muži – z nich jeden byl vrstevníkem žadatelky; velmi pravděpodobně měla ostychem hovořit i před ním o sterilizačním pokusu. Ovšem v r. 1969 žadatelka do nového formuláře, který se ptá na účast při pokusech s nabídkou možnosti pod bodem „m“ – sterilizace, popisuje již pouze tento pokus (jenž byl prováděn „injekcemi do rodidel“) a uvádí jména některých spoluvězeňkyň, na nichž byl stejný pokus páchan. Ze všech zde zkoumaných žádostí pouze tato obsahuje i doporučení expertky a znalkyně, lékařky (MUDr. Nedvědové), která nejen že byla

zjevně do problematiky nedobrovolných sterilizací páchaných v KT na romských ženách zasvěcená (sama byla vězněná v KT Auschwitz i v Ravensbrücku),⁴³ ale také byla ochotná pomoci a podpořit kladné vyřízení žádosti – jistě nad rámec svých povinností. Citujme z jejího posudku:

„K žádosti [žena 2, 1926], bytem [...], cikánské národnosti, o náhradu za utrpěné škody na zdraví způsobené lékařskými pokusy v době nacistického věznění, potvrzují, že na dětech, dívkách a ženách cikánského původu byly v Osvětimi a později i v Ravensbrücku prováděny sterilizace tzv. Claubergovou metodou (v Osvětimi je prováděl SS MUDr. Clauberg většinou osobně). Tato spočívala v tom, že se pod kontrolou rtg paprsků vstříkovala do dělohy žíravá látka (argentum nitricum) společně s kontrastní hmotou jako ukazatelem. Žíravá látka vyvolala ve vejcovodech sterilní zánět, ty se uzavřely, a tak bylo znemožněno oplození. Vstřikování se děla[lo] bez předchozího vyšetření a pod tlakem, takže ženy byly vážně ohroženy i možností zanesení infekce do dutiny břišní. Zárok byl kromě toho velmi bolestivý zejména ovšem u dětí a pannen. MUDr. Zdeňka Nedvědová,⁴⁴ Praha 4 [...].“ (žena 2, 1926, fol. 19, datováno 1969)

Takovýto posudek měl pro žadatelku pravděpodobně skutečný význam, a to jak z hlediska procesu odškodňování, tak i z morálního hlediska – reálně uznával její utrpení. Bohužel, byl ve všech šestnácti analyzovaných žádostech zcela ojedinělý.

Co se týče zmiňovaných českých vězeňských lékařů z doby války, čtyři prostudované žádosti obsahují dovolávání se na Dr. Čěšpivu, popř. na Dr. Šticha a některé i na prof. Epsteina, kteří by dle mínění žadatelů mohli – kdyby žili⁴⁵ – jejich tvrzení dosvědčit. Všichni tito lékaři byli sami vězněni a zároveň vykonávali lékařskou službu v tzv. cikánském rodinném táboře umístěném v AII-B, BIIe (kde působilo až 30 lékařů a 60 ošetřovatelů – viz Kladiřová 1994: 52). Prof. Epstein

43 Ve své žádosti o osvědčení 255/1946 píše tato lékařka, že vězněna byla pro účast v odboji, a sice „od 5. 7. 1942 na Pankráci, od 15. 12. 1942 v Terezíně, od 29. 1. 1943 v Osvětimi [a] od 19. 7. 1943 do osvobození v Ravensbrücku“, zadržena byla i se svým mužem, doc. dr. Milošem Nedvědem (vedoucím odbojové skupiny KSČ – pražských lékařů), jenž v KT Auschwitz zemřel (VÚA-VHA Praha, Osobní spisy žadatelů o osvědčení 255/1946, os. spis Nedvědová Zdeňka, vložka „G“). Dle uvedených dat se se žadatelkou mohla setkat jak v KT Auschwitz II – Birkenau, tak v Ravensbrücku (ovšem zda se osobně Dr. Nedvědová se žadatelkou znaly, ze žádosti nevyplývá).

44 O MUDr. Z. Nedvěďové vypovídá článek z r. 2016 „Sluníčko lagru“ – Příběh Zdenky Nedvěďové-Nejedlé, dostupné na: <https://newsletter.pamatnik-terezin.cz/slunicko-lagru-pribeh-zdenky-nedvedove-nejedle/> a dále Havlířová (2015).

45 Prof. MUDr. Bertolt Epstein žil v letech 1890–1962 (Simunek 2017: 323). Roky úmrtí jsem se snažila ověřit i u o generaci mladších lékařů, a to v jejich osobních spisech (VÚA-VHA Praha, Sběrka osobních spisů dle zákona 255/1946). Jak MUDr. Jan Čěšpiva, tak i MUDr. Zdeněk Štich se narodili v r. 1911. Kdy zemřel první z nich, se mi zjistit nepodařilo, ale o MUDr. Zdeňku Štichovi je v jeho žádosti o osvědčení uvedeno, že zemřel 9. 4. 1968 (více viz jejich osobní spisy Čěšpiva Jan a Štich Zdeněk).

byl v nemocnici dr. Mengeleho jako výzkumník – zkoumal zde možnosti léčby nomy, kterou trpěly obzvláště romské děti, a z těch se mu některé podařilo vyléčit (Lifton 2008: 346; o prof. Epsteinovi a o dalších českých lékařích svědčících o nacistických lékařských pokusech – podrobněji viz Šimunek 2017). Dr. Čěšpiva i Dr. Štich byli přímo v nemocnici cikánského tábora, kde působili jako ošetřující lékaři do poloviny srpna 1943 (Kladivová 1994: 52).

Dle žadatelek nejen že tito čeští lékaři přesně věděli, jaké experimenty museli všichni vězni podstoupit, ale také např. naočkování tyfem prováděli přímo oni:

„Kdyby žil Dr. Čěšpiva [Čěšpiva]⁴⁶ a Zdenek⁴⁷, tak by mohl[i] dosvědčit tyhle pokusy, poněvadž to měly nařízené. Těž prf. Epstein z Prahy.“ (žena, 1915, ve formuláři u otázky „jaké zásahy byly dělány kterým lékařem“, datováno 1970)

Uvádění jmen konkrétních českých lékařů jako by mělo zvýšit věrohodnost žádostí, stejně tak i odvolávání se na „lidickou ženu“ (viz výše), neb všichni znali příběh lidických žen, které byly symbolem nacistického bezpráví, bylo možné se jich na události dotázat, ověřit si, zda tyto experimenty mohly být prováděny na žadatelích. Připomínání jejich přítomnosti u trpících romských žen může symbolizovat též snahu těchto žadatelek připomenout či dovolat se uznání, že i Romky (stejně jako lidické ženy) trpěly neprávem. Jak věznění lékaři, tak i lidické ženy mohli být vnímáni jako autority.

Z analyzovaných osobních spisů se jeví, že role lékařů, kteří psali zprávy (či expertní posudky), mohla být v odškodňovacím procesu klíčová. Stejně důležitá mohla být i role prostředníka, který pomohl žadatelům vhodného lékaře, jenž by napsal příznivý posudek, nalézt. Pokud žadatelka nebyla schopna o sterilizačním pokusu sama promluvit či ho popsat a nesetkala se s lékařem, který by měl o prováděných praktikách povědomí a zároveň by byl schopen citlivě klást žadatelce otázky, mohlo se stát, že se v žádostech popisy tohoto pokusu a jeho následky vůbec neobjevily.

Současně je třeba zdůraznit, že prokázat příčinnou souvislost mezi stávajícími potížemi a experimenty podstoupenými v KT bylo velice těžké a v době, kdy procesy probíhaly, si to uvědomovali i zasvěcení lékaři, jak dokládá již kniha *Následky války na lidském zdraví* (Bláha a kol. 1966), především statí v kapitole R. Bureše nazvané „Problém průkazu příčinné souvislosti“ (Bureš 1966: 140–144). Přesto se ze šestnácti analyzovaných osobních spisů zdá, že k prokázání kauzality mezi podstoupenými pokusy a zdravotním stavem pacientů přistupovali lékaři různě: někteří se snažili žádost podpořit více a jiní méně.

46 Komolení jmen lékařů v žádostech vyplněných bývalými vězni KT je velmi časté (Dr. Čěšpiva je častěji zapsán jako Čěšpina, zatímco Dr. Štich obvykle jako Štyc, Štic, Štica).

47 Mohla by mít na mysli Dr. Zdeňka Šticha.

3.2 Kolik Romů z Čech a Moravy bylo sterilizačními pokusy postiženo?

Jak je výše zmíněno, v odhadech o sterilizacích v KT se uvádí stovky až tisíce případů. Kolik z nich bylo spácháno na romských ženách a kolik z nich bylo původem z protektorátu, se patrně již nedozvíme. Přesto se u této otázky ještě zastavme. Ze svědectví romských žen, které žádaly o odškodnění, je možné vyčíst i jména dalších obětí, zároveň ale z odpovědí vyplývá, že většinu osob zařazených spolu s nimi do pokusů neznaly. Jedna ze žadatelek píše: „[k pokusu bylo vybráno] asi 30 osob, [jejich zdravotní stav, věk, národnost] dobrý, od 15 do 25 let, česká a německá, [jejich jména] [Jméno 1, Jméno 2, Jméno 3, Jméno 4]⁴⁸“ (žena 2, 1926, formulář vyplněný 1969), tedy v jejím případě z asi třiceti osob, které s ní byly k zákroku vybrány, je schopna uvést jménem jen čtyři. Z dříve uvedeného svědectví by se mohlo zdát, že sterilizační museli projít všichni romští vězni (u žen logicky především ty ve fertilním věku), než byli posláni z KT Auschwitz II – Birkenau do jiného tábora (viz citovaní Kraus, Schön / Kulka 1946: 98), ale zde zkoumaná svědectví žadatelů o odškodnění nacistických pokusů tuto praxi nepotvrzují. V. Kladivová přináší přehled tří po sobě jdoucích transportů z „cikánského tábora“ do Buchenwaldu a Ravensbrücku, kde vyčísluje, kolik žen a mužů bylo (byť mnozí jen dočasně) odvezeno (1994: 89–96). Patrně bude možné jednoho dne vyčíslit, kolik z těchto bývalých romských vězňů KT se dožilo konce války, stejně tak se možná v dohledné době dozvíme, kolik žen postižených sterilizačním pokusem si podalo žádost o odškodnění. Je ovšem zřejmé, že tyto žádosti si mohly podat jen takové oběti pokusů, které se a) odškodňovací akce (nejlépe roku 1969) dožily a b) o odškodňovacím procesu se včas dozvěděly. Jak píše jedna z oněch dvou žadatelek, které se ÚV SPB ozvaly až po termínu (a z jejich složky tedy nevyplývá, zda se i ony nestaly oběťmi sterilizačních pokusů):

„...žádám o odškodnění za pokusy, které na mně prováděli v koncentračním táboře Rawensbrücku [Ravensbrücku]. O poskytnutí náhrad jsme nebyli seznámeni ani Vaším sekretariátem ani naší odbočkou ve Veselí nad Moravou. Nesouhlasím s tím, že odškodnění bylo poskytnuto jen několika málo lidem. Tak byli poškozeni zejména tím, že neumí někteří psát a číst.

Žádám proto, aby se Vaše komise touto otázkou znovu zabývala a snažila se o to, aby náhrady za pokusy byly přiznány i ostatním. Žádám Vás o sdělení, přichází-li v úvahu dodatečné zařazení do seznamu pro přiznání odškodnění.“ (žena, 1924, datováno 1972)

48 Jména jsou záměrně nahrazena značkami.

Její stížnost byla zamítnuta věcným sdělením, že termín již vypršel. Patrně nikdy nebude známo, jak velká část přeživších bývalých vězňů KT (postižených nacistickými lékařskými pokusy) z řad romských mužů a žen se o možnosti získat toto zcela výjimečné odškodnění nedozvěděla včas. Je sice doložené, že v šíření povědomí o této jednorázové a časově omezené akci pomáhal i Svaz Cikánů-Romů (SCR) (viz Závodská, Víková 2016: 115–121), ovšem i jeho kontakty na přeživší bývalé vězně KT byly v prvním roce jeho vzniku jistě ještě omezené.

Pravděpodobně se nikdy nepodaří zcela vyčíslit rozsah tohoto specifického násilí na romských ženách a mužích z Protektorátu Čechy a Morava, kterému byli během svého věznění vystaveni, ani se nepodaří zjistit počet přeživších, kteří se po válce z následků těchto pokusů snažili léčit či se s nimi vyrovnat. Existují pouze vzácná přímá svědectví – mj. i ve zde připomínaných žádostech – a dále příznání nacistických lékařů a jejich asistentů, popř. svědectví spoluvězňů, mezi nimi i lékařů. Předpokládám, že v nedaleké budoucnosti bude možné sečíst žádosti romských žen i mužů, kteří si na konci šedesátých let podali žádost o odškodnění nacistických lékařských pokusů, ovšem kolik z nich se odškodňovacího procesu nedožilo, či kolik si o odškodnění experimentů s novými metodami sterilizace nepožádalo buď proto, že se o něm nedozvěděli, nebo že měli i po tolika letech zábrany o pokusech promluvit, se bude těžko odhadovat. Zároveň je alarmující, že asi jen nepatrná část z nich se domohla odškodnění a zároveň mnozí si kvůli několik let trvajícimu odškodňovacímu procesu museli protrpět martyrium dokazování věrohodnosti vlastních nejbolestivějších vzpomínek. Tím se již dostávám k nejzávažnější části tohoto textu, a sice k souvisejícím etickým otázkám.

3.3 Etická rovina této studie a zamyšlení nad metodami při práci s těmito dokumenty

V průběhu bádání a psaní této stati jsem řešila dvě dilemata. První byla otázka: mám právo zveřejnit citace ze žádostí týkající se sterilizačních pokusů, které nebyly zapsané jako svědectví o hrůzách romského holocaustu, ale pouze za účelem domoci se odškodnění? Logicky lze předpokládat, že si oběti tohoto násilí nesly nejen fyzické, ale i psychické následky: od hluboké deprese po rezignaci – měly se (naštěstí některé jen dočasně) vyrovnat s tím, že ztratily možnost stát se matkami. Reprodukční funkce byla v tradičním chápání role muže a ženy v romských společenstvích tím nejzákladnějším privilegiem a současně i úkolem všech žen. Na druhé straně, pokud v rodinách takto postižené ženy sdělovaly další generaci svá traumata z válečné doby, mohly se děti (především dcery a vnučky) alespoň v náznacích dozvědět o nacistických lékařských pokusech včetně sterilizačních experimentů (a posléze dlouhé a náročné léčbě následků těchto pokusů). Jak výše zmiňuji, právě potřeba doplnit si takto tradované vzpomínky mne dovedla ke studiu zde prezentovaných žádostí. Možná i další badatelé ocení toto jejich zveřejnění. Nakonec jsem se

rozhodla věnovat jim svou pozornost touto studií a odkrýváním utajených válečných traumat doplnit mozaiku dosavadního poznání romského holokaustu. Současně ovšem záměrně tajím konkrétní jména a osobní údaje žadatelek (viz výše). Tím se snažím vyřešit své dilema: téma odhaluji jako málo probádané a nedostatečně popsané, současně se snažím neohrozit památku přeživších i jejich příbuzných.

Další etické dilema jsem řešila až v průběhu psaní a souviselo s formulacemi v posudcích lékařů, především pak se týkalo posudků MUDr. Mílka – bývalého vězně KT. Jedná se o již zemřelou osobu, která nám nemůže podat své vysvětlení – tedy čelila jsem otázce: mám právo upozorňovat na kontrast mezi jeho posudky a vyjádřeními žadatelek? Po určitém váhání jsem se rozhodla o identifikovaném rozporu nepomlčet: MUDr. Mílek byl součástí lékařského systému, tedy nestavím se k němu jako k jednotlivé osobě, ale k jeho roli. K roli, která mohla být směřována též určitým společenským diskurzem. Postupně jsem si totiž začala uvědomovat, že lékařské zprávy vložené do osobních spisů byly psány na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, tedy v době, kdy v socialistickém Československu začaly být prováděny první nucené sterilizace romských žen. Tehdejší státní aparát se právě v době, kdy se snažil domoci odškodnění za nedobrovolnou sterilizaci za nacistů, rozhodl podobně kontrolovat a omezit reprodukci této oficiálně neuznané etnické menšiny. Že tím docházelo prostřednictvím sterilizací k diskriminaci skupiny obyvatel na základě jejich původu (a prakticky k novým eugenickým opatřením), je dnes nesporné. Vedení Československa opět fakticky postavilo Romy do pozice nikoli „nehodných reprodukce“, ale „hodných jen omezené reprodukce“⁴⁹. Je tedy hypoteticky možné, že ve stejné době jeden lékař psal zprávu o následcích nacistických lékařských pokusů z doby války (a pomáhal postižené ženě domoci se odškodnění za nucenou sterilizaci, popř. dříve jí pomáhal odstranit její sterilitu), zatímco jeho kolegové mohli provádět podobný (ovšem ne tak drastický) zákrok na jiných romských ženách, aniž by od nich obdrželi skutečně informovaný souhlas.

Je třeba si přiznat, že gynekologové, kteří se od konce šedesátých let podíleli na sterilizacích romských žen v českých a slovenských nemocnicích, nemuseli být o nucených sterilizacích v KT informováni.⁵⁰ Zároveň je však nutné zdůraznit, že k otázkám nucené sterilizace veřejnosti dosud chybí vyjádření zdravotních zařízení a lékařů, přitom se jedná o velmi důležité téma z po válce rozvíjejícího

49 Termínem parafrázuji nacisty užívaný termín – nejedná se o dobově užívanou formulaci.

50 Je zřejmé, že aspoň v poválečných letech k tomuto tématu chyběly studie a oběti nebyly ochotné o těchto hrůzných pokusech veřejně vypovídat, tedy informace o sterilizacích se objevují více ve výpovědích přímých či nepřímých svědků. Toto vyplývá např. z knihy *SS v akci*, která v přeloženém výpise z dokumentů pořízených během norimberského procesu popisuje experimenty prováděné lékaři v bloku č. 10 s dodatkem autora: „Dosavadní průzkumy a pátrání po obětech zůstalo bezvýsledné. Věřím, že ženy, na nichž byl pokus proveden, nechtějí o této trapné věci mluvit“ (*SS v akci* 1960: 419). A ani odborná zpráva lékařů zkoumající důsledky války na lidském zdraví, která publikuje mj. výsledky výzkumu osob postižených vězněním v KT (kteří pro poškozené zdraví žádali o přiznání invalidního důchodu), se nevěnuje následkům sterilizací, zmiňuje pouze obecně různé druhy potíží včetně potíží v sexuální oblasti (Bureš 1966: 139).

se oboru lékařská etika. I proto považuji za důležité zde podobné otázky aspoň v diskusi formulovat a nevyhýbat se jim.

Nakonec, jak sterilizace za nacismu, tak i v poválečném Československu, byly prováděny na podobném principu mechanického plnění úkolů mnoha jednotlivci, kteří nenesli odpovědnost za důsledky svých pracovních činností. Jak na tento mechanismus upozornil Z. Bauman ve své knize *Modernita a holocaust*, i mimo válečný stav je nebezpečné, když je společnost na takovém stupni byrokratizace, že umožní kategorizaci občanů a zvláštní zacházení s nimi. Před tímto soukolím moderní společnosti varuje, když rozbořem holokaustu dokládá a dále zdůrazňuje, že „civilizační proces je mimo jiné také procesem, v němž se použití a nasazení násilí vyděluje z morálního uvažování a požadavky racionality se vymaňují z vlivu etických norem a morálních zábran“ (Bauman 2003: 64). Tento jeho postřeh by měl být stále připomínán a z hlediska etiky by se v moderních společnostech měly aktivně vyhledávat vznikající nerovnosti mezi různými skupinami občanů a zároveň i vytvářet kontrolní mechanismy na jejich odstraňování.

I z tohoto důvodu považuji za oprávněné zde prezentované citlivé téma dále zkoumat: bolestné vzpomínky a svědectví konfrontovat s formulacemi lékařů, s vyjádřením komisí, zkoumat celý proces odškodňování, jeho výsledky a odhalovat případné nerovnosti či z(ne)výhodňování určitých jedinců či skupin (a odhalovat důvody těchto nerovných šancí). MUDr. Mílek, stejně jako další zde citovaní lékaři, byl součástí jednoho systému lékařské péče, jenž z výše uvedených důvodů stojí za pozornost. I proto je z mého pohledu legitimní nejen zkoumat posudky konkrétních lékařů – které však (vzhledem k jejich důležitosti) bude v případech, jako je jeho, prakticky nemožné anonymizovat – ale též pokládat si i další související otázky.

Jednou z intencí této studie je poodhalení neprobádané oblasti nucených sterilizací páchaných na Romech z protektorátu za 2. svět. války. Zároveň však docházím k tomu, že je možné vnímat toto období jako první z časových údobí, které pro Romy na našem území (jimž se podařilo uniknout umučení v KT) mohlo znamenat nucenou ztrátu reprodukce. Ve skutečnosti došlo ke dvěma vlnám bezpráví s touto intencí konaného na romské populaci lékaři. Druhá vlna přitom přišla v době, kdy mělo docházet k odškodňování podobných praktik z válečné doby. Obě tato bezpráví stále čekají na detailní odkrytí a vyrovnání se s nimi.

Pro přiblížení se skutečnému obrazu reálných interakcí mezi lékaři a romskými bývalými vězni KT chci ovšem také připomenout, že z prostudovaných spisů vyplývá, že mnozí bývalí vězni KT přicházeli do styku i s lékaři, kteří jim významně pomáhali následky trýznění zmírnit a jiní též domoci se odškodnění. Ať už to byli ti, jež byli sami bývalými vězni KT (jako zde zmiňovaní Dr. Čěšpiva, Dr. Štich, Dr. Nedvědová, ale jistě mnozí další⁵¹), nebo tací, kteří měli hluboké lidské

51 V RDŽ je takto připomenut též dr. Bohin (Pape 2000). Dále výše zmíněný MUDr. Vítek se angažoval tím, že sepsal zprávu o nemocnici v tzv. cikánském táboře v Auschwitz II – Birkenau.

pochopení. Odkrývání a připomínání také těchto interakcí lékařů s evidentními náznaky solidarity a soucitu s trpícími či válkou postiženými lidmi (bez ohledu na jejich etnický původ) jsou velice důležité pro dokreslení celkového obrazu zažitého utrpení Romů, následné léčby, smiřování se a procesu odškodnění. Ani tyto naopak pozitivní interakce nesmí být opomenuty.

4. Závěrem

V této studii předkládám výsledek sondy do souboru šestnácti osobních spisů žadatelů – bývalých vězňů KT, konkrétně tzv. cikánského rodinného tábora v Auschwitz II – Birkenau – o odškodnění nacistických lékařských pokusů. V sondě se zaměřuji na zmínky o nucené sterilizaci, již někteří vězni KT museli v letech 1943–1945 podstoupit, a zjišťuji, že sedm z těchto žadatelů (6 žen a jeden muž) přiznává, že v rámci experimentů došlo přímo u nich k zásahům do jejich reprodukčních orgánů. Kromě toho dvě další žádosti nejsou „kompletní“ – žadatelky se se svou žádostí ozyvají až po platné lhůtě, tedy u nich není zřejmé, k jakým pokusům byly donuceny, a jedna žadatelka svědčí o sterilizaci prováděné na jejích dcerách. Tato studie je postavena na bádání v dosud málo využitých, zato však velmi cenných historických dokumentech, které jsou aspoň částečně romské provenience a které vypovídají o – v zachovaných svědectvích – dosud tabuizované oblasti vzpomínek na válečné (ale i poválečné) utrpení Romů. Téma nucených sterilizací zasazují do širšího kontextu eugenických praktik nacistického Německa, zmíněny jsou legalizace sterilizací i v dalších zemích. Pro pochopení zkoumaných žádostí mapuji dosavadní poznání o odškodňovacím procesu nacistických lékařských pokusů, jenž v Československu probíhal v druhé polovině šedesátých let a první polovině let sedmdesátých. Z této drobné sondy je zřejmé, že nastíněná témata bude třeba dále zkoumat, soubor žádostí rozšířit a ideálně též porovnat s žádostmi dalších skupin žadatelů (ať už vězněných na základě židovského původu či z jiného důvodu).

Prameny

Muzeum romské kultury v Brně, Sbírka písemných materiálů MRK 18/2004, Pozůstalost V. Kladiové.

NA, fond SPB-ÚV, Praha (1945) 1951–1969, inv. č. 818, kart. 120–134.

NA, SPB, Stručný přehled činnosti Svazu protifašistických bojovníků 1966–1968. Praha 1969. NA, ČSPB (nezprac.).

VÚA-VHA, Fond Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození (osobní spisy žadatelů o osvědčení dle zákona 255/1946 Sb.).

Literatura

- About, I., Abakunova, A. 2016. *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti. Bibliography and Historiographical Review*. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance.
- Bauman, Z. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON.
- Baumgartner, G., nedatováno (online). *Osud evropských Romů a Sintů za holocaustu*. Dostupné z: <http://www.romasintigenocide.eu/czech/pro-ucitele/CzechRepublicallpdfsfordownload.pdf> [30. 11. 2019].
- Baumslagová, N. 2013. *Vražedná medicína*. Praha: Naše vojsko.
- Bláha, F. 1946. *Medicina na scestí*. Praha: Orbis.
- Bláha, F. (ed.). 1966. *Následky války na lidském zdraví*. Praha: SZN.
- Böhm B., Markwardt, H. 2016. Das System der NS-Zwangssterilisationen im Reichsgau Sudetenland. In: Böhm B., Šimůnek M. V. (eds.). *Verlegt – Verstorben – Verschwiegen. Tschechische und deutsche Psychatriepatienten in Böhmen als vergessene Opfer der NS-„Euthanasie“*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 29–45.
- Brandnerová, M. 2001. Děti silnice. Několik poznámek ke švýcarské „cikánské politice“. *Romano džaniben* 8 (2–1): 94–101.
- Bureš, R. 1966. Posuzování následků války a fašistické persekuce. In: Bláha, F. (ed.). 1966. *Následky války na lidském zdraví*. Praha: SZN, 133–146.
- Dittingerová, E. 2016. Divadelní zpracování Cikánského boxera a jeho využití ve vzdělávání o genocidě Romů. *Bulletin muzea romské kultury* 25, 51–62.
- Faltýnek, V. 2005. V zimě 1945 jsem se schovávala před sterilizací. In: *Romové v České republice*. Dostupné z: <http://romove.radio.cz/cz/clanek/20419> [30. 10. 2019].
- Hájková, D. a kol. 1963. *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko.
- Hájková, D., Housková, H. 1963. Sterilizace. In: Hájková, D. a kol. *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko, 108–111.
- Havlíková, J. 2015. Léčili za hranicemi možností – příběh Zdenky a Miloše Nedvědových. *Tereziánské listy* 43: 65–88.
- Heberer, P. 2003. Romové a Sintové ve světle nacistické lékařské a eugenické politiky. In: Horváthová, J. (ed.) *Le romengero murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Praha: Slovo 21, 29–35.
- Holocaust 2018. Oběžník Hlavního úřadu říšské bezpečnosti o deportaci Romů do Osvětimi, 29. ledna 1943. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/pronasledovani-a-genocida-romu-2/obeznik-hlavniho-uradu-riske-bezpecnosti-o-deportaci-romu-do-osvetimi/> [1.12.2019].
- Holý, D. 1984. *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha: Supraphon.

- Huonker, T., Ludi, R. 2001. *Roma, Sinti und Jenische. Schweizerische Zigeunerpolitik zur Zeit des Nationalsozialismus*. Zürich: Veröffentlichungen der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz. Dostupné z: <https://www.uek.ch/en/publikationen1997-2000/romasint.pdf> [1. 12. 2019].
- Chaloupková, Maria 2018. Svaz protifašistických bojovníků. *Paginae Historiae* 26, 2: 61–82.
- Jelínek, T. 2010. *Odškodnění českých obětí nacismu 1945–2006*. Dizertační práce, vedoucí Jan Křen. Praha: FSV UK. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/95782?lang=en> [1.12.2019].
- Jelínek, T. 2014. Odškodnění přes železnou oponu. Platby Claims Conference do Československa 1956–1964. In: Jelínek, T., Soukupová, B. (eds.). *Bílá místa ve výzkumu holokaustu*. Praha: Spolek akademiků Židů, 175–187.
- Kábrt, J., Kábrt, J. 1988. *Lexicon medicum*. Praha: Avicenum.
- Kenrick, D., Puxon, G. 2000. *Cikáni po hákovém křížem*. Olomouc: Centre de recherches tsiganes, UP v Olomouci.
- Kladivová, V. 1994. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Kladivová, V. 1996. O osudu pracovních transportů z cikánského rodinného tábora v KL Auschwitz-Birkenau. *Terezínské listy* 24: 51–54.
- Kladivová, V., Krutinová, L. 1963. Vítězství života. In: Hájková, D. a kol. *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko, 147–195.
- Kraus, O., Schön, E. (další vydání – Kulka, E.) 1946. *Továrna na smrt*. Praha: ČIN. Dostupné z: https://archive.org/details/bib244580_001_001/page/n5/mode/2up [1. 12. 2019].
- Lang, H. J. 2018. *Ženy z bloku č. 10: Lékařské pokusy v Osvětimi*. Praha: Ikar.
- Lhotka, P. 2011. Himmlerův výnos o deportaci Romů do Osvětimi (1942). Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/himmleruv-vynos-o-deportaci-romu-do-osvetimi-1942/> [1.12.2019].
- Lifton, R. J. 1986. *The Nazi Doctors. Medical Killing and Psychology of Genocide*. London: Macmillan.
- Lifton, R. J. 2008. *Nacističtí lékaři. Medicínské zabíjení a psychologie genocidy*. Praha: BB/art a Nakladatelství Jiří Buchal.
- Machálková, E. 2004. Elina – sága rodu Holomků. In: *Memoáry romských žen*. Brno: MRK, 13–50.
- Nečas, C. 1992. *Aušvicate hi khér báro. Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II – Brzezince*. Brno: MU v Brně.
- Nečas, C. 1994a. *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno: Masarykova univerzita.
- Nečas, C. 1994b. *Nemůžeme zapomenout. Naši bisteras*. Olomouc: UP v Olomouci.
- Nečas, C. 1999. *Holocaust českých Romů*. Praha: Prostor.

- Nečas, C. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*. Brno: Matice moravská.
- Nečas, C. 2014. *Pamětní seznam II. Hodonín*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského.
- Ostałowska, L. 2014. *Akvarely pro Mengeleho*. Praha: Nakladatelství P3K.
- Pape, M. 2000. Michal Bohin, lékař–lidumil. *Romano džaniben* 7 (1): 62–65.
- Petráň, J., Petráňová, L. 2015. *Filozofové dělají revoluci*. Praha: Karolinum.
- Proctor, R. N. 2009. *Rasová hygiena. Lékařství v době nacismu*. Praha: Academia.
- Rubinfeld, S., Benedict, S. (eds.) 2014. *Human Subjects. Research after the Holocaust*. Berlin–Zürich: Springer.
- Scharsach, H. H. 2001. *Lékaři a nacismus*. Praha: Themis.
- Simunek, M. V. 2017. Informed testimonies: Physicians' accounts of Nazi medical experiments in the context of early Czechoslovak war crimes investigations, 1945–48. In: Weindling, P. (ed.). *From Clinic to Concentration Camp Reassessing Nazi Medical and Racial Research, 1933–1945*. Oxon: Routledge, 316–336.
- SS v akci. 1960. *SS v akci. Dokumenty o zločinech SS*. Praha: Naše vojsko.
- Stolařová, J. 2010. *Sterilizace romských žen na území bývalého Československa*. Diplomová práce, vedoucí J. Červenka. Praha: FF UK.
- Šimůnek, M. V. 2012. Pro et Contra. Debaty o zavedení tzv. eugenické sterilizace v Československu, 1933–38. *Speciální Pedagogika* 22 (3): 224–240.
- Tauchen J., Škodová, L. 2008. Sterilizace ve Třetí říši – zločin na základě zákona. In *Europeanization of the national law, the Lisbon treaty and some other legal issues. Conference proceedings from the COFOLA 2008 conference*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. p. 1152–1162. Dostupné z: https://www.law.muni.cz/sborniky/cofola2008/files/pdf/Conference_proceedings.pdf [30. 11. 2019]
- Viková, L. 2016. Největší význam má pro mne přátelství a sounáležitost, vědomí, že nejsem jenom já, to pochází od mé matky. / Setkání s výtvarnicí Nicole Taubinger (a s její maminkou, sportovkyní a gymnaziální profesorkou, Miroslavou Taubinger). *Romano džaniben* 23 (1): 89–126.
- Vítek, R. (nedatováno, nepublikováno). *Nemocnice v cikánském táboře*. 33 stran strojopisu, kopie uložena v MRK Sběrka písemných materiálů MRK 18/2004, Pozůstalost V. Kladivové, krabice č. 1, inv. č. 29.
- Wagner, P. 2001. Několik poznámek k jazyku a původu Jenišů. *Romano džaniben* 8 (2–1): 101–201.
- Wagner, P. 2005. Doktorská práce Evy Justinové a její ideové a politické zázemí. *Romano džaniben* 12 (jevend): 85–118.

- Weindling, P. 2014. Victims of Human Experiments and Coercive Research under National Socialism: Gender and Racial Aspects. In: Rubenfeld, S., Benedict, S. (eds.). *Human Subjects Research after the Holocaust*. Heidelberg, New York, London: Springer, 139–156.
- Weindling, P. 2015. *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments*. London: Bloomsbury Academic.
- Wiling, S. 2016. Der Gynäkologe Carl Clauberg (1898–1957) zwischen verachteter Normalität und bagatellisierten Extremen. Frauenkörper als Objekte der Liebe, der Profession und der Täterschaft. (dizertační práce). Hamburg: Fakultät für Geisteswissenschaften der Universität Hamburg. Dostupné na: <https://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2019/10182/pdf/Dissertation.pdf> [30.11.2019]
- Werner, M., Guttenberger, M. 2020. „Die Kinder von Auschwitz singen so laut!“. *Das erschütterte Leben der Sintiza Martha Guttenberger aus Ummenwinkel*. Norderstedt: BoD.
- Závodská, M., Víková, L. 2016. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben* 23 (2): 107–124.

Sociální stát a nucené sterilizace – švédská zkušenost

The Welfare State and Forced Sterilizations – The Swedish Case

Abstract

The article presents a back drop on the state responsibility in Sweden for abuses and human rights violations made in the framework of Swedish sterilization policies during 1930s–1970s in relation to three groups of victims: the so called feebleminded and “unfit” individuals, socially vulnerable foster children in orphanages, and finally Swedish “travellers” (resandefolket) or the so-called “gypsies”. The sterilization program is discussed in relation to Swedish welfare policies, its interconnection with eugenics, and gender and class bias in its implementation, focusing especially on the state focus on women. The Roma in Sweden represented an obviously a discriminated group, which however remain largely invisible in the sterilisation documents, since the sterilization policy during especially 1930s to 1950s, targeted “travellers”, but not “Gypsies” as a special category. Exploring the mechanisms of the implementation of the sterilization legislations, the text touches upon the topics of power relations in the society, and ideas of race biology, gender and sexuality as treated in the social practices of the time. While compensation was offered to the first two groups of victims (which also include Roma), the relation of the Swedish state vis-a-vis the Roma as a specific category of victims of state abuse remains ambivalent.

Key Words

Sweden, sterilisation legislation, social state, gender, class, Roma

Jak citovat

Runcis, M. Sociální stát a nucené sterilizace – švédská zkušenost. *Romano džaniben* 26 (2): 107–123.

¹ Maija Runcis působí na Stockholm University (Katedra historie). E-mail: Maija.Runcis@historia.su.se

V posledních dvou desetiletích se mezi vědci, politiky a novináři zvedl zájem o téma zneužívání státní moci a s ním souvisejícím násilím páchaným na různých menšinách či skupinách označovaných za deviantní. Pozornost se soustřeďuje na různé skupiny lidí, vůči nimž se státy dopouštěly nespravedlností ve třicátých až osmdesátých letech 20. století. Společným rysem těchto skupin je jejich jisté odloučení a vyčlenění ze společnosti založené na různé argumentaci. Švédský stát se tímto způsobem zaměřil na tři kategorie lidí: první byly osoby tzv. slaboduché a nezpůsobilé, druhou sociálně zranitelné děti v ústavní péči a konečně do třetí skupiny spadali švédští travelleri (švédsky *resandefolket*) a tzv. „Cikáni“ (švédsky *Zigenare*), v současnosti řazení souhrnně pod označení Romové. Zmiňované násilí zahrnuje např. týrání dětí, nucené sterilizace a ignorování sociálních a lidských práv výše zmíněných skupin osob. V různých zemích za tímto zneužíváním státní moci stály různé instituce a úřady, např. církevní a státní instituce nebo vládní aparáty (Lundberg, Tydén 2008; Ludi 2012; Barkan 2000). V tomto článku se budu zabývat tím, jakým způsobem se švédský stát postavil k otázce zodpovědnosti za páchané újmy a porušování lidských práv v minulosti a jejich řešením v současnosti. Přístup švédského státu k přijmutí odpovědnosti a vyjádření omluvy všem třem zmíněným kategoriím obětí byl totiž velmi nejednoznačný a je třeba se ptát proč.

První rozhodnutí odškodnit ve Švédsku ze zákona oběti minulého bezpráví padlo v roce 1999, kdy švédský parlament přiznal finanční satisfakci obětem nucených sterilizací. V roce 2012 byl schválen podobný zákon k nápravě zanedbávání a týrání dětí v péstounské péči a v dětských domovech. A v roce 2014 se vláda rozhodla oficiálně omluvit i švédským Romům, ovšem bez finanční kompenzace. Zmiňované tři kategorie obětí se do určité míry překrývaly, ale s každou z nich švédská vláda nakládala v jednání o omluvě a kompenzacích odlišně.

Poprvé byly nucené sterilizace prováděné ve Švédsku od třicátých let 20. století zhruba do roku 1975 označeny za „zneužití státní moci“ v roce 1997. Stalo se z nich oficiální politické téma poté, co o nich švédsko-polský novinář Maciej Zaremba uveřejnil článek v největším švédském listu *Dagens Nyheter*.² Nucené sterilizace ve Švédsku se ve světě staly zprávou dne, což zase vytvořilo tlak na spuštění vyšetřování zneužívání moci švédským státem vůči jednotlivcům. Od uveřejnění článku do ustanovení vládní komise pro vyšetření švédských sterilizačních opatření uplynulo pouhých pár měsíců (SOU 1999/2). Vyšetřovací komise sestávala z jednoho teologa a jeho asistentů a expertů – dvou právníků, tří lékařů, tří historiků a dvou etnologů. Práce komise se zaměřila na historii eugenicky motivovaných zákonů o sterilizaci, na jejich vznik a realizaci (SOU 2000/20).

2 „Rasren i välfärden. Folkhemmet's förträngda arv“. *Dagens Nyheter*, 20. 8. 1997. Od roku 1997 do dnešních dní uveřejnil *Dagens Nyheter* na 500 článků na toto téma.

Součástí byly i rozhovory vedené s reprezentativní skupinou obětí sterilizace. Ty později komise uveřejnila v jedné ze svých zpráv (Tydén 2000). Vyšetřování bylo ukončeno v roce 1999 a švédský parlament se následně rozhodl obětem nucených sterilizací poskytnout finanční odškodnění. Obětem se dostalo jak veřejného uznání újmy, tak omluvy, ale zásadní, protože historicky bezprecedentní, bylo právě rozhodnutí o finanční satisfakci. Toto rozhodnutí vyburcovalo další oběti státního útlatku, které se rovněž začaly ucházet o odškodnění. Jednou z těchto skupin byly oběti institucionálního týrání. V roce 2004 vytvořily nátlakovou skupinu, kterou pojmenovaly „Nevlastní děti společnosti“. O rok později se vláda usnesla, že zahájí vyšetřování týrání dětí ze strany státu v letech 1959–1980. Závěrečná zpráva nazvaná „Vyšetřování týrání a zanedbávání dětí“ byla uveřejněna v roce 2011 (SOU 2011/61) a v roce 2012 švédský parlament rozhodl o odškodnění i těchto obětí státního útlatku.

Na těchto dvou případech vládního vyšetřování zneužití státní moci je signifikantní, že v době, kdy vláda ustanovovala svou první komisi pro vyšetření případů nucené sterilizace, neexistovala ještě žádná nátlaková skupina ani jiné nevládní aktivity, které by vývoj tlačily kupředu. Když však vláda připravovala vyšetřování zanedbávání a týrání dětí v roce 2007, byla pod obrovským tlakem ze strany početných nátlakových skupin a organizací domáhajících se odškodnění. Zveřejnění rozhodnutí o finančním odškodnění přesto trvalo dlouhých pět let, během nichž musela proběhnout další dvě vyšetřování. V obou případech to ovšem byla především debata v médiích, co přimělo politiky jednat.³ V obou případech dostaly oběti odškodné. Obě skupiny – skupina nedobrovolně sterilizovaných a skupina týraných dětí – se dílem překrývaly, a v mnoha případech konkrétní lidé spadali do obou kategorií obětí. Byli označeni jako „nežádoucí“ a deviantní z různých, např. společenských nebo zdravotních důvodů (coby chudí a nezpůsobilí). Další postiženou skupinou, která byla společensky ostrakizovaná coby deviantní a nežádoucí, byli i švédští Romové („Cikáni“/ *Zigenare*) a travelleri (*resandefolket*). Vyšetřování porušování jejich práv ze strany státu však vykazuje jistou liknavost, co se týče oficiální omluvy i odškodnění.⁴ I tato skupina postižených se do jisté míry protínala s předešlými dvěma kategoriemi, k jejich odškodnění jako skupiny se však stát postavil neochotně.

3 Vyšetřování týrání a zanedbávání dětí v pěstounské a institucionální péči bylo spuštěno v roce 2006. Poté, co televize odvysílala dokumentární film, v němž šest mužů středního věku vypráví o systematickém zneužívání a násilí včetně zneužívání sexuálního, pověřilo Ministerstvo zdravotnictví a sociálních věcí Národní radu pro zdraví a péči, aby prošetřila, zda k podobnému zneužívání docházelo i jinde než v tomto konkrétním dětském domově. Zpráva této rady se stala výchozím dokumentem pro vládní vyšetřování s cílem odhalit případy vážného zanedbávání péče a týrání v institucionální péči. Závěrečná zpráva vládní komise byla oficiálně uveřejněna 29. 9. 2011.

4 V současnosti jsou travelleri (*resandefolket*) oficiálně kategorizováni jako Romové. Co se týče realizace sterilizační politiky, byli jejím cílem travelleri, především ve třicátých až padesátých letech, nikoli explicitně Romové, resp. „Cikáni“ (*Zigenare*).

Pod názvem „Temná neznámá historie: Bílá zpráva o porušování práv Romů ve 20. století“ uveřejnila v roce 2014 státem zřízená komise dokument o porušování práv Romů ve Švédsku (The Dark Unknown History 2014). Podle této zprávy byli Romové ve Švédsku vystaveni dlouhodobé a systematické diskriminaci. Byl jim například odepřen vstup do země, trvalý pobyt či byli násilně sterilizováni. Uveřejnění tohoto dokumentu ovšem nevedlo k žádnému rozhodnutí o finanční kompenzaci. Přineslo alespoň uznání příkoří spáchaného na všech skupinách, které jsou v současném Švédsku zahrnovány pod pojem Romové, a dostalo se jim veřejné omluvy.⁵ Někteří jednotlivci z řad švédských Romů (jako např. švédští travelleři) patřili mezi již dříve identifikované skupiny obětí státní zvěle, tedy mezi nuceně sterilizované osoby a děti týrané ve státem poskytované náhradní péči, a několik jich v té době již rovněž dosáhlo odškodnění jako takto specificky identifikované oběti.⁶

Je otázkou, proč si v roce 1997 případ sterilizací získal ve světě tak širokou pozornost. Proč švédská vláda ve zneužití moci a porušování lidských práv státem dělala rozdíly mezi různými kategoriemi obětí? V čem se ona tři vyšetřování a tři různé kategorie postižených lišily?

Zjednodušeně lze odpovědět, že obraz švédského sociálního státu, tzv. švédského modelu, tak, jak byl ve švédské společnosti prezentován a přijímán, doznal prvních zásadních trhlin, a ty bylo třeba rychle zacelit. Švédsko samo sebe vnímá jako vzor úcty k lidským a sociálním právům, principům rovnosti mužů a žen a multikulturalismu a tyto univerzální hodnoty se snažilo šířit a vychovávat k nim ostatní. Bylo nežádoucí, aby pověst Švédska v zahraničí utrpěla obviněním z porušování lidských práv v minulosti.⁷ Tuto špatnou image z roku 1999 se Švédsku podle mého názoru podařilo napravit a směrem k zahraničí – například k Japonsku, které mělo podobný program nucených sterilizací – mohlo svůj nový model odškodňování prezentovat jako vzor.

Když se na švédské vyjádření omluvy podíváme v širším kontextu, je patrné, že na ně mělo značný vliv právě zahraničí. Švédsko se přihlásilo k mezinárodnímu trendu uznání historické nespravedlnosti a obětím porušování lidských práv

5 Coby národnostní menšina jsou Romové ve Švédsku smíšenou skupinou, která zahrnuje mj. Romy švédského a finského původu a Romy z neseverských zemí. Do romské národnostní menšiny se počítají i osoby nazývané travelleři (dříve „Tatari“).

6 Viz životní příběh Jana Poppa zapsaný Magnusem Bergem (Berg, Popp 2014) jako *Boken om Popp och hans mamma Alice. Sjuttio års kamp för värdighet i utkanten av Göteborg och Sverige* (Kniha o Poppovi a jeho matce Alici. Sedmdesát let boje za důstojnost na periférii Göteborgu a Švédska). Vypravěč v této knize popisuje, jak byla jeho matka Alice sterilizována a jak se i se svými dětmi musela opakovaně stěhovat, protože byli pronásledováni coby travelleři. V roce 2014 byl Popp za týrání utrpěné v dětství a sociální nespravedlnost finančně odškodněn.

7 Světová média v souvislosti se sterilizačním programem ve Švédsku používala pojmy jako „vlastní dvoreček“ a „falešné a nečestné“, viz např. *Dagens Nyheter*, 21. 9. 1997, 21. 11. 2000; *The Guardian* 5. 3. 1999; *Washington Post* 29. 8. 1997; *Nature* 4. 9. 1997; viz též [Youtube.com/watch?v=IU1U_d9qLOA](https://www.youtube.com/watch?v=IU1U_d9qLOA)

v rámci sociálních intervencí nabídlo odškodnění. Na začátku 21. století probíhala debata o tom, zda by měl švédský stát za minulá příkoří přijmout zodpovědnost a proč – zda je skutečně ze zákona povinen vyplatit finanční kompenzace postiženým. Malin Arvidsson ve své studii došel k tomuto závěru (2016: 203): „Ať už budou nabídnuty jakékoli reparace, nebudou se zakládat na právní odpovědnosti jednotlivců, institucí či státu. Náprava těchto křivd ze strany státu totiž vyplývá z mnohem univerzálnějšího chápání státní zodpovědnosti.“

Eugenika, sociální lékařství a věda

Níže nabídnou přehled sterilizační praxe ve Švédsku ve třicátých až sedmdesátých letech 20. století, podrobně se pak budu věnovat jen některým jejím aspektům. Zaměřím se na vztah mezi sterilizačním programem, švédskou sociální politikou a genderovou nerovností v realizaci těchto politik. Jak se ve sterilizačních opatřeních uplatňovaly mocenské vztahy ve společnosti a představy o rasově podmíněné biologii, genderu a sexualitě? Kterí jednotlivci byli ze švédské společnosti vyloučeni a proč? Jaké vlastnosti se osobám určeným ke sterilizaci a jejich rodinám připisovaly?

Tradičně se u švédské sterilizační politiky podtrhuje její nacionalistický charakter, konzervatismus, představy o degeneraci národa a rasové čistotě. Ve skutečnosti švédské sterilizační zákony⁸ poskytly sociálním pracovníkům nové medicínské nástroje k řešení sociálních problémů. V kontrastu k tradičnímu chápání etických otázek a společenského dobra měli švédští eugenici pokrokovou představu, že sociálním problémům lze předejít aplikací eugeniky v praxi. Za podporou sterilizací jako nástroje státní politiky stál složitě organizovaný okruh lékařských expertů a radikálních politiků (sociálních inženýrů) s velkým vlivem a mocí ve společnosti. Byli vedeni pevnou vírou v možnosti lékařské vědy a ovlivnění představami o modernitě, budoucím pokroku, racionalismu a vědě (Johannisson 1990: 54–56). V obecné rovině se z tématu stal sociopolitický projekt, včleněný do agendy na úrovni komunální politiky a realizovaný skrze místní úřady a instituce typu komisí pro prevenci chudoby a úřadu pro ochranu dětí.

Rasová biologie se stala zásadním vědeckým nástrojem sociální politiky do té míry, že dědičnost začala hrát větší roli než společenská třída, protože se mělo za to, že postihuje všechny třídy bez rozdílu. Nejradikálnější zastánci rasové biologie tvrdili, že tato disciplína vědecky dokazuje, že z hlediska kvalit jednotlivců nemá příslušnost ke společenské třídě žádnou relevanci. V tomto smyslu byla eugenika vlastně rovnostářská, ale v praxi tvrdě dopadala právě na chudé a nižší sociální vrstvy (Myrdal a Myrdal 1934).

⁸ Švédský sterilizační zákon z 18. 5. 1934 a rozšířený sterilizační zákon z 23. 5. 1941.

Podle britského historika Paula Weindlinga (1999) v této době nabyla eugenika mezi odborníky na veřejné zdraví a reformu sociálních systémů i mezi skupinami odborníků zabývajícími se biologickou podstatou rasy a sexuality postavení globální ideologie. Švédskou sterilizační politiku lze vnímat jako součást širšího mezinárodního eugenického hnutí. Lékaři a eugenici byli přesvědčeni, že sterilizace tzv. nepřizpůsobivých a slaboduchých jsou prováděny nejen v nejlepším zájmu celého národa, ale i jednotlivce. Ve čtyřicátých letech pak došlo ve Švédsku ve sterilizační praxi ke značnému posunu od zaměření na sterilizaci lidí s postižením z eugenických důvodů ke sterilizacím „neschopných matek“ z důvodů sociálních. Eugenici, lékařští vědci a lidé z medicínské praxe využívali sterilizačních zákonů jako základních stavebních prvků nového sociálního státu. Moc odborníků obsáhla celý národ a dokonce i budoucí generace. Sterilizace se stala nástrojem preventivní medicíny, a byla prezentována jako pokroková ve vztahu k omezování nákladů sociálního státu (Weindling 1999).

Všeobecné blaho a sociální inženýrství

Celé období, během něhož se rodil sociální stát (třicátá až padesátá léta 20. století), lze nejlépe popsat jako věk utilitárně-racionálního funkcionalismu: staré zvyky byly vymýceny a sociální inženýři s eugeniky vymetli zpustlé kouty lidského chrámu. Kýženým cílem se stal kolektivismus. Stát měl ve spolupráci s odborníky dosáhnout modernizace, ze které budou profitovat všichni. Zájmy společnosti jako kolektivu byly povýšeny nad zájmy osobní, což znamenalo, že jednotlivci se museli podřídit všeobecnému společenskému blahu. Mělo se za to, že z veřejného blaha budou mít užitek všichni členové společnosti, nejen určité skupiny. Nové sociální reformy, zaváděné ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století, měly pomoci nezpůsobilým a chudým zapojit se do společnosti a současně měly společnost očistit od nežádoucích členů. Pokud by tato opatření nepomohla, společnost mohla sáhnout k jiným způsobům, jak vyloučit nebo naopak zahrnout nežádoucí jednotlivce. Někteří konzervativnější sociální pracovníci měli vážné obavy, aby se nových reforem nezneužívalo k osobnímu prospěchu. V takových případech by sterilizace mohly být využity jako určitá „protiopatření“ (Myrdal 1946: 55).

Sterilizační opatření odhalují rozpor mezi právy jednotlivce a povinnostmi a zájmy medicíny coby vědecké disciplíny podporované státem. Lékaři coby zástupci státu měli řídit eugenický model veřejného zdraví na základě informací o biologických nerovnostech v populaci. Z archivních dokumentů však vyplývá pravý opak, protože nejviditelnější nerovnosti v rámci místních společenství se nezakládaly na biologii, ale právě na mocenských vztazích a informovanosti (Weindling 1999; Tydén 2000: 87; Runcis 2007). Státní úředníci a sociální pracovníci uvažovali trochu jinak než obyvatelé obcí, kteří opatření sociálního státu potřebovali využívat. Lidé, kteří se ucházeli o pomoc státu, nemohli

sami rozhodnout, jakou podobu tato pomoc bude mít. Chudoba, přelidněnost obydlí a další problémy, které sociální pracovníci někdy označovali jako „špínu“, „nehygieničnost“ nebo „nemorálnost“, se chudým jevily jako naprosto normální situace, která se od situace jejich okolních sousedů v ničem nelišila, a jednotlivé intervence úředníků sociálního státu tyto potřební nutně nevnímali jako péči o svou osobu a rodinu (Runcis 2007: kpt. 2 a 3).

Ve sterilizační praxi rasově-hygienického uvažování čtyřicátých let 20. století se vyostřovaly třídní konflikty. Současně narůstal pocit bezmoci, protože vzdorovat autoritě vědeckých faktů nebylo možné. Navíc, pokud dal jednotlivec v osobním jednání průchod své frustraci nad rozhodnutím úřadů (vztekem, pláčem, násilným chováním), mohlo to být v rámci racionálního biologického diskurzu vyhodnoceno jako projev choroby (hysterie). Několik ilustrativních příkladů takových situací jsem vybrala ze svých knih (Runcis 1998, 2007). Toto se stalo v padesátých letech třiatřicetileté vdané ženě a jejím jednoročním dvojčatům. Citace pochází z lékařské zprávy (Nejvyšší správní soud, číslo záznamu 4162/47):

„Když jsme se otázali matky, proč děti neumyla a nedala jim čisté oblečení, ztratila nad sebou úplně kontrolu a křičela a hromovala, že je to v nejmenším neohrožuje – prý už je umyla a dala jim čisté oblečení ráno. Není naše věc (nemělo by nám do toho nic být), jak se její děti mají. Že je v chalupě špína, prý nebyla vina její, ale místní samospráva, která jim přidělila tak bídný domov. Když jsme vyjádřili pochybnosti, jak se děti mohly po těle i na šatech tolik ušpinit za jediný den, křičela, že jsme ‚honorace‘, která se nemá co ‚ofrňovat‘ nad jejími dětmi. – Celkové chování matky bylo tak výstřední a hysterické, že mi přijde nezbytné, aby byl odborně vyšetřen její psychický stav a aby byla uznána za neschopnou péče o děti a domov a byla umístěna pod dohled úřadů.“⁹

V této době se lékaři a psychiatři domnívali, že hysterie je onemocnění, které postihuje pouze ženy. V tomto případě byla matka sterilizována a děti jí byly odebrány a umístěny do náhradní péče.¹⁰

Druhý případ se týká šestatřicetileté vdané ženy se dvěma dětmi. V roce 1948 ji komise pro péči o dítě doporučila ke sterilizaci. Přestože je zpráva této komise značně chaotická a místy si protirečí, na udělení lékařského souhlasu to stačilo [Nejvyšší správní soud, číslo záznamu 1617/48]:

„Tato žena s podprůměrnou inteligencí [...] působí nerozvázně. Zdá se však být poměrně praktická, svůj malý domov udržuje jako klíčku. Děti

9 Runcis 2007, Regeringsrättens akter, dnr 4162/47.

10 Runcis 2007, Regeringsrättens akter, dnr 4162/47.

jsou oblečeny prostě, ale čistě a upraveně, nestydí se a nezdá se, že by byly vystaveny nějaké formě zanedbávání. Matčina impulzivnost, intelektuální nedostatečnost a sklon k promiskuitě ovšem mohou potencionálně znamenat, že se k výchově dětí nehodí, přestože v tuto chvíli není důvodné podezření na zanedbání péče. Sousedí si ovšem stěžují na její pochybné mravy. Jsou u ní časté pánské návštěvy, někdy i několik nocí. Stává se, že tyto návštěvy působí podnapile. *S dětmi je špatně zacházeno a v bytě panuje nepořádek* [moje kurziva].¹¹

Údajné zanedbávání dětí a „nemorální“ životní styl patřily k nejběžnějším argumentům úředníků místní sociální péče, když doporučovali ženy ke sterilizačnímu zákroku. Podobně byly ženy a rodiny označované jako „travellerské“ osočovány z toho, že zatěžují místní společnost a komunitu svou údajnou kriminalitou, zanedbáváním dětí a pobíráním chudinské podpory. Vedle toho byli popisováni jako „tmaví“ a „černovlasí“ a jejich životní styl byl nazýván výsledkem „genetiky a dědičnosti“ (Ericsson 2015: 265). Taková argumentace, zakládající se na rasové hygieně a sociálních otázkách, byla zcela v souladu s výkladem zákona o sterilizaci.

Hlavní motivací k zavedení sterilizačních zákonů coby nástroje populační a sociální politiky bylo zamezit „slaboduchým“ a lidem s mentálním postižením v reprodukci. Exkluze „slaboduchých“ a označení za odlišné nebo deviantní se děly z lékařských, eugenických a morálních důvodů a částečně rovněž ze sociálních. Eugenici zdůrazňovali, že závadné ekonomické, společenské a hygienické chování (vedoucí např. k chudobě, nezaměstnanosti, alkoholismu a „zhýralosti“) „může zásadním způsobem podryvat zdraví a vést k psychickým poruchám“ (Runcis 1998: 109, 206). Na druhé straně však rovněž tvrdili, že společenská a kulturní deviace a porušování pravidel morálky je důsledkem psychických onemocnění a abnormality. Můj kolega Mattias Tydén, člen švédské státní vyšetřovací komise sterilizační praxe, zdůrazňuje, že rasová hygiena byla vlastně produktem hodnot střední třídy, a jejich provázání s představou o podpoře veřejného zdraví. Při pohledu na společnost se pak začalo uplatňovat biologické a lékařské hledisko, ale zodpovědnost nesl výhradně konkrétní jednotlivec, který musel zaplatit formou sterilizačního zákroku (Tydén 2000: 35).

Řada rozhodnutí o sterilizaci proběhla na základě manipulace nebo pod nátlakem. Nedobrovolné sterilizace se prováděly z různých důvodů, jako podmínka pro propuštění z institucionální péče, nebo pro realizaci potratu ze zdravotních důvodů, nebo v některých hraničních případech pod vlivem přesvědčování. Jakýkoli chirurgický zákrok na svéprávné osobě musel být stvrzen jejím písemným souhlasem. Místní úřady ho však často získávaly s využitím

11 Runcis 2007, Regeringsrättens akter, dnr 1617/48.

menšího či většího nátlaku. K nátlakovým strategiím uplatňovaným proti ženám patřila například výhrůžka: „Pokud nepodepíšete žádost o sterilizaci, odebereme vám dítě,“ nebo „pokud nepodepíšete, odebereme vám příspěvek na dítě,“ a podobně. Tento druh nátlaku uplatňovaný státem převážně na matky samoživitelky byl výsledkem jejich vzájemně nerovnocenného vztahu. V archivních svazcích jasně vynikají moralizující odsudky, jako v případě ženy, která měla tři nemanželské děti a všechny tři jí byly odebrány.¹² Z šetření provedeného komisí na ochranu dítěte je patrné, jak se žena snažila se sociální péčí vyjednávat (Nejvyšší správní soud, číslo záznamu 971/48):

„Žena se sterilizaci ze všech sil bránila. Komise na ochranu dítěte však provedení zákroku považovala za zásadní, vzhledem k tomu, že žena už měla tři nemanželské děti a nedokázala se o ně postarat. Po nátlaku se sterilizací souhlasila za podmínky, že jí bude přislíbeno, že jí děti budou navraceny z pěstounské péče. Pokud jí to komise na ochranu dítěte neslíbí, odmítá zákrok podstoupit.“¹³

[Žena si žádaný slib vymohla, ale po podstoupení zákroku své děti nezískala zpět.]¹⁴

Během čtyřiceti let platnosti sterilizačních zákonů bylo ve Švédsku sterilizováno na 63 000 lidí. Nejvíce se zákona využívalo v polovině čtyřicátých let 20. století, kdy bylo až 75 % zákroků prováděno z eugenických důvodů. Mezi sterilizovanými postupně narůstal podíl žen z 63 % v roce 1941 na 98 % v roce 1975. Tuto nerovnováhu v zastoupení mužů a žen lze vysvětlit různými způsoby (Runcis 1998: 185, 207). Prvním možným vysvětlením je způsob, jakým byl v kontextu eugeniky a sterilizační politiky interpretován koncept „slaboduchosti“. Z dobových lékařských slovníků jasně vyplývá, že „slaboduchost“ měla být mentální poruchou postihující nejvíce chlapce a muže. Vědci tuto diagnózu obvykle považují za synonymum k „mentální retardaci“ nebo „mentálnímu postižení“. Vzhledem k tomu, že zákon měl být genderově neutrální, proč tedy většina sterilizovaných byly ženy?

Gender a sexualita

Sociální indikace pro sterilizaci, tj. situace, kdy se chování jednotlivce jednoznačně vymykalo normě, případně kdy byla daná osoba jednoznačně shledána nekompetentní pro péči o dítě, cílily nepřímou právě na ženy. Tato

12 Runcis 2007, Regeringsrättens akter, dnr 971/48.

13 Runcis 2007, Regeringsrättens akter, dnr 971/48.

14 Runcis 2007, Regeringsrättens akter, dnr 971/48.

indikace byla součástí sterilizačních zákonů přijatých v roce 1935 i v roce 1941. Dodatek k zákonu z roku 1941 rozšiřoval sterilizační indikátory o kategorii „způsobu života“, což bylo opatření nepřímo zaměřené na travellery, a dále o kategorii „zdravotních důvodů“. Druhé rozšíření se týkalo tzv. „zasloužilých matek“ a dále žen, které kvůli své fyzické nebo mentální „slabosti“ v souvislosti s těhotenstvím riskovaly své zdraví. Ovšem i v případech sterilizací ze sociálních důvodů byl evidentní genderově nevyrovnaný přístup, který vyplýval ze způsobu uplatňování sterilizačního zákona. Neovladatelná sexualita bývala většinou spojována právě se „špatnými matkami“ anebo „asociálními“ ženami, které rodily děti mimo manželský svazek.¹⁵ Doboví odborníci takovým sloučením sociální a zdravotní indikační kategorie zahrnující jak ženskou sexualitu, tak i rození dětí, chtěli řešit problém zranitelných nezaopatřených dětí a zdravotně ohrožených mnohonásobných matek. Zákonodárci například hovořili o rodinách s dětmi ve složité socioekonomické situaci, kdy matka byla vyčerpaná mnohočetnými porody a otec byl „sociálně slabý“ nebo závislý na alkoholu. V situacích, kdy zabezpečení rodiny mohlo být zatíženo a „ohroženo“ dalším těhotenstvím, se jako řešení doporučovala sterilizace manželky, protože antikoncepční prostředky se obecně považovaly za velmi nespolehlivé (Runcis 1998: 143, 172). Odborníci rovněž zvažovali variantu sterilizace „sociálně slabého“ manžela, ale měli za to, že u něj by se obtížněji získával souhlas, i pokud byl po psychické stránce považován za chorého nebo slaboduchého. V případech, kdy se jednalo o smíšené „humanitární, ekonomické, sociální a eugenické“ indikátory se každopádně doporučovalo, aby byl jeden z páru sterilizován. Pokud to první odmítl, byl sterilizován ten druhý. Z této debaty jasně vystupuje genderový vzorec, kdy se automaticky očekávalo, že to je právě žena, kdo bude soucitnější, anebo se snáze podvolí nátlaku zodpovědných úřadů či lékaře.

Na základě studia sterilizační dokumentace a dobového určování diagnóz ovšem není vůbec snadné se dopracovat k jednoznačné dobové definici „slaboduchosti“. Ústředním aspektem této diagnózy byla neschopnost ovládat své jednání a emoce. To se obvykle odvíjelo od výchovy v biologické rodině, pěstounské rodině, ve škole nebo ve veřejné instituci a od toho, jak každý jednotlivec na tato prostředí reagoval. Nevhodné chování mohlo být posuzováno jako součást problémů s učením a disciplínou, což se označovalo jako „slaboduchost“ (Runcis 1998: 142–168).

Jak už jsem podotkla výše, uplatňování konceptu slaboduchosti při realizaci sterilizačních zákonů také souviselo s určitými mocenskými vztahy, protože šlo o jednání lidí v nadřazeném a podřízeném postavení, a se vztahy mezi muži a ženami. Ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století lékaři a sociální inženýři

15 Sterilizační zákon 1941.

tvrdili, že hrozí, že se slaboduchost stane nejrozšířenějším problémem švédské společnosti. Tito odborníci současně posilovali svoje společenské postavení tím, že zároveň přijímali zodpovědnost za nalezení řešení dobových společenských problémů. V situaci, kdy to byli právě eugenici a lékaři, kteří slaboduchost interpretovali jako společenskou hrozbu a sociální problém, bylo možné hledat řešení právě ve sterilizačním zákonu a zavedení reformy ve fungování sociálního státu. Tento postoj byl dále posílen zavedením nového zákona o přídavcích na děti z roku 1947, podle kterého měla komise na ochranu dítěte právo dávku nevyplatit, pokud pro to shledala důvody. Logika této konstrukce spočívala v přesvědčení, že právě tato komise umí lépe posoudit, jak dávky využít v nejlepším zájmu dítěte. V roce 1946 navíc Státní komise pro sociální zabezpečení doporučila komisím pro ochranu dítěte, aby vyplácení mateřské dávky podmiňovaly podstoupením sterilizace v případech, kdy „je žena shledána neschopnou se o dítě adekvátně postarat“ (Runcis 2007: kpt. 3). Švédský historik Mattias Tydén (2000: 53) zdůrazňuje, že ve čtyřicátých letech 20. století byly cíle sociální politiky jiné a představy o hrozbě dědičnosti v nich absentovaly. Ústředním cílem lidí, kteří sociální politiku nastavovali a realizovali, byla podle něj představa zajištění spravedlnosti a základních sociálních jistot pro naprostou většinu obyvatel na základě obecných a jednoduchých systémů (Tydén 2000: 103). Přesto zůstává otázkou, zda cílem této sociální politiky bylo odchylující se menšiny vyloučit, anebo je za užití nástrojů jako sterilizace a ústavní péče dostat pod kontrolu a přimět je přizpůsobit se ideální homogenní moderní společnosti. Můj vlastní výzkum pak ukazuje, že v poválečném období byly již otázky dědičnosti, vlivu sociálního prostředí a sterilizace prokazatelně hlavními tématy debaty mezi angažovanými odborníky.

Od třicátých do konce padesátých let 20. století byly chirurgické sterilizační zákroky iniciovány především volenými zástupci v obecních komisích na ochranu dítěte a v komisích pro materiální pomoc v nouzi, lékaři a personálem vzdělávacích institucí pro mladistvé delikventy. Zprávy komisí byly převážně zaměřené na nejslabší a nejzranitelnější členy místních komunit – na ženy, děti, mladistvé a mladé dospělé. Travelleři a Romové v těchto zprávách a opatřeních až na několik výjimek nijak významně nefigurují. Místní úřady často spolupracovaly s lékaři, aby tak zajistily, že žádost o provedení sterilizace bude skutečně podána. Skutečnost, že zástupci systému zajišťujícího materiální pomoc chudým měli oficiálně právo žádat o sterilizaci pro jednotlivé členy dané místní komunity, podtrhuje dojem, že sterilizační zákony byly zatížené jak genderově, tak i třídně. Při bližším pohledu na archivní sterilizační svazky a motivaci úředníků zasahovat do rodinného života jiných lidí, je patrné, že záminku nacházeli u rodičů a dětí, které se potýkaly s problémy s bydlením, chudobou, společenskou a mravní výchovou dětí, a kde hrozilo zanedbání péče. Je zajímavé, že travelleři a Romové byli součástí tohoto diskurzu, ale (až na výjimky) nejsou v dokumentaci sterilizační praxe v této době prakticky vidět.

Důvěrná obeznámenost se sociálními problémy a konkrétní situací jednotlivců, která byla nezbytná pro realizaci zákona, se zajišťovala na místní úrovni. Tato data shromažďovali místní volení političtí zástupci a obecní sociální pracovníci (Runcis, 1998; Ericsson, 2015). Tito lidé o míře dědičnosti u určitých psychických onemocnění nevěděli nic a zaujímali v této otázce podstatně jednodušší postoj. Věřili, že mohou snížit výdaje obce a současně místní komunitu „očistit“ od „špatné“ společnosti a zabránit přelidnění. Je třeba mít ovšem na paměti, že tehdejší švédská společnost byla velmi chudá a daňový základ velmi nízký. Společnost si nemohla dovolit navyšovat své výdaje na sociální politiku. Společným zájmem všech bylo výdaje omezovat a sociálním problémům předcházet.

Jak už jsem uvedla výše, státní úředníci a místní sociální pracovníci si byli vědomi existence kategorie „travellerů“ a vnímali ji jako společenský problém, kterého se veřejnost obávala. Ve Švédsku se rozlišovalo mezi „travellery“ (obvykle nepovažovanými za Romy, byť někteří tehdejší „odborníci“ je považovali za příbuzné Romů) na jedné straně a „Cikány“ (především švédskými a finskými Romy) na straně druhé. V současnosti se však travelleri považují za součást romské menšiny. Sterilizační zákony ve třicátých až padesátých letech 20. století cílily i na „travellery“, ale nikoli na „Cikány“/Romy. Z Týdénových výzkumů (Týdén 2000 a 2002; Runcis 1998 a 2016) vyplývá, že za „travellery“ bylo označeno méně než 3 % z celkem 63 000 sterilizovaných osob.¹⁶ Odborníci se však na toto téma prou a řada z nich tuto statistiku kritizuje jako nespolehlivý zdroj (Catomeris 2004).¹⁷ Směrnice Sociální rady navíc jasně uváděly, že Romky nemají mít vůbec nárok na vyplácení mateřské podpory, a pokud by k tomu došlo, pak pouze v případě, že se nechají sterilizovat (The Dark Unknown History 2014: 127). Já sama jsem ovšem v archivních záznamech nenašla ani jediný spis, který by byl označen „Cikáni“ – na rozdíl od „travellerů“.¹⁸ Historik Martin Ericsson zdůrazňuje, že co se týče výzkumu Romů a travellerů, rasová biologie selhala. Odborníci totiž nedokázali jasně určit, koho za „travellera“ označit. Nálepkování osob bylo místními úřady prováděno nedůsledně (Ericsson 2015: 267). Ericsson tvrdí, že to byl důvod, proč zájem úřadů o tuto skupinu osob v padesátých letech postupně slábl.

Byli to právě „nezpůsobilí“ ze sociálně slabého prostředí a ti, kteří byli z různých důvodů považováni za nevhodné rodiče, kterým se švédská společnost

16 Porovнала jsem (Runcis 2016: 110–127) sterilizační svazky s policejními záznamy z roku 1943, kdy švédský stát pověřil policii, aby provedla soupis všech romských obyvatel ve Švédsku („Tattarinventeringen“ 1943 a „Zigenarinventeringen“ 1943–1944).

17 Viz též rozsáhlé citace (The Dark Unknown History 2014: 107–109, 127–128, 131–134) zprávy Pauliny de los Reyes z roku 2013 („Ett olösligt problem, rapport om steriliseingslagarnas konsekvenser för romer och resande“, 2013).

18 Prošla jsem zhruba 3000 sterilizačních spisů (Rättsspsykiatriska nämndens arkiv) a 400 spisů o týraní dětí v Socialdepartementets diariet.

snažila zabránit v plození dětí, o kterých dopředu předpokládala, že budou nepřizpůsobivé, zlé anebo jednoduše nezajištěné. Většina žen, které byly v této době sterilizovány, byly matky samoživitelky, jimž byly děti odebrány do státní péče. Rozhodnutí o odebrání dětí se obvykle zakládalo na vyhodnocení ženiných finančních poměrů jako špatných nebo na údajném zanedbání péče o děti. Všechny tyto ženy tedy byly závislé na sociálních dávkách a automaticky se očekávalo, že z nich budou „špatné matky“, bez ohledu na jejich biologicky zděděné a další vlastnosti. Hlavním cílem zákona z roku 1941 bylo dosáhnout v uplatňování sterilizací větší efektivity. Na základě přechozího diskurzu a přístupu bylo pak možné i „travellery“ zahrnout do kategorie „sociálního stylu života“, jenomže ženy, které byly sterilizovány coby „sociální“, byly obvykle současně považovány za „sexuálně nespoutané“ – a tato charakteristika se ve všeobecném mínění na „travellery“ nevztahovala (Runcis 2016).

Ženy, které byly sterilizovány ze sociálních důvodů kvůli „sociálnímu způsobu života“, byly kvůli své nesoběstačnosti a s ní související neschopnosti postarat se o své vlastní děti považovány za společenskou přítěž. Sterilizované ženy byly donuceny převzít osobní zodpovědnost za nedostatky sociálního prostředí, ve kterém žily. Sterilizační proces byl obvykle zahájen ve chvíli, kdy přišly do kontaktu se státními úředníky z komise pro ochranu dítěte, komise pro pomoc v materiální nouzi anebo s někým ze zdravotní péče. Tyto ženy neměly „sklony k potulce“, které se považovaly za typické znaky „travellerů“. Skutečnost, že se v rámci sterilizačních debat o travellerech diskutovalo často, svědčí o tom, že společnost odmítala přijmout jejich neusazený styl života, zřejmě proto, že právě pohyb omezoval možnost jejich kontroly. Rozhodně to ale neznamená, že by se sterilizace dotýkala tuláků a „travellerů“ výrazně víc než ostatních diskriminovaných a marginalizovaných skupin, i když „travelleri“ byli příliš nápadní svým odlišným způsobem života a do homogenní švédské společnosti evidentně nezapadali (Ericsson 2015).

Nejradikálnější reformátoři se obávali, že kvůli nutnosti malých obcí vyjít s omezeným rozpočtem by se v některých případech mohlo stát, že se významně sníží kritéria pro posuzování chudoby, nebo že se obce budou snažit péči a ochraně zanedbávaných a ohrožených dětí vyhnout. Komise pro sociální zabezpečení například v roce 1942 zaznamenala, že se některé malé obce snažily zabránit nastěhování nových obyvatel, aby se vyhnuly riziku, že by se noví občané mohli stát závislými na obecních chudinských dávkách. Další problém, který se obzvlášť týkal chudých a potřebných, byl ten, že v malých obcích byli příliš „viditelní“ jako „sociální problém“, což mělo za následek právě jejich stigmatizaci a vyčleňování.

V pozdních padesátých letech se uplatňování zákona v mnoha ohledech změnilo. Hlavní motivací k provádění sterilizací už nebyly eugenika a obavy z „sociálního chování“, ale sociální a zdravotní zájmy jednotlivce, a do jisté

míry dokonce i tzv. plánované rodičovství. Ovšem i v těchto případech měli poslední slovo nakonec vždycky státní úředníci. Teprve od začátku šedesátých let 20. století se důraz na zájem společnosti posouval směrem k zájmům a preferencím jednotlivců.

V rámci uplatňování sterilizačního zákona byly ženy za nepřístojné chování, nespolehlivost, uvolněné mravy nebo fyzické či psychické selhání odsuzovány na základě mnohem vážnějších argumentů než muži. Jejich zaměstnavatelé, sociální pracovníci, sousedé a další lidé z jejich okolí o těchto selháních navíc pilně vypovídali. Podobně se i jejich lékařské posudky často zakládaly na tom, jak chování a sociální situaci dané ženy interpretovali ostatní. Základem pro posouzení, zda má konkrétní žena být sterilizovaná, nebo zda lékařův posudek potvrdí její bezúhonnost, se mohly stát nepodložené zvěsti šířené příbuznými, učiteli či faráři. Představy o společensky závadném chování se navíc lišily u mužů a u žen: veřejný život byl vyhrazen mužům, zatímco ženy byly spojovány s domovem a soukromou sférou. Sexuálně nevázaná žena byla stavěna do kontrastu s „normální“ ženou, která měla být přirozená a intuitivní, měla vynikat sebeovládáním a jako „citlivá čistá bytost“ měla sloužit jako vzor dobrých mravů a morálky (Runcis 1998, 2013).

Muži navržení na sterilizaci byli – daleko častěji než ženy – chovanci pracovních zařízení a psychiatrických klinik. Protože šlo o pachatele trestných činů, zprávy, které nacházíme v jejich sterilizačních spisech, často sestávaly ze záznamů soudních jednání, policejních hlášení nebo dřívějších odborných posudků jejich psychického stavu. Muži, kteří se do soukolí sterilizačních opatření dostali, tak byli lidé, kteří již dříve byli vyšetřováni a odsouzeni. Často si odpykávali trest nebo žili za zdmi psychiatrických ústavů a návrh na sterilizaci se obvykle podával v souvislosti s jejich propuštěním. Ve vztahu ke sterilizaci lze říci, že ženy byly obviňovány a odsuzovány za zločiny proti tehdejší morálce v rámci „lidového diskurzu“, zatímco muže většinou soudil řádný soud za porušení zákonů a trestání byli podle práva.

Žádosti podané jménem komisí na ochranu dítěte a pro pomoc v materiální nouzi byly zaměřené na nejslabší a nejbezbrannější články společnosti – ženy, děti a mladistvé. Reflektují silné socioekonomické motivy. Právo úřadů řešících pomoc v materiální nouzi žádat, aby jednotliví obyvatelé obce byli sterilizováni, potvrzuje náhled na sterilizační zákony jako na třídně zaměřenou legislativu.

Moderní sociální stát ve Švédsku dával prostor mnohým odborníkům z nových vědních oborů a z oblasti sociální péče. Tito odborníci získali značnou moc rozhodovat o každodenních životech obyčejných lidí. Státní úředníci (sociální pracovníci a sociální inženýři) se snažili vychovávat lid pro blaho a jednotnost společnosti. Dobrým členům společenství, kteří pocházeli ze správných poměrů, měla být poskytnuta nejružnější pomoc a podpora, aby byli co nejlépe připraveni přispívat k prosperitě země, a to i plozením zdravého potomstva. Všichni „ostatní“, na které se zaměřoval sterilizační zákon, byli opakem normy a odvrácenou stranou této sociální mince.

Závěr

V tomto článku jsem se zabývala sterilizačními zákony ve Švédsku, které jsem ilustrovala příklady nalezenými v archivech tak, jak jsem je uveřejnila v mých dvou monografiích z let 1998 a 2007. V předmluvě jsem identifikovala tři kategorie nebo skupiny obyvatelstva, které v posledních desetiletích žádaly švédský stát o omluvu a finanční kompenzaci. V rámci sterilizační praxe se tyto tři skupiny do jisté míry překrývaly, s výjimkou kategorie „Cikánů“, resp. Romů. Ke kategorii Romů se ve švédských dokumentech odkazuje skrytě skrze poznámky o vulgárním jazyce, tmavých vlasech, nemorálním způsobu života a kočování. Tato zjevně diskriminovaná skupina, kterou lze ovšem v archivních dokumentech odhalit jen díky různým roztroušeným poznámkám, je tak v dobových materiálech týkajících se přímo sterilizace téměř neviditelná, nebo tam zkrátka chybí. To lze vysvětlit tak, že se tato skupina záměrně vyhýbala státním úředníkům, kteří se Romy snažili asimilovat do švédské většinové společnosti. A naopak rodiny, které potřebovaly od obce pomoc v podobě přídatků na děti nebo materiální pomoci v nouzi, riskovaly, že je místní úředníci nechají sterilizovat ve snaze dostat jejich zdravotní a sociální situaci pod svou kontrolu. Matkám samoživitelkám bez opory manželů nebo jiných členů rodiny hrozilo, že jim odeberou děti do ústavní péče. Pozdější členové nátlakové skupiny žádající odškodnění za způsob, jakým byli v dětství poškozeni státní zvůli, se často rekrutovali právě ze skupiny těchto odebraných dětí. První dvě skupiny poškozených, tedy sterilizovaných dospělých a týraných dětí, získaly finanční odškodnění, zatímco třetí skupina – Romové – nikoliv. Stát jejich újmu nevyhodnotil stejným způsobem. Cílem diskriminace a marginalizace Romů nebylo snížit jejich počty ve Švédsku a koncem padesátých let Romové jako společenské téma vymizeli úplně.

Přeložila Karolína Ryžolová

Literatura

- Arvidsson, M. 2016. *Att ersätta det oersättliga: statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn*. Örebro: Örebro University.
- Barkan, E. 2000. *The guilt of nations: restitution and negotiating historical injustices*. New York: Norton.
- Berg, M., Popp, J. 2014. *Boken om Popp och hans mamma Alice. Sjuttio års kamp för värdighet i utkanten av Göteborg och Sverige*. Göteborg: A-Script.
- Catomeris, Ch. 2004. *Det ohyggliga arvet. Sverige och främlingen genom tiderna*. Stockholm: Ordfront 2004.
- Ericsson, M. 2015. *Exkludering, assimilering eller utrotning? „Tattarfrågan“ i svensk politik 1880–1955*. Lund: Historiska institutionen, Lunds Universitet.
- Johannisson, K. 1990. *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*. Stockholm: Norstedts Förlag.
- Ludi, R. 2012. *Reparations for Nazi Victims in Oostwar Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Lundberg, U., Tydén, M. 2008. Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning. *Arbejderhistorie* (2).
- Myrdal, A., Myrdal, G. 1934. *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonniers.
- Myrdal, A. 1946. Kontanta barnbidrag kräver skärpt steriliseringslag? *Tidskrift för barnavård och ungdomsskydd* (21): 55–60.
- Runcis, M. 1998. *Steriliseringar i Folkhemmet*. Stockholm: Ordfront.
- Runcis, M. 2007. *Makten över barnen. Tvångsomhändertagande av barn 1928–1968*. Stockholm: Atlas.
- Runcis, M. 2013. Sterilisation in the Swedish Welfare State: A Gender Issue? In: Felder, B. M., Weindling, P. J. (eds.). *Balic Eugenics. Bio-Politics, Race and Nation in Interwar Estonia, Latvia and Lithuania 1918–1940*. Leiden: Brill, Rodopi.
- Runcis, M. 2016. Historikern, experterna och steriliseringarna av resanderomer. In: Sandén, A., Elgán, E. (eds.). *Kunskapens tider: Historiska perspektiv på kunskapssamhället*. Stockholm: Stockholm University Press, 110–127.
- SOU (Statens offentliga utredningar) 1999/2. 1999. *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Ekonomisk ersättning: delbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Statens offentliga utredningar, 0375-250X (2). Stockholm: Fakta info direkt.
- SOU (Statens offentliga utredningar) 2000/20. 2000. *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer: slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*. Statens offentliga utredningar, 0375-250X, 2000: 20. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer. Dostupné z: <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2000/03/sou-200020/>

- SOU (Statens offentliga utredningar) 2011/61. 2011. *Vanvård i social barnavård – slutrapport. Slutbetänkande av Utredningen om vanvård den sociala barnavården*. Statens offentliga utredningar, 0375-250X,(61). Stockholm: Fritzes Offentliga Publikationer. Dostupné z: <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2011/09/sou-201161/>
- The Dark Unknown History. White Paper on Abuses and Rights Violations Against Roma in the 20th Century*. 2014. Ministry Publications Series (Ds) 8. Stockholm: Fritzes Offentliga Publikationer. Dostupné z: <https://www.government.se/legal-documents/2015/03/ds-20148/>
- Tydén, M. 2000. *Från politik till praktik – De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Statens offentliga utredningar (SOU) (22). Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Tydén, M. 2002. *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Weindling, P. 1999. International Eugenics: Swedish Sterilization in Context. *Scandinavian Journal of History* 24 (2): 179–197.

Nerecenzovaná část

Násilné sterilizácie na Slovensku: Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien²

Autor textu pôsobí v mimovládnej organizácii Poradňa pre občianske a ľudské práva, ktorá sa venuje ochrane ľudských práv a slobôd so zameraním na ochranu práv menšín a ochranu pred diskrimináciou. V rámci našej činnosti venujeme dlhodobo pozornosť predovšetkým otázkam diskriminácie rómskej etnickej menšiny v rôznych oblastiach života na Slovensku. V roku 2002 sme zdokumentovali prípady nezákonných sterilizácií rómskych žien na Slovensku, a odvtedy poskytovali podporu rómskym ženám pri vedení súdnych sporov pred súdmi na Slovensku aj na Európskom súde pre ľudské práva. Dodnes presadzujeme účinné vyšetrenie tejto nezákonnej praxe a zabezpečenie spravodlivosti pre všetky poškodené rómske ženy zo strany slovenských štátnych orgánov. Pozornosť venujeme dlhodobo aj iným prejavom porušovania reprodukčných práv rómskych žien, prejavom diskriminácie rómskej menšiny v prístupe k verejným službám a zamestnaniu, problematike segregácie rómskych detí vo vzdelávaní a policajného násillia voči rómskej menšine. Úzko spolupracujeme s mnohými rómskymi aktivistkami a aktivistami a podporujeme ich úsilie na ochranu práv rómskej menšiny na Slovensku. Web: www.poradna-prava.sk

„Ja som tá jedna zo žien, čo bola niekedy šťastná. Moje šťastie sa znásobilo, keď som porodila moju prvú dcérku. No potom sa začalo všetko meniť. Roky sme sa s manželom snažili o ďalšie dieťa a nič. Radosť sa začala meniť na smútok. Doma začali hádky. Až kým som jedného dňa neprišla na to, že mám podviazané vaječníky – som sterilizovaná. Už nikdy nebudem môcť byť tehotná, už nikdy nebudem rodiť. Mám to pred očami každý deň od tohto momentu, keď som to počula z úst gynekológa. Celý svet sa mi zrútil v jednom momente. Plakala som. Plakala som veľa, dni, roky. Doma začali bitky, muž ma začal biť, čo som to ja za ženu, že mu neviem na svet priniesť ďalšie dieťa. Aj blízka rodina, susedia a známi začali na mňa ukazovať, akoby som mala nejakú nevyliciteľnú chorobu.

Tá bolesť, keď vidím iné ženy s kočíkom, tehotné, ich bruško, ako vedú svoje deti za ruku – plačem. Áno, mám jednu dcéru a veľmi ju mám rada. Ale to, že vám niekto vezme niečo vaše, vaše právo mať ďalšie deti, vaše právo byť

1 Štefan Ivanco pôsobí ako programový koordinátor Poradne pre občianske a ľudské práva. E-mail: antidiskriminacia@poradna-prava.sk

2 Jak citovat: Ivanco, Š. 2019. Násilné sterilizácie na Slovensku: Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien. *Romano džaniben* 26 (2): 127–140.

matkou, je zraňujúce A kvôli čomu? Pretože som Rómka? Veľakrát som sa stretla s reakciou sestričiek či gynekológa – ‚Cigánky by nemali rodiť!‘ ‚Už sa môžeš jebať koľko chceš, a nebudeš rodiť!‘ – tie slová sa do vás zaryjú navždy, počujete ich z každej strany, sú vyslovené aj pohľadmi okoloidúcich...

A čo teraz? Som na liekoch, beriem antidepresíva, aby som mohla ísť ďalej. Mám zdravotné problémy. Nikto sa nám nikdy za to, čo nám, rómskym ženám, urobili, neospravedlnil a podľa mňa by sa tak malo stať a všetky prípady by sa mali riadne prešetriť. Verím, že sa dočkáme spravodlivosti.“

Príbeh zachytávajúci skúsenosť troch nezákonne
sterilizovaných rómskych žien zo Slovenska,
ktorý bol čítaný na predstavení Vagína monológy
v Prešove vo februári 2019.

Slovensko sa presne pred dvoma desaťročiami vyrovnávalo s obdobím vlády premiéra Vladimíra Mečiara, ktoré ho posunulo na perifériu vtedajšej Európy a spomalilo na ceste k demokracii. Nová reformná vláda, ktorá vznikla po voľbách v roku 1998, menila obraz krajiny vo svete a usilovala sa ju nasmerovať do medzinárodných štruktúr. Potreba zabezpečiť dôslednú ochranu práv menšín, vrátane práv rómskej menšiny, sa stala nevyhnutnosťou.

Predstupové rokovania s Európskou úniou sa pomaly blížili k svojmu úspešnému koncu, keď v januári 2003 v slovenskej spoločnosti zarezonovalo vydanie správy s názvom *Telo i duša*, dokumentujúcej rozsiahle množstvo prípadov nezákonných sterilizácií rómskych žien (Poradňa 2003). Správa zhromaždila desiatky svedectiev rómskych žien zo sociálne vylúčených komunít na východnom Slovensku, ktoré mali podozrenie, že boli sterilizované bez predchádzajúceho informovaného súhlasu, bez ich vedomia či pod nátlakom, a to počas komunistického režimu aj v období po jeho páde a rozdelení Československa v deväťdesiatych rokoch. Fakty, ktoré priniesla, boli pre politikov a političky aj širokú verejnosť do veľkej miery nové. Hlas Charty 77 a neskôr informácie medzinárodných ľudskoprávných organizácií o prítomnosti tejto praxe v bývalom Československu boli v tom čase v slovenskom prostredí mimo akejkoľvek pozornosti. Vydanie správy vyvolalo obrovskú vlnu reakcií zo strany politických elít, pretože zistenia, ktoré priniesla, mohli skomplikovať vstup Slovenska do Európskej únie. Vtedajší spravodajca Európskeho parlamentu pre Slovensko označil tieto zistenia za šokujúce a volal po dôslednom vyšetrovaní dokumentovaných prípadov.³ Predstaviťky našej mimovládnej organizácie – Poradne pre občianske a ľudské práva –, ktoré sa na príprave správy podieľali, stáli počas búrlivej spoločenskej diskusie v prvej línii. Boli vystavené výrazným negatívnym reakciám verejnosti i viacerých politických predstaviteľov, či predstaviteľov lekárskej

3 „Na Slovensku vraj rómske ženy nútene sterilizujú“. Denník SME, 29. 1. 2003. Dostupné na: <https://www.sme.sk/c/796704/na-slovensku-vraj-romske-zeny-nutene-sterilizuju.html>

obce, ktorí zdokumentované skutočnosti spochybňovali. Boli vnímané ako tie, ktoré očierňujú meno Slovenska v zahraničí a škodia mu. Intenzita udalostí z tohto obdobia ich však neodradila od toho, aby ďalej presadzovali dôsledné vyšetrenie všetkých prípadov nezákonných sterilizácií a potrebné legislatívne zmeny, ktoré by im zamedzili. Zároveň zastupovali viaceré poškodené rómske ženy v konaniach pred súdmi a orgánmi činnými v trestnom konaní.

V nasledujúcich rokoch bol prakticky každý dosiahnutý posun v tejto téme na Slovensku zásadným spôsobom formovaný skupinou aktívnych nezákonne sterilizovaných rómskych žien, ktoré sa napriek rôznym vonkajším prekážkam vytrvalo zasadzovali za svoje práva a angažovali sa aj v mene ďalších poškodených žien. K tejto skupine sa postupne pridali ďalšie rómske ženy, ktoré síce neboli nezákonne sterilizované, no taktiež sa rozhodli v tejto veci angažovať.⁴ Boli aktívne na viacerých úrovniach, ktoré sa navzájom prelínali, dopĺňali či na seba nadväzovali. Okrem podania žalôb na súdy a pripojenia sa k vedenému trestnému vyšetrovaniu ženy presadzovali opatrenia vedúce k dôslednému vyšetreniu praxe a odškodneniu násilne sterilizovaných rómskych žien priamo smerom k zodpovedným inštitúciám na vládnej úrovni. Potrebné opatrenia presadzovali aj v komunikácii s medzinárodnými ľudskoprávnymi inštitúciami. Viaceré z aktivít, ktoré uskutočnili, boli namierené aj na širšiu verejnosť s cieľom získať jej podporu, alebo mali charakter sieťovania s inými rómskymi ženami či ženskými aktivistkami. Ich úsilie v súčasnosti naďalej pokračuje. Zázemie a podporu im dodnes poskytuje práve Poradňa pre občianske a ľudské práva. Väčšina týchto rómskych žien žije v náročných podmienkach sociálne vylúčených rómskych komunít na východnom Slovensku.

Z perspektívy nezákonne sterilizovaných rómskych žien a ich angažovanosti pri ochrane svojich reprodukčných práv približujeme minulosť a súčasnosť danej otázky na Slovensku.

Svedectvá žien a neúčinné vyšetrovanie štátnych orgánov

Záveru správy *Telo a duša* vychádzali z rozsiahleho množstva informácií: 230 rozhovorov uskutočnených s rómskymi ženami v sociálne vylúčených komunitách na východnom Slovensku, z ktorých väčšina mala podozrenie, že boli sterilizované bez predchádzajúceho informovaného súhlasu. Približne

⁴ Jej základ dodnes tvorí približne 15 rómskych žien, ktoré sa dlhodobo stretávali a angažovali. Na verejnosti nevystupovali pod svojím celým menom kvôli obavám z možnej viktimizácie zo strany majoritnej spoločnosti, a v niektorých prípadoch aj ľudí z vlastnej komunity. Tie rómske ženy, ktoré sa domáhali spravodlivosti právnou cestou a podali sťažnosti na Európsky súd pre ľudské práva, požiadali vo svojom prípade o anonymitu. Ich mená tak boli v súdnych rozhodnutiach uvádzané iniciálami. Krstné mená a tváre mnohých z nich boli zverejnené na internetovej stránke verejnej kampane, ktorú iniciovali v roku 2018 a o ktorej sa v texte zmiňujeme. Viaceré zo žien vystupovali bez uvedenia celého mena aj v médiách.

30 rozhovorov bolo uskutočnených so ženami, ktoré boli sterilizované počas komunistického režimu v rámci vtedajšej politiky, ktorá rómske ženy finančne motivovala k podstúpeniu sterilizácie. Ďalších približne 110 rozhovorov bolo uskutočnených so ženami, ktoré boli sterilizované alebo mali dôvodné podozrenie, že boli sterilizované v období po páde komunizmu. Z nich vyše polovica reálne vedela, že boli sterilizované počas pôrodu cisárskym rezom, pretože boli donútené s vykonaním sterilizácie súhlasiť, alebo im zdravotnícky personál povedal, že boli sterilizované následne po jej vykonaní.⁵ Ostatné z nich mali dôvodné podozrenie, že boli sterilizované, keďže odvtedy nemohli počať a zväčša si spomínali, že tesne pred pôrodom cisárskym rezom podpisovali nejaké listiny (možný súhlas), no zdravotnícky personál im neposkytol žiadne ďalšie informácie (Poradňa 2003: 55). Zdokumentovaných bolo aj niekoľko prípadov sterilizácií neplnoletých rómskych dievčat bez súhlasu ich zákonných zástupcov (tamtiež: 15).

Správa poukázala aj na prípady odopretia prístupu k zdravotnej dokumentácii rómskym ženám, ktoré chceli zistiť, či boli nezákonne sterilizované, respektíve sa dozvedieť o okolnostiach, za ktorých k vykonaniu zákroku došlo (tamtiež: 88–91). Okrem toho upozornila aj na ďalšie prejavy porušovania reprodukčných práv žien v slovenskom zdravotníctve, ako diskriminačné praktiky v prístupe k službám zdravotnej starostlivosti, či fyzické a verbálne útoky zo strany poskytovateľov zdravotnej starostlivosti. Správa vyzvala slovenské štátne orgány k tomu, aby prípady nezákonných sterilizácií dôsledne vyšetrili, umožnili nezákonne sterilizovaným rómskym ženám prístup k spravodlivému súdu a prijali legislatívne a ďalšie opatrenia, ktoré by túto prax odstránili. Samotný terénny monitoring, o ktorého závery sa správa opierala, trval niekoľko mesiacov. Celá iniciatíva zároveň predpokladala, že vydanie správy je len úvodným krokom, po ktorom bude nasledovať intenzívne úsilie na odstránenie danej praxe a dosiahnutie spravodlivosti pre poškodené ženy. Kľúčovou osobou celej iniciatívy bola právnička Barbora Bukovská – jedna zo spolu zakladajúcich členiek Poradne pre občianske a ľudské práva.

Orgány činné v trestnom konaní na zverejnené informácie zareagovali a na podnet sekcie ľudských práv a menšín Úradu vlády SR začali trestné stíhanie voči neznámemu páchatelovi.⁶ Dve poškodené rómske ženy tiež podali v danej veci trestné oznámenie. Vyšetrovanie sa viac-menej obmedzilo na prípady sterilizácií vykonávaných v jednej z nemocníc. Tá poskytla orgánom činným v trestnom konaní zoznamy rómskych pacientok, ktorým bol tento zákrok vykonaný za ostatných niekoľko rokov. Zároveň orgány činné v trestnom konaní vyzývali aj iné rómske ženy, aby sa k vyšetrovaniu pripojili, no v spoločenskej atmosfére odmietajúcej

5 V mnohých týchto prípadoch dával lekársky personál rómskym ženám zavádzajúce alebo zastrašujúce informácie v tom smere, že sterilizácia je nutná z dôvodu ochrany ich života alebo života ich nenarodeného dieťaťa, a súhlas od nich požadoval pod časovým tlakom a počas pôrodných bolestí.

6 Trestné vyšetrovanie bolo vedené Krajským úradom justičnej polície PZ v Žiline pod č. KUJP 15/OVVK-03

túto skúsenosť žien, sa ich našlo len zopár. Vedené vyšetrovanie však bolo onedlho zastavené.⁷ V následných sťažnostiach, ktoré sme v mene poškodených žien podávali, sme poukazovali na viaceré pochybenia vo vyšetrovaní a nesprávne právne posúdenia celej veci. Trestné vyšetrovanie sa totiž viedlo pre podozrenie zo spáchania trestného činu genocídia, s preukázaním ktorého sú spojené mimoriadne nároky na zabezpečovanie dôkazov. Za pravdu nám dal aj Ústavný súd SR, ktorý svojimi rozhodnutiami v ďalších rokoch konštatoval porušenie práv poškodených žien. To v roku 2007 viedlo k zrušeniu rozhodnutia vyšetrovateľky o zastavení trestného stíhania a obnove vyšetrovania celej veci.⁸ Aj to však bolo onedlho zastavené a z nášho pohľadu predošlé nedostatky nijako neodstránilo. Orgány činné v trestnom konaní počas celého vyšetrovania vo všeobecnosti ignorovali podstatné dôkazy a skutkové okolnosti vykonaných sterilizácií a namiesto toho robili kroky, ktoré nevedli k objasneniu veci a z ktorých mnohé mali len formálny charakter.⁹ Vyšetrovanie v tejto veci iniciovalo krátko po zverejnení správy aj Ministerstvo zdravotníctva SR, ktoré však rovnako malo svoje nedostatky a pri vykonávaní sterilizácií neidentifikovalo žiadne závažné pochybenia.¹⁰

Konania na domácich súdoch a počiatky angažovania sa rómskych žien

V snahe zabezpečiť prístup k spravodlivosti pre poškodené ženy sme v Poradni pre občianske a ľudské práva boli pripravení využiť všetky dostupné právne možnosti, ktoré domáci právny poriadok v danej veci poskytoval. Počas terénneho výskumu sme nadviazali kontakt s viacerými nezákonne sterilizovanými ženami, ktoré prejavili odhodlanie domáhať sa nápravy za spôsobenú ujmu súdnou cestou – občiansko-právnou žalobou. A to napriek rizikám, ktoré s tým boli spojené. Ženy, ktoré sa rozhodli obrátiť na súd, vnímali negatívne postoje značnej časti slovenskej verejnosti, ktorá ich tvrdeniam neverila. Je pravdepodobné, že značná časť verejnosti ich nezákonnú sterilizáciu dokonca vnútorne schvalovala ako zákrok, ktorý svojím spôsobom prispel k obmedzeniu pôrodnosti rómskej etnickej menšiny, ku ktorej prechováva hlboké predsudky. Niektoré zo žien boli negatívne konfrontované aj zo strany médií. Ich rozhodnutie domáhať sa svojich práv nebolo v mnohých prípadoch jednoznačne prijímané ani v rámci ich vlastných rodín a ľudí v sociálne vylúčených komunitách, v ktorých žili.

7 Uznesenie vyšetrovateľky Krajského úradu justičnej polície PZ v Žiline o zastavení trestného stíhania zo dňa 23. 10. 2003.

8 Rozhodnutie Ústavného súdu SR zo dňa 1. 6. 2005, sp. zn. III. ÚS 86/05–45. Rozhodnutie Ústavného súdu SR zo dňa 13. 12. 2006, sp. zn. III. ÚS 194/06–46. Rozhodnutia sú dostupné v databáze podaní a rozhodnutí Ústavného súdu SR na www.ustavnsud.sk

9 Pre podrobnejší popis nedostatkov vedeného vyšetrovania pozri Alternatívnu správu Poradne pre občianske a ľudské práva a Človek v tísiňi / Človek v ohrození, adresovanú Výboru OSN pre ľudské práva v súvislosti s posudzovaním tretej periodickej správy Slovenska o implementácii Medzinárodného paktu o občianskych a politických právach (Center for Civil and Human Rights 2010: 10–11).

10 Správa o výsledkoch konania Sekcie štátneho dozoru a kontroly Ministerstva zdravotníctva SR zo dňa 28. 5. 2003.

Aj preto sme – súbežne so zabezpečovaním bezplatnej právnej pomoci v súdnych konaniach a trestnom vyšetrovaní – začali pre poškodené rómske ženy organizovať pravidelné spoločné stretnutia. Ich cieľom bolo vytvoriť priestor pre ich vzájomnú podporu. Spôsob, akým k prípadom nezákonných sterilizácií pristúpili orgány činné v trestnom konaní, dával tušiť, že ich cesta k spravodlivosti v prostredí Slovenska nebude rýchla ani jednoduchá. Záujem o stretnutia následne prejavilo aj niekoľko rómskych žien, ktoré neboli touto praxou zasiahnuté. Nezákonné sterilizácie vnímali ako krivdu voči rómskym ženám, ktorá sa mohla prihodiť aj im. Pravidelné stretnutia boli miestom, kde mohli prejsť svoju spolupatričnosť. Sformovala sa tak skupina približne pätnástich rómskych žien, ktorú spájalo silné vnútorné presvedčenie, že je dôležité, aby poškodené ženy boli odškodnené, aby slovenská spoločnosť spoznala celkový rozsah tejto nezákonnej praxe a aby k nej v budúcnosti viac nedochádzalo. Spočiatku mali stretnutia výrazne podporný charakter a ženy na nich predovšetkým reflektovali, čo do ich života priniesli podniknuté právne kroky. Zároveň si však čoraz výraznejšie uvedomovali, že ich právne angažovanie sa má širší celospoločenský presah – že nimi ovplyvňujú verejnú diskusiu o danom probléme a že na ich základe je možné presadzovať systémové opatrenia smerom k zodpovedným štátnym inštitúciám. Išlo o súvislosti, ktoré sme na stretnutia prinášali z našej strany. Hovorili sme o našich plánovaných advokačných aktivitách presadzujúcich záujmy nezákonne sterilizovaných žien smerom k domácim aj medzinárodným inštitúciám a našou snahou bolo do nich ženy v čo najväčšej miere zapojiť v prípade, že o to prejavia záujem. Ich vnútorná motivácia a odhodlanie meniť postoj inštitúcií a verejnosti v tomto smere boli nesmierne silné. Bolo zrejmé, že ich angažovanosť bude ďalej rásť.

V rokoch 2003 až 2005 sa so žalobami obrátilo na slovenské sudy dovedna dvanásť rómskych žien, namietajúcich nezákonnú sterilizáciu, ktorá im bola vykonaná bez poskytnutia informovaného súhlasu alebo poskytnutia akéhokoľvek súhlasu.¹¹ Žaloby boli podané proti nemocniciam, v ktorých im bol zákrok vykonaný, a domáhali sa nimi svojho práva na ochranu osobnosti či náhradu škody na zdraví podľa občianskeho zákonníka. Žiadali ospravedlnenie a primerané finančné odškodnenie. V súdnych konaniach museli rómske ženy porušenie zákona preukázať, pričom dôležitú úlohu tu zohrávali záznamy v ich zdravotných dokumentáciách. Niektorým ženám nemocnice neumožnili urobiť si z týchto záznamov kópie, čím výrazne oklieštili ich možnosti nezákonnú sterilizáciu v súdnom konaní účinne preukázať. V ďalších prípadoch sudy – aj napriek predloženým záznamom zo zdravotných dokumentácií a ďalším

11 Počet rómskych žien, ktorým sme zabezpečili bezplatnú právnu pomoc, zohľadňoval naše kapacitné a finančné možnosti. Zohľadňovali sme aj skutočnosť, že tieto súdne konania mali charakter strategického vedenia súdnych sporov (tzv. strategickú litigáciu). Naším cieľom bolo primárne dosiahnuť spravodlivosť pre všetky poškodené ženy na systémovej úrovni od štátu.

predloženým dôkazom, ktoré poukazovali na pochybenia nemocníc – žaloby zamietli. V menšej časti prípadov súdy žalobám vyhovel, no poškodeným ženám priznali neprimerane nízke až symbolické odškodnenie.¹² Po niekoľkých rokoch úsilia domôcť sa spravodlivosti na domácich súdoch sa pozornosť poškodených žien začala upierať na Európsky súd pre ľudské práva, kam smerovalo niekoľko ich sťažností.

Prelom na Európskom súde pre ľudské práva v Štrasburgu

V roku 2009 rozhodol štrasburský súd o porušení práv ôsmich rómskych žien. Súd konštatoval porušenie práva na rešpektovanie rodinného a súkromného života a práva na spravodlivé súdne konanie, pretože im bolo zabránené urobiť si kópie zo svojich zdravotných dokumentácií a získať tak dôkazy o okolnostiach vykonanej sterilizácie pre potreby následného súdneho konania v tejto veci.¹³ Bolo to prvé veľké víťazstvo, ktoré rómske ženy na Európskom súde dosiahli. Po niekoľkých rokoch sa téma nezákonných sterilizácií týmto rozhodnutím opäť dostala do výraznej pozornosti slovenských médií. Európsky súd jednoznačne konštatoval, že právo na súkromný život zahŕňa aj právo na nahliadanie do zdravotnej dokumentácie, nielen vo forme robenia si poznámok, ale aj vo forme práva na zhotovenie fotokópií listín, ktoré sa v dokumentácii nachádzajú. Rozhodnutie súdu tiež predstavovalo dôležitý posun v ochrane práv pacientov a pacientok v širšom rámci krajín Rady Európy.

V rokoch 2011–2012 rozhodol Európsky súd v troch samostatných prípadoch v prospech niekoľkých nezákonne sterilizovaných rómskych žien.¹⁴ Odmietol tvrdenia štátu, že sterilizácie bolo nutné vykonať zo „zdravotných dôvodov“, pretože sterilizácia nie je život zachraňujúci úkon, a k jej vykonaniu je vždy potrebný predchádzajúci informovaný súhlas ženy. Postup zdravotníckeho personálu bol v týchto prípadoch podľa súdu paternalistický a v rozpore s princípmi rešpektovania ľudskej slobody a dôstojnosti, keďže ženám nebolo umožnené slobodne sa rozhodnúť o vykonaní sterilizácie. Súd tak konštatoval porušenie práva ženy nebyť podrobená neľudskému a ponižujúcemu zaobchádzaniu a práva na rešpektovanie súkromného života. Sťažovateľkám priznal finančné odškodnenie v sumách od 25 000 do 31 000 eur. Zároveň konštatoval, že odškodnenia priznané v niektorých prípadoch slovenskými súdmi v sume cca 1500 eur nie je možné považovať sa primerané vzhľadom k tak závažnému porušeniu práv žien. V sťažnostiach sme

12 Suma priznávaná súdmi ako náhrada škody na zdraví či náhrada nemajetkovej ujmy sa pohybovala v sume okolo 1500 eur.

13 *K. H. a ostatné proti Slovensku*, č. 32881/04, ESLP 2009.

14 *V. C. proti Slovensku*, č. 18968/07, ESLP 2011. *N. B. proti Slovensku*, č. 29518/10, ESLP 2012. *I. G. a ostatné proti Slovensku*, č. 15966/04, ESLP 2013.

predkladali aj fakty, ktoré poukazovali na to, že nezákonné sterilizácie mohli byť rasovo motivované a mali diskriminačný charakter. Súd však tento aspekt napokon neposudzoval. Každé z týchto rozhodnutí pritiahlo pozornosť médií na Slovensku a stalo sa predmetom širšej verejnej diskusie. Tieto rozhodnutia predstavovali prelom, ktorý dal našej komunikácii smerom k zodpovedným domácim a medzinárodným inštitúciám v tejto téme úplne inú relevanciu. Potvrdili, že nezákonné sterilizácie boli v slovenských nemocniciach ešte v nedávnej dobe skutočne realitou a definovali ich ako veľmi závažný zásah do ľudských práv poškodených žien. Zároveň boli posilňujúce pre rómske ženy, ktoré sa naďalej spoločne stretávali. Skutočnosť, že im štrasburský súd potvrdil to, čo pred rokmi mnohé z nich priniesli na verejnosť, bolo pre ne obrovským morálnym zadosťučinením.

Rozhodnutia Európskeho súdu mali kľúčový dopad na ďalšie rozhodovanie súdov v týchto prípadoch na Slovensku. Vo februári 2016, po zdĺhavom – 11 rokov trvajúcom – súdnom konaní Okresný súd v Košiciach priznal nezákonne sterilizovanej rómskej žene finančné odškodnenie v plnej požadovanej výške vyše 16 000 eur a uložil nemocnici povinnosť sa žene ospravedlniť.¹⁵ Žena bola sterilizovaná v roku 1999 počas predčasného pôrodu svojho druhého dieťaťa. O tom, že jej plánujú vykonať počas pôrodu sterilizáciu, ju lekár informoval až na pôrodnej sále počas silných pôrodných kontrakcií, kedy mala obavy o život svojho ešte nenarodeného dieťaťa. Rozhodnutie potvrdil aj odvolací súd a stalo sa právoplatným. V máji 2017 odškodnil okresný súd v Spišskej Novej Vsi ďalšiu poškodenú rómsku ženu, ktorá bola sterilizovaná v roku 1999. O vykonaní sterilizácie ju nemocničný personál neinformoval a nedala na ňu informovaný súhlas. O tom, že bola sterilizovaná, sa dozvedela až po vykonaní zákroku. Odvolací súd právoplatne potvrdil odškodnenie v plnej požadovanej výške v novembri 2019 – takmer 15 rokov potom, čo sa poškodená žena obrátila na súd.¹⁶ Išlo zrejme o posledný prípad nezákonnej sterilizácie rómskej ženy, ktorý ešte domáce súdy rozhodovali. Treba v tejto súvislosti zdôrazniť, že na súdy sa za ostatné roky obrátilo len niekoľko nezákonne sterilizovaných rómskych žien, a to s právnou podporou organizácie Poradňa pre občianske a ľudské práva. Súdne riešené prípady nám tak nehovoria nič o celkovom počte rómskych žien, ktoré boli v slovenskej spoločnosti touto praxou poškodené. Pozornosť, ktorú správa *Telo i duša* vyvolala, a následné legislatívne zmeny boli nesporne kľúčové pre prevenciu

15 Tlačová správa Poradne pre občianske a ľudské práva s odkazom na rozhodnutie súdu: „Násilne sterilizovaná rómska žena sa domohla spravodlivosti na košickom súde.“ Apríl 2016. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/nasilne-sterilizovana-romska-zena-sa-na-kosickom-okresnom-sude-domohla-spravodlivosti/>

16 Tlačová správa Poradne pre občianske a ľudské práva s odkazom na rozhodnutie súdu: „15-ročná cesta za spravodlivosťou: Krajský súd v Košiciach potvrdil finančné odškodnenie pre nezákonne sterilizovanú rómsku ženu.“ Február 2020. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/15-rocna-cesta-za-spravodlivosťou-krajsky-sud-v-kosiciach-potvrdil-financne-odskodnenie-pre-nezakonne-sterilizovanu-romsku-zenu/>

týchto prípadov v slovenských nemocniciach. Nevie sme však s určitosťou povedať, či došlo alebo nedošlo k ich úplnému odstráneniu.

Úsilie rómskych žien smerom k domácim a medzinárodným ľudskoprávnym inštitúciám

Rozhodnutia súdov v prospech poškodených žien priniesli na individuálnej úrovni spravodlivosť a zadostučinenie viacerým poškodeným rómskym ženám. No v širšom kontexte boli pre nás podniknuté právne kroky vždy prostriedkom na presadenie toho, aby zodpovednosť za vyrovnanie sa s praxou násilných sterilizácií a odškodnenie poškodených rómskych žien prevzali inštitúcie na vládnej úrovni.

Už bezprostredne po vydaní správy *Telo i duša* v roku 2003 sme smerom k zodpovedným inštitúciám konkretizovali, že najúčinnější cestou, ako dôsledne prešetriť prax násilných sterilizácií, by malo byť zriadenie dočasnej nezávislej komisie či iného obdobného orgánu na úrovni vlády, ktorý by bol touto úlohou poverený. Na rozdiel od polície či súdov, ktoré sa len izolovane zaoberajú jednotlivými prípadmi, by sa zriadený vyšetrovací orgán mohol na danú prax pozrieť komplexne a mohol by priblížiť, aký bol vlastne jej celkový rozsah a charakter v slovenskej spoločnosti. Zároveň by mohol navrhnúť následný proces odškodnenia poškodených žien zo strany štátu. V tomto smere sme tiež poukazovali na príklady dobrej praxe z krajín ako Nórsko či Švajčiarsko, ktoré sa s praxou nezákonných sterilizácií v minulosti taktiež vyrovnávali. Celkový vývoj právnych konaní nás v ďalších rokoch len utvrdzoval v tom, že je nami navrhované riešenie správne. Orgány činné v trestnom konaní v tejto veci zlyhali na plnej čiare a domáce súdy sa po mnohých a opakovaných pochybeniach napokon zmohli na účinné odškodnenie dvoch rómskych žien. A trvalo im to 15 rokov.

Uvedené zriadenie *ad hoc* vyšetrovacieho orgánu bolo kľúčovou požiadavkou, ktorú sme v minulých rokoch predostreli medzinárodným ľudskoprávnym inštitúciám aj zodpovedným inštitúciám doma. Rómske ženy sa do týchto aktivít smerom k inštitúciám postupne čoraz intenzívnejšie zapájali a spoločne organizované stretnutie tvorilo zázemie pre ich plánovanie. Obdobie pred prelomovými rozhodnutiami Európskeho súdu v prospech poškodených žien sa nieslo predovšetkým v snahe informovať o danej veci medzinárodné ľudskoprávne inštitúcie a dosiahnuť, aby slovenskej vláde komunikovali riešenie, ktoré presadzujeme. Rómske ženy v tejto súvislosti aktívne vystúpili na rôznych medzinárodných fórach, vrátane viacerých zasadnutí výborov OSN, ktoré hodnotili dodržiavanie medzinárodnoprávných záväzkov zo strany Slovenska.¹⁷

17 O pretrvávajúcich nedostatkoch hovorila jedna z nezákonne sterilizovaných rómskych žien napríklad na zasadnutí Výboru OSN na odstránenie diskriminácie žien (CEDAW) v roku 2008 a Výboru OSN na odstránenie rasovej diskriminácie (CERD) v roku 2010, v súvislosti s posudzovaním implementácie príslušných medzinárodných dohovorov zo strany Slovenska týmito orgánmi.

Tému nezákonných sterilizácií na Slovensku neobišla prakticky žiadna medzinárodná ľudskoprávna inštitúcia, ktorá venuje pozornosť právam menších. No ich odporúčania mali skôr všeobecnejší charakter, zdôrazňujúci potrebu celú prax dôsledne vyšetriť a poškodené ženy odškodniť. Vláda túto úlohu blahosklonne prenechávala polícii a súdom a od riešenia veci sa dištancovala. Konkrétnejší vo svojich odporúčaníach bol až Výbor OSN pre ľudské práva, ktorý v roku 2016 slovenskú vládu priamo vyzval, aby prevzala zodpovednosť, zriadila nezávislý orgán s právomocami vyšetriť plný rozsah praxe a poskytla poškodeným ženám odškodnenie a iné formy nápravy (Výbor OSN pre ľudské práva, 2016: ods. 27).

Komunikácia skupiny rómskych žien smerom k vláde a iným domácim inštitúciám sa zintenzívnila predovšetkým po dosiahnutých rozhodnutiach Európskeho súdu. Na ich spoločných stretnutiach, ktoré naberali na pravidelnosti, vzniklo postupne viacero listov, ktoré sme následne zasielali najvyšším vládnym orgánom. Ich angažovanie sa v ostaných rokoch nesporne pomohlo k tomu, že danej otázke začala venovať zvýšenú pozornosť Verejná ochrankyňa práv. V roku 2018 vo svojom stanovisku – v súlade s našim pohľadom – konštatovala, že zodpovednosť za riešenie otázky nezákonných sterilizácií rómskych žien by mali prevziať inštitúcie výkonnej a zákonodarnej moci. Prístup k spravodlivosti pre poškodené ženy by sa podľa nej mohol zabezpečiť prijatím osobitnej právnej úpravy (Stanovisko verejnej ochrankyne práv k odškodneniu obetí protiprávných sterilizácií na Slovensku, 2018). Samotné stanovisko predstavila na tlačovej konferencii za účasti dvoch poškodených rómskych žien a zástupkyň našej organizácie Poradňa pre občianske a ľudské práva.¹⁸ Verejná ochrankyňa zaslala stanovisko ministrovi spravodlivosti a požiadala ho v danej veci o stretnutie.

Angažovanie sa rómskych žien v advokačných aktivitách smerom k domácim a medzinárodným inštitúciám vnímame ako mimoriadne dôležité. Je dokonca otázkou, či by sme ako mimovládna organizácia bez ich podpory v tejto oblasti dokázali vytrvať takmer dve desaťročia. Úzka spolupráca s nimi dávala našej komunikácii smerom k inštitúciám iný rozmer. Inštitúcie boli od začiatku konfrontované s príbehmi a požiadavkami konkrétnych žien, ktorých nezákonné sterilizácie zasiahli a ktorým by prijatie navrhovaných opatrení zo strany štátu prinieslo spravodlivosť. Zároveň reprezentovali ďalšie poškodené ženy. Nepresadzovali sme práva anonymnej či abstraktnej skupiny ľudí, u ktorej by si inštitúcie mohli začať klásť otázku, či jej na daných opatreniach vôbec záleží. Presadzovali sme však opatrenia v záujme nepopulárnej menšiny, ktoré len ťažko získajú širšiu verejnú podporu, a preto napriek všetkému stáli na okraji ich záujmu.

18 Tlačová správa Poradne pre občianske a ľudské práva: „Verejná ochrankyňa práv upozornila na potrebu odškodnenia nezákonne sterilizovaných rómskych žien.“ November 2018. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/verejna-ochrankyna-prav-upozornila-na-potrebu-odškodnenia-nezakonne-sterilizovanych-romskych-zien/>

Postoj slovenskej vlády a ministerstiev k téme nezákonných sterilizácií prešiel za ostatné dve dekády určitým pozvoľným vývojom, no nikdy žiaľ nepriniesol reálnu nádej, že vláda v plnej miere prevezme zodpovednosť a začne konať. Krátko po publikovaní správy *Telo i duša* v roku 2003 a pod tlakom vtedajších udalostí došlo k prijatiu nového zákona o zdravotnej starostlivosti, ktorým sa do slovenského právneho poriadku zaviedol inštitút informovaného súhlasu a upravili sa podmienky vykonávania sterilizácií tak, aby sa zamedzilo možným pochybeniam do budúcnosti. V nasledujúcich rokoch vláda o problém nejavila záujem a poukazovala na výsledky vyšetrovaní, ktoré nezákonné sterilizácie nepotvrdili. Rozhodnutia Európskeho súdu v tejto veci vláda prijala a novú situáciu v zásade komentovala tým spôsobom, že porušenie práv žien, ktoré súd potvrdil, sú dôsledkom nedostatočnej legislatívy z minulosti a individuálnych pochybení konkrétnych lekárov. Poškodeným ženám odporúčala, aby sa spravodlivosti domáhali v súdnych konaniach, pričom tento jej postoj pretrváva dodnes.

Je takmer iróniou, že ostatné rozhodnutia domácich súdov v prospech dvoch poškodených žien vládne inštitúcie v podstate interpretujú ako pozitívny signál, že v súčasnosti sa poškodené ženy môžu účinne domôcť spravodlivosti cestou súdnych konaní.¹⁹ Minister spravodlivosti v reakcii na spomínanú žiadosť Verejnej ochrankyne práv o spoločné stretnutie v nadväznosti na jej stanovisko v danej otázke koncom roka 2018 reagoval rezervovane a stretnutie nevnímal ako potrebné. Potvrdil tým názorové *status quo* vlády v tejto otázke a nezáujem ho meniť.

Angažovanie sa rómskych žien smerom k verejnosti a ich sieťovanie s inými ženami

Viacere aktivity rómskych žien z ostatných rokov mali za cieľ zvyšovať širšie verejné povedomie o tom, čo presadzujú, a pozitívnym spôsobom ovplyvňovať verejnú mienku. Ako sme už naznačili, zásadný dopad na to, ako médiá, iné mimovládne organizácie i širšia verejnosť k téme nezákonných sterilizácií pristupovali, mali rozhodnutia Európskeho súdu a následne domácich súdov v prospech poškodených žien. Posunuli ju na úroveň jedného z dlhodobo najdiskutovanejších problémov súvisiacich s ochranou práv rómskej menšiny na Slovensku. Pritiahli ďalšiu pozornosť médií, ktoré dali nám i rómskym ženám opäť väčší priestor hovoriť o tejto téme smerom k verejnosti. V spolupráci so skupinou rómskych žien sme v ostatnom období konali, pripravovali, usporadovávali stretnutia s organizáciami a aktivistkami presadzujúcimi práva žien s cieľom hovoriť o možnej budúcej spolupráci pri presadzovaní práv rómskych žien, vrátane

¹⁹ Pozri napr. trinástu periodickú správu Slovenskej republiky o implementácii Medzinárodného dohovoru o odstránení všetkých foriem rasovej diskriminácie (UN Committee 2019, ods. 139).

prístupu k spravodlivosti pre nezákonne sterilizované ženy.²⁰ V predošlých rokoch sme tiež organizovali niekoľko stretnutí nezákonne sterilizovaných rómskych žien zo Slovenska so ženami z Českej republiky. Tieto stretnutia vytvorili priestor hovoriť o ich spoločnom úsilí v oboch krajinách a možných spoločných aktivitách. Začiatkom roka 2018 sme v spolupráci s rómskymi ženami z oboch krajín iniciovali podpisovú akciu, prostredníctvom ktorej podporili ich požiadavky smerujúce k odškodneniu poškodených žien v oboch krajinách stovky ľudí i viaceré mimovládne organizácie.²¹ Podporu pre svoje požiadavky rómske ženy v rámci tejto iniciatívy získali aj od mnohých ľudí vo svojich komunitách. V spolupráci s rómskymi ženami sme sformulovali výzvu nazvanú “Vyrovnajme sa s praxou nezákonných sterilizácií rómskych žien“, ktorú sme spolu s vyjadrenou podporou zvonka adresovali slovenskej vláde.²² V súčasnosti spolu s rómskymi ženami plánujeme zorganizovať možné stretnutia aj so skupinami aktívnych rómskych žien v iných krajinách, ako je Rumunsko či Severné Macedónsko.

Vnímame, že nadväzovanie a rozvíjanie spolupráce s inými aktívnymi skupinami a ich verejne vyjadrená podpora môžu byť cenné nielen v kontexte ďalšieho úsilia skupiny rómskych žien zo Slovenska, ale aj naopak – ony samé môžu inšpirovať a zdieľať svoje skúsenosti s aktivizmom za práva rómskych žien a rómskej menšiny smerom k iným aktívnym skupinám. Treba povedať, že popri otázke nezákonných sterilizácií začala skupina rómskych žien postupom rokov venovať pozornosť aj iným prejavom diskriminácie Rómov a Rómiok na Slovensku a aktívne sa angažovať za ich odstránenie. Verejne napríklad vystúpili proti dokumentovaným prejavom segregácie rómskych žien v pôrodniciach či diskriminácii rómskych detí na školách. Niektoré z nich sa rozhodli v tomto smere podniknúť s našou podporou aj právne kroky. V roku 2017 poskytli cenné informácie o pretrvávajúcom porušovaní práv rómskych žien v reprodukčnej zdravotnej starostlivosti na Slovensku, na ktoré sme v spolupráci s Centrom pre reprodukčné práva upozornili slovenskú verejnosť aj inštitúcie doma a v zahraničí (Poradňa 2017).

Zo strany našej organizácie sme rómskym ženám za celé obdobie poskytovali zázemie pre to, aby mohli svoje vnútorné odhodlanie slobodne a podľa ich vlastného uváženia premietnuť do konkrétnych aktivít. Bez ich iniciatívy by k právnym podaniam a ďalším popisovaným aktivitám na ochranu práv

20 Bližšie informácie o tejto iniciatíve sú dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/aktuality/sietovacie-stretnutie-romskych-zien-a-zenskych-i-romskych-mvo-zaklad-buducej-spoluprace-pri-presadzovani-reprodukcnych-prav/>

21 Iniciatívu bolo možné podporiť online prostredníctvom stránky, ktorá zároveň verejnosť informovala o danej téme a požiadavkách, ktoré skupina nezákonne sterilizovaných žien v oboch krajinách presadzuje: <https://kampan.poradna-prava.sk/chcem-podporit/>

22 Znenie výzvy je dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/verejna-vyzva-vlade-sr-vyrovnajme-sa-s-praxou-nezakonných-sterilizácií-romskych-zien/>

nedošlo. Svoju pozíciu sme vnímali výhradne v podpore ich vlastného aktivizmu a nesnažili sme sa ho sami nahrádzať. Sme totiž presvedčení a presvedčené, že práve autentické odhodlanie rómskych aktivistiek a aktivistov môže najlepšie motivovať iných Rómov a Rómky k tomu, aby sa postavili za svoje práva, čo je cesta, ktorou možno posúvať celkovú úroveň ochrany práv rómskej menšiny v našej spoločnosti dopredu.

Medzi realitou a nádejou

Koncom roka 2019 prijala slovenská prezidentka Zuzana Čaputová zástupkyne ženských mimovládnych organizácií. Na stretnutí sme mali príležitosť hovoriť o potrebe odškodnenia nezákonne sterilizovaných rómskych žien. Tento nevyriešený problém, aj jeho nami navrhované riešenia, vnímala pani prezidentka ako legitímne, uvedomujúc si medzinárodnoprávne záväzky Slovenska a dôležitosť toho, aby sa do dôsledkov vyrovnalo s prejavmi systémového porušovania ľudských práv z minulosti. Jej prípadný postoj v danej veci komunikovaný smerom k novovznikajúcej vláde, by mohol mať svoj význam. Koncom februára 2020 sa na Slovensku uskutočnili parlamentné voľby, ktoré po dlhých rokoch vlády premiéra Róberta Fica prinášajú zmenu a s ňou i novú nádej.

Angažovaná skupina rómskych žien dosiahla veľa, a to nielen v oblasti ochrany práv rómskych žien, ale celej slovenskej spoločnosti. Svedectvá o nezákonných sterilizáciách viedli k legislatívnym zmenám, ktoré sú dnes na Slovensku vnímané ako samozrejmé. Dosiahnuté rozhodnutia súdov reálne posunuli úroveň právnej ochrany v oblasti ochrany ľudských práv na Slovensku dopredu, a ako také rezonovali aj v zahraničí. Svojím odhodlaním a vytrvalosťou angažované rómske ženy inšpirovali mnohých ľudí okolo seba. Avšak politická realita na Slovensku im jednoducho neumožnila, aby dosiahli svoj konečný cieľ – dôsledné vyšetrenie praxe nezákonných sterilizácií a odškodnenie všetkých poškodených žien. Opatrenia v tejto oblasti plánujú s našou podporou ďalej presadzovať aj vo vzťahu k novej vláde a parlamentu. To, či budú nami presadzované opatrenia naplnené, je v súčasnosti už len otázkou elementárnej politickej vôle.

Literatura a dokumenty

- Poradňa pre občianske a ľudské práva a Center for Reproductive Rights. 2003. *Telo i duša: Násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku*. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/telo-i-duša-nasilne-sterilizácie-a-ďalsie-utoky-na-reprodukčnu-slobodu-romov-na-slovensku/> [1. 12. 2019].
- Poradňa pre občianske a ľudské práva a Center for Reproductive Rights. 2017. *Vakeras zorales – Hovoríme nahlas: skúsenosti rómskych žien so zdravotnou starostlivosťou o reprodukčné zdravie na Slovensku*. Dostupné na: <https://www.poradna-prava.sk/sk/dokumenty/vakeras-zorales-hovorime-nahlas-skusenosti-romskych-zien-so-zdravotnou-starostlivosťou-o-reprodukčne-zdravie-na-slovensku/> [1. 12. 2019].
- Verejná ochrankyňa práv. 2018. *Stanovisko verejnej ochrankyne práv k odškodneniu obetí protiprávných sterilizácií na Slovensku*. Dostupné na: <https://www.vop.gov.sk/stanovisko-k-nez-konn-m-steriliz-ci-m-na-slovensku> [1. 12. 2019].
- UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination. 2019. *Thirteenth Periodic Report submitted by Slovak Republic under article 9 of the Convention. December 2019*. Dostupné na: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CERD%2fC%2fSVK-%2f13&Lang=en [1. 12. 2019].
- Výbor OSN pre ľudské práva. 2016. *Záverečné zistenia: Slovensko. CCPR/C/SVK/CO/4*. Dostupné na: <https://undocs.org/CCPR/C/SVK/CO/4> [1. 12. 2019].
- Center for Civil and Human Rights, People in Need Slovakia. 2010. *Written Comments Concerning the Third Periodic Report of the Slovak Republic under the International Covenant on Civil and Political Rights. For the consideration by the UN Human Rights Committee*. Dostupné na: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/SVK/INT_CCPR_NGO_SVK_99_10072_E.pdf [1. 12. 2019].

Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let: Sterilizace romských žen a romštinářů³

Jedním z nástrojů asimilační politiky předlistopadového Československa vůči Romům byla i sterilizace žen. Ve vztahu k této (tehdy ještě oficiálně neuznané) národnostní menšině byla regulace porodnosti chápána sociálně a eugenicky, státní aparát ji uplatňoval jako standardní řešení. Přitom přímo o Romech nebyla v zákonech a nařízeních žádná zmínka, hovořilo se v nich pouze o dysfunkčních a sociálně slabých rodinách, o občanech žijících v neuspokojivých sociálních poměrech apod. Jako první upozornila na sterilizace romských žen skupina signatářů Charty 77 v dokumentu č. 23 v roce 1978. Podle chartistů nesla tato praxe rysy trestného činu genocidia.

V roce 1988, kdy vyšly vyhlášky o sociálním zabezpečení č. 151/1988 a č. 152/1988 navyšující příspěvek po sterilizaci, existovala na pražské Jazykové škole už více než desetiletá tradice výuky romštiny. Její lektorka, Milena Hübschmannová, si na nedostatek žáků nemohla stěžovat. Anička Žigová, Hanka Šebková, Edita Žlnayová a já jsme tvořili jádro neformálního společenství, k němuž už v té době patřil i Ruben Pellar, Alena Smutná a další. Při jedné z našich schůzek v třetím srpnovém týdnu přišla Milena s novinkou – za sterilizace je možné platit romským ženám (ale nejen jim) v Čechách až 10 000 a na Slovensku až 25 000 korun! To byla na tehdejší dobu, zejména v prostředí romských osad, astronomická částka a všichni jsme si uvědomovali, jak obrovský prostor pro zneužití dávek se tím otevřel. Vzal jsem si tehdy tři dny dovolené a neprodleně jsem vyrazil na Slovensko.⁴ Nahrál jsem zhruba dvě hodiny výpovědí romských žen, kterým byly v důsledku manipulace nebo pod psychickým nátlakem podvázány vaječníky. Po návratu jsem nahrávky přepsal a přeložil, neboť byly nahrány v romštině. Nejvíce žen, s nimiž jsem pořídil rozhovory, pocházelo z Chminianských Jakubovan a ze Žehry, celkem jsem navštívil asi deset romských lokalit a metropoli tehdejšího Východoslovenského kraje, Košice.⁵

1 Ruben Pellar působí jako překladatel. E-mail: info@ruben.cz

2 Zbyněk Andrš je sociální antropolog a romista, působí na Katedře sociální a kulturní antropologie při Fakultě filozofické Univerzity Pardubice. E-mail: Zbynek.Andrs@upce.cz

3 Jak citovat: Pellar, R., Andrš, Z. 2019. Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let: Sterilizace romských žen a romštinářů. *Romano džaniben* 26 (2): 141–146.

4 Podle záznamů v mém diáři jsem byl na Slovensku od 24. 8. do 28. 8. 1988.

5 Jeden z rozhovorů realizovaných v této době právě ve Chminianských Jakubovanech s laskavým svolením Zbyňka Andrše přetiskujeme v tomto čísle *RDž* na s. 217–229 – pozn. red.

Bezprostředně po svém návratu ze Slovenska jsem informace o sterilizacích romských žen šířil v okruhu svých známých a kolegů ze zaměstnání,⁶ přičemž s některými z nich jsem konzultoval další možný postup. Podle mých diářových záznamů to byl např. náš podnikový právník JUDr. Miroslav Veverka⁷ nebo PhDr. Kazimír Večerka, CSc.,⁸ z tehdejšího Výzkumného ústavu kriminologického v Praze. V půli září⁹ jsem pak jel s Milenou do Rokycan za Ondřejem Giňou, romským aktivistou, který jako první z Romů vystoupil proti sterilizacím veřejně. Někdy tou dobou mě Milena seznámila s Josefem Vohryzkem, s nímž jsem se potom různě po Praze scházel, abych mu předával informace pro tehdy vznikající dokument Charty 77 č. 3,¹⁰ který navazoval na výsledek Rubenovy a mé práce – „Zprávy o výzkumu problematiky sexuální sterilizace Romů v Československu“.

To byl ovšem jen počátek. Bez další spolupráce s kolegyněmi Hankou a Editou, které také vyjízděly do terénu, s Milenou Hübschmannovou, která měla mnoho kontaktů a propojovala různé okruhy lidí, ale zejména bez další mnohaleté spolupráce s Rubenem Pellarem by se moje první reportážní cesta za sterilizacemi asi minula účinkem.

Zbyněk Andrš

6 Pracoval jsem tehdy jako „sociální kurátor pro romské obyvatelstvo“ na Praze 7 ve Správě sociálních služeb, Národního výboru hl. m. Prahy.

7 Ale také soudce a spisovatel (1927–2020). V době normalizace nemohl působit v justici.

8 Znali jsme se z romské osady Dreveník (Žehra), kde mě dva roky předtím navštívil.

9 Podle záznamu v diáři jsme tam jeli 18. 9. 1988 pouze na jeden den s úmyslem informovat osobně O. Giňu a nahrát výpovědi dalších romských žen.

10 Dokument Charty 77 č. 3/1990, „o sterilizaci romských žen“.

Sterilizacemi jsem se začal zabývat, pokud si dobře vzpomínám, v druhé polovině roku 1988, intenzivněji pak poté, co jsem se v bytě Mileny Hübschmannové setkal s Paulem Öfnerem a začal pro něj a pro Berta de Rooije pracovat jako tlumočník a jako informátor. Ovládám jejich rodný jazyk, nizozemštinu, a pracoval jsem tehdy v Ústavu vědeckých lékařských informací v Praze jako řešeršér. Dokázal jsem tedy pro ně najít relevantní informace v odborném tisku. Tito dva muži v té době z pověření nizozemského sdružení Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77 pracovali na výzkumu, který měl ověřit do té doby spíše kusé zprávy o sterilizaci Romek v Československu, jež se šířily v zahraničí.

Kampaň cílená na sterilizace romských žen v nás v každém případě vzbudila pobouření, hněv a touhu proti ní něco dělat. Zbyněk Andrš, Milena Hübschmannová a Hana Šebková s Editou Žlnayovou měli jako častí návštěvníci romských osad na Slovensku informace z první ruky. Tyto zprávy svědčily o zvyšujícím se počtu (někdy bezpochyby protiprávních) sterilizací, ke kterým v osadách docházelo. Za neblahé jsme považovali především poskytování příspěvků vyplácených po provedení sterilizace, které bylo legalizováno v již zmíněných vyhláškách o sociálním zabezpečení č. 151/1988 a č. 152/1988.

Začali jsme systematicky sbírat informace a dokumentovat případy sterilizace. Nejprve jsme rozhovory s informanty nahrávali na magnetofon, později jsme se Zbyněkem Andršem vytvořili dotazník s otázkami v češtině a romštině. Bylo to někdy v první polovině roku 1989 a v této době jsme je také začali rozesílat informantům mezi Romy, kteří je pak dávali vyplnit sterilizovaným ženám.

Ještě než Paul Öfner a Bert de Rooij přijeli v září 1989 provést svůj výzkum přímo do tehdejšího Československa, jsme se já a Zbyněk Andrš obrátili (poštou dne 17. a 18. 2. 1989) na různé československé orgány, např. Československý červený kříž, Ministerstvo práce a sociálních věcí České socialistické republiky, Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Ministerstvo práce a sociálních věcí České socialistické republiky, *Časopis lékařů českých*, jimž jsme zaslali článek – snad se dá nazvat článkem protestním – s názvem „Je poskytování příspěvků romským ženám v Československu v případě sterilizace správné a probíhá sterilizace vždy v souladu se zákonem?“

Obsah článku jsme konzultovali s JUDr. Jaromírem Štěpánem, autorem publikace *Právní odpovědnost ve zdravotnictví* (Štěpán 1970). V článku jsme doporučili zastavit vyplácení příspěvků sterilizovaným ženám, soustředit se na vratné způsoby antikoncepce a provádět sterilizaci jen přísně zákonným způsobem, který by zaručoval skutečně dobrovolné rozhodnutí pacienta bez jeho psychické manipulace, nedostatečné informovanosti či podobně. Odpovědi na náš článek byly vesměs záporné nebo nulové. Ve zprávě „Odkupování plodnosti“, psané nizozemsky, se statistikami případů sterilizace zjištěných v Čechách a na Slovensku, napsanými v angličtině, jejichž autory jsme já a Zbyněk Andrš (Öfner, Rooij, Andrš, Pellar 1990), si může čtenář přečíst, jak například reagovalo Ministerstvo zdravotnictví

a sociálních věcí – tehdy již České republiky. Podobně *Časopis lékařů českých* náš článek neotiskl. Objevila se jedna jediná kladná výjimka: problematiku vzal vážně a začal se jí zabývat Výbor československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární otázky (s tehdejší adresou Opletalova 13, 110 00 Praha 1), konkrétně nejvíce JUDr. Alexander Klimeš, předseda sekce pro vyřizování podnětů. Díky němu jsem pak také mohl podat podnět na Generální prokuraturu Československé socialistické republiky, kde jsem upozornil na případy možného porušování zákonů při provádění sterilizace. Přesné datum podání podnětu již nevím, ale bylo to pravděpodobně koncem roku 1989 – dokládá to dopis Generální prokuratury České republiky datovaný 21. 12. 1989, kterým prokuratura potvrzuje přijetí podnětu.

Paul Öfner, tehdy nezávislý novinář, ovládající romštinu a se zkušeností sociálního pracovníka pro Romy v Nizozemsku, a Bert de Rooij, právník, tehdy autor několika prací reflektujících situaci Romů, provedli svůj výzkum zaměřený na sterilizaci romských žen v Československu v září 1989 (viz i dále uvedená zpráva). Na tomto výzkumu jsem se podílel jako tlumočník. Rozhovorů a návštěv se účastnil také Josef Vohryzek (1926–1998), redaktor, literární kritik, prozaik a překladatel, jenž byl v roce 1987 jedním z mluvčích Charty 77.

Odpověď generální prokuratury konstatovala (nebo lépe řečeno samostatně slovenské a české generální prokuratury konstatovaly), že žádné porušení zákona nebylo zjištěno – čtenář najde bližší informace v ombudsmanově zprávě z roku 2005 (viz Závěrečné stanovisko 2005). Já sám jsem tato stanoviska prokuratur komentoval ve francouzsky psaném článku „La fécondité n'est plus en vente“ (Pellar 1992).

Naše aktivity, myslím, velký zájem v české a slovenské společnosti nevzbudily. Z nových, od r. 1990 přijatých vyhlášek o sociálním zabezpečení (pro české země platná vyhláška č. 182/1991 Sb. Ministerstva práce a sociálních věcí České republiky, kterou se provádí zákon o sociálním zabezpečení, a zákon č. 288/1991 České národní rady o působnosti orgánů České republiky v sociálním zabezpečení), ale zmizel paragraf o poskytování příspěvku po sterilizaci (tedy „jednorázový peněžitý příspěvek nebo i věcná dávka občanům, kteří se podrobili lékařskému zákroku podle zvláštních předpisů v zájmu zdravé populace a k překonání nepříznivých životních poměrů rodiny“ – viz výše uvedená vyhláška č. 152/1988 Ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí České socialistické republiky k provádění zákona o sociálním zabezpečení, § 35). Větší ohlas měly v zahraničí. Údaje o sterilizaci romských žen v Československu jsou uvedeny například v publikaci *Struggling for Ethnic Identity. Czechoslovakia's Endangered Gypsies* (Human Rights Watch, 1992) na str. 19–32. Výzkum situace Romů v Československu prováděla tehdy pro HRW Rachel Trittová. I pro ni jsem občas fungoval jako tlumočník a informátor.

Uvést je však třeba také článek novinářky Dany Mazalové „...a nemnožte se!“, publikovaný v časopise *Týden*. Mazalová (1997) líčí stručně historii sterilizace od začátku sedmdesátých let minulého století, zkoumá soulad s právem ve dvanácti případech sterilizace romských žen. Současně se jí podařilo uskutečnit interview

se sociálními pracovníky i jedním lékařem, který sterilizace prováděl.

V roce 2003 však vyšla první rozsáhlejší studie (čítající 139 stran) referující o sterilizačních praktikách cílených na Romky na východním Slovensku – *Telo i duša: násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku* (Centrum pre reprodukčné práva, Poradňa pre občianske a ľudské práva, 2003), což je slovenská verze díla vydaného v USA na základě konzultací s lidskoprávní aktivistkou Inou Zoon (Zampas et al. 2003). Její autorky, Christina Zampas, Sneha Barot a Barbora Bukovská se v ní zabývají i právními aspekty nedobrovolné sterilizace. Byl jsem tehdy jako jeden z průvodců a členů skupiny aktivistů, která prováděla výzkum k tomuto tématu ve východoslovenských romských osadách. Na základě tohoto výzkumu studie *Telo i duša* následně vznikla.

Konečně v roce 2005 vychází zpráva veřejného ochránce práv, zmíněná již výše. Je to vůbec první český oficiální právní text, který posuzuje sterilizace romských žen jako nezákonné. Kancelář pro účely svého výzkumu kontaktovala i mne. Poskytl jsem jí některé dokumenty ze svého archivu, mimo jiné kazuistiky sterilizovaných žen, výsledky dokumentačního úsilí dávného ročníku romštiny na Jazykové škole v Praze.

Od té doby bylo o problematice mnoho publikováno, diskuse o ní ovlivnila i české právo (zákonné podmínky informovaného souhlasu) a vstoupila do povědomí mezinárodní veřejnosti včetně řady mezinárodních (lidskoprávních) organizací. O odškodnění protiprávně sterilizovaných osob (jsou jimi v některých případech i neromské ženy) usiluje dnes v České republice a Slovenské republice vícero organizací i jednotlivců a úspěchu bylo dosaženo dosud jen v několika individuálních případech, nikoliv např. formou zákona o odškodnění pro všechny oběti.

Ruben Pellar

Na závěr bychom rádi poděkovali všem, kteří nám v počátcích našich aktivit pomohli nebo je iniciovali: jsou to Paul Öfner a Bert de Rooij, kteří se vydali do neznámé země, kde jim přece jen mohlo hrozit určité nebezpečí od represivního aparátu tohoto „socialistického“ státu, a také těm, kteří tuto cestu financovali, tj. dnes již neexistujícímu sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadaci Stichting Informatie over Charta 77. Také stovkám romských žen, které nám v důvěře poskytly informace o sobě, a dalším romským informantům, kteří pro nás informace o dalších případech zprostředkovali. Seznam osob, které nám pomohly, by mohl být dosti dlouhý, patří sem například spisovatelka Elena Lacková, která nám poskytla svůj byt v Prešově, kde jsme mohli přespát, právníci jako Jaromír Štěpán nebo Alexander Klimeš, někteří lékaři a sociální pracovníci, jejichž jména raději neuvádíme, abychom i nyní – po letech – chránili jejich identitu.

Ruben Pellar, Zbyněk Andrš

Literatura

- Mazalová, D. 1997. ...a nemnožte se! *Týden* (51): 36–42.
- Öfner, P., de Rooij, B., Andrš, Z., Pellar, R. 1990. *Het afkopen van vruchtbaarheid. Een onderzoek naar sterilisatiepraktijken ten aanzien van Roma-vrouwen in Tsjechoslowakije, uitgevoerd door Paul Öfner en Bert de Rooij in opdracht van de Vereniging Lau Mazirel en de Stichting Informatie over Charta 77*. Amsterdam: Vereniging Lau Mazirel.
- Pellar, R. 1992. La fécondité n'est plus en vente. In: *Les Familles Roms d'Europe de l'Est*. Paris, 66–70.
- Štěpán, J. 1970. *Právní odpovědnost ve zdravotnictví*. Praha: Avicenum.
- Zampas, Ch., Barot, S., Bukovska, B. 2003. *Body and soul: forced sterilization and other assaults on Roma reproductive freedom in Slovakia*. New York: Center for Reproductive Rights, Poradňa pre občianske a ľudské práva, in consultation with Ina Zoon.
- Závěrečné stanovisko 2005. *Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě přístupu československého státu k Romům*. Kancelář ombudsmana ČR. Dostupné na: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596> [2019-11-30].

Odkupování plodnosti.

Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Öfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77. Překlad zprávy z roku 1990.¹

Na následujících stránkách přinášíme český překlad vůbec první zprávy věnované zevrubné dokumentaci a na ní založené kritice praxe sterilizací romských žen v socialistickém Československu zpracované na konci osmdesátých let a publikované v roce 1990. Z pověření nizozemských organizací sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77 ji zpracovali nizozemský novinář Paul Öfner a nizozemský právník Bert de Rooij, v úzké spolupráci s celou řadou lidí působících v Československu, zejména se Zbyněkem Andršem a Rubenem Pellarem (bližší cenné informace nejen ke vzniku celé zprávy, ale i k historii osobního zapojení obou těchto badatelů a dalších do protestu proti nuceným sterilizacím Romek v Československu viz vzpomínkové texty Zbyněka Andrše a Rubena Pellara v tomto čísle RDŽ). Významným podkladem této zprávy byla data a informace o konkrétních případech sterilizovaných Romek shromážděná právě Z. Andršem a R. Pellarem. Komentované statistické vyhodnocení těchto dat, které zpracovali zvlášť pro české země (na základě 156 zdokumentovaných případů) a pro Slovensko (na základě 123 zdokumentovaných případů) bylo publikováno spolu s textem zprávy jako její dvě přílohy. Celá zpráva pak byla dosud přístupná jen v nizozemštině a angličtině, pro čtenáře RDŽ ji nyní poprvé představujeme v celém rozsahu v češtině. Spolu s již dříve na stránkách RDŽ uveřejněným plným textem Dokumentu č. 23 Charty 77 (RDŽ 1998–2000) tato zpráva tvoří významný celek dokumentující kritický postoj určité části veřejnosti v Československu i zahraničí k přístupu uplatňovanému vůči Romům v komunistickém Československu.

Kromě textu této zprávy s laskavým svolením Zbyněka Andrše publikujeme jako doplnění i jeden z výzkumných rozhovorů dokumentujících případy sterilizace, který Z. Andrš vedl v létě roku 1988 v Chminianských Jakobovanech. Právě tyto rozhovory

1 Jak citovat: Öfner, P., de Rooij, B., Andrš, Z., Pellar, R. 2019. Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Öfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77. Překlad zprávy z roku 1990. *Romano džaniben* 26 (2): 147–215.

se ženami, které sterilizaci podstoupily, tvořily jádro celé dokumentace, na základě které pak nizozemská zpráva a další kritické protestní texty vznikly. Na tomto místě bych ráda poděkovala právě Zbyňkovi Andršovi a Rubenu Pellarovi za spolupráci na vzniku celé části tohoto čísla RDŽ věnované prvním protestním a dokumentačním aktivitám a za poskytnutí zde publikované dokumentace, uložené v jejich osobních archívech. Ruben Pellar pak pro RDŽ celý text zprávy a její dvě přílohy přeložil.

Zpráva „Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu“ je cenným dokumentem, co se týká tématu nucených sterilizací romských žen a historie aktivismu usilujícího o nápravu tohoto bezpráví. Zároveň je cenným svědectvím o dobových možnostech realizace výzkumu takto citlivého tématu. V neposlední řadě představuje také reflexi toho, co byli nizozemští autoři zprávy schopni z jim dobově dostupných zdrojů o tématu (historie) zásahů československého státu do života jeho romských občanů zjistit a jak tyto informace interpretovali. Jako celek tak představuje cenný doklad dobové sumy znalostí, způsobu uvažování a diskurzu – zejména toho kritického, ale v poznámkách a citacích i toho, který realizaci protiprávních sterilizací umožňoval.

Zprávu publikujeme jako dokument, bez detailního aktualizacího komentáře. Upozorňujeme zároveň, že některé její pasáže je nutné číst kriticky, respektive je korigovat na základě dalších dostupných informací. Týká se to zejména ve zprávě uvedeného přehledu historie československého zákonodárství upravujícího provádění sterilizací a na něj navazujících předpisů od šedesátých let 20. století do konce let osmdesátých. Tyto předpisy se týkaly jednak podoby úpravy provádění sterilizací z pohledu zdraví a zdravotnické etiky a dále vyplácení příspěvku sterilizovaným osobám spadajícího do oblasti sociálního zabezpečení. Zásadními normativními dokumenty v této oblasti jsou: zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu, a směrnice Ministerstva zdravotnictví ČSR ze dne 17. prosince 1971, o provádění sterilizace; předpisy o sociálním zabezpečení z první poloviny sedmdesátých let – tedy interní dokument IV/1-8750-13.9.1973/7 Ministerstva práce a sociálních věcí z r. 1973, zákon č. 121/1975 Sb., o sociálním zabezpečení, zákon č. 129/1975 Sb., o působnosti orgánů ČSR v sociálním zabezpečení, a prováděcí vyhlášky českého Ministerstva práce a sociálních věcí č. 130/1975 Sb. k oběma zákonům; a na ně navazující pozdější předpisy z konce osmdesátých let, upravující mimo jiné výši tohoto příspěvku – zákon č. 100/1988 Sb., o sociálním zabezpečení, a na něj navazující prováděcí vyhláška Ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí ČSR č. 152/1988 Sb., resp. její slovenská verze č. 151/1988 Sb. Všechny tyto předpisy detailně představuje ve svém stanovisku k protiprávnosti realizovaných sterilizací z roku 2005 ombudsman Motejl, který je též zasazuje do širšího právního kontextu (Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě přístupu československého státu k Romům, dostupné na: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596>), přehledně jej také shrnuje Jiřina Stolařová ve své diplomové práci *Sterilizace romských žen na území bývalého Československa* (FFUK Praha 2010, s. 56–60). V tomto čísle RDŽ se k historii

sterilizačního zákonodárství ve svých textech stručně vrací také Gwendolyn Albert a Claude Cahn, v úvodních pasážích svých studií věnovaných ovšem už dalšímu vývoji boje za uznání práva nuceně sterilizovaných romských žen na omluvu a odškodnění ze strany státu od devadesátých let dále. Stejně tak pasáž nizozemské zprávy týkající se rekapitulace historie přístupu československého státu k Romům uvádí některá tvrzení, která byla realizovaným výzkumem zpřesněna či revidována. Nepřesné jsou také informace týkající se Zbyňka Andrše (ve zprávě uváděn nesprávně jako Zdeněk Andrš) : jako „sociální kurátor pro romské obyvatelstvo“ pracoval v Praze, a ve zprávě zmíněný dvoutměsíční pobyt na Slovensku absolvoval již v roce 1986.

Zpráva samotná byla publikována v nizozemštině, její dvě přílohy, zpracované Zbyňkem Andršem a Rubenem Pellarem, v angličtině. V osobním archivu Rubena Pellara se dochovala česká a slovenská verze těchto dvou příloh, ovšem v zásadě stručnější podobě, než je jejich anglická finálně publikovaná verze. Text obou příloh tedy uvádíme v překladu z angličtiny, pasáže citující úryvky z rozhovorů se sterilizovanými ženami ovšem díky dokumentaci uložené v archivu Rubena Pellara doplňujeme o jejich původní přepis, pokud byly vedené v romštině, abychom tímto způsobem zprostředkovali jejich autentický hlas. Překlad do nizozemštiny, který dle vyjádření Rubena Pellara vznikl pod velkým časovým tlakem (podobně jako celý text zprávy), a původní romské znění rozhovorů se někdy lehce liší, celkové vyznění ale není porušeno. Pro přehlednost a usnadnění další případné práce s tímto dokumentem používáme pro označení jednotlivých opatření a institucí jejich ověřené dobové názvy, stejně tak používáme i ověřené citace částí textů ze všech českých a slovenských zdrojů, se kterými zpráva pracuje. Naopak ve zprávě použité seznamy další literatury ponecháváme v původním uvedení, s minimálními redakčními úpravami.

Helena Sadílková

Tato zpráva je výsledkem výzkumu, který provedli Paul Öfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel (VLM) a nadace Stichting Informatie over Charta 77 (SIC-77).

Paul Öfner je nezávislý novinář a pracoval v minulosti pět let pro Romy jako tlumočnický/důvěrník. Pravidelně píše o Romech a východní Evropě. Bert de Rooij pracuje jako právník v kanceláři pro právní pomoc Buro voor Rechtshulp v Eindhoven. Studium zakončil prací „Pozice legalizovaných zahraničních cikánů v Nizozemsku z hlediska práva pobytu“ a je autorem několika publikací o příbuzných tématech. De Rooij je kromě toho členem právní komise (Juridische Commissie) sdružení Lau Mazirel.

Výzkum mimo jiné umožnily příspěvky fondu Mgr. Bekkersfonds. Několik osob z okruhu nadace Stichting Informatie over Charta 77 přeložilo nezištně texty z češtiny, za což znovu děkujeme.

Amsterdam, červen 1990

Publikace sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77.

„Ma domukhen ajsi bida, te len Romñen tel o čhura“ („Nedovolte tu špatnost, aby brali romské ženy pod nůž“)

1. Úvod

V srpnu 1988 obdrželo sdružení Vereniging Lau Mazirel (VLM) tiskovou zprávu, kterou vydala americká sekce „Mezinárodní romské unie“ (International Romani Union). V ní je Československo (ČSSR) obviňováno z realizace sterilizační kampaně zaměřené na romské ženy („cikánky“). V oběžníku předsedy Iana F. Hancocka je sdružení VLM žádáno mimo jiné o informace o těchto praktikách.

Tato obvinění nejsou nová. ČSSR byla poprvé obviněna z nátlaku na romské ženy, aby se daly sterilizovat, již na druhém Romském světovém kongresu v Ženevě (konaném ve dnech 8. až 11. dubna 1978). Na tomto kongresu byla také sterilizace romských žen v ČSSR označena za nejzávažnější exces v jinak všeobecném modelu diskriminace Romů v této zemi.

Také na uzavřeném kongresu v dubnu 1986 v Tutzingu, kterou organizovala Ústřední rada německých Sintů a Romů (Zentralrat Deutscher Sinti und Roma) údajně jeden československý účastník jen anonymně vypověděl, že je obvyklou praxí vlády jeho země, že nutí výhradně romské ženy, aby podstoupily sterilizační zákrok.

Cestu k veřejnosti nachází nespočet zpráv o této skandální praxi. Jedná se o původní informace, ale i o texty odvozené z dřívějších publikací. Zprávy nelze vždy ověřit a jsou často staršího data.

Po dvanácti letech obtížně ověřitelných zpráv a zvěstí byla sdružení VLM doručena žádost pana I. Hancocka, na základě které sdružení kontaktovalo nadaci Stichting Informatie over Charta 77 (SIC-77). Československá organizace pro lidská práva Charta 77 zveřejnila v prosinci 1978 (osm měsíců po prvních obviněních v Ženevě) Dokument č. 23. Tento dokument byl zcela věnován špatnému zacházení s Romy v ČSSR. I zde se o sterilizaci mluví jen v obecných pojmech, jedná se však o první písemný český zdroj, který má navíc vysoký kredit, co se týče spolehlivosti. Dokument má velký význam, protože se podrobně a detailně zabývá poválečnou historií Romů v ČSSR. Ukazuje, že třicet let socialismu nezměnilo nic v základním rasistickém postoji Čechů a Slováků k Romům a že osudy Romů a jejich vyhlídky do budoucna se v tomto období dramaticky zhoršily, a to jak z důvodu deprivace, tak v důsledku diskriminačních státních opatření.

Kontakty mezi SIC-77 a VLM se vyvinuly v pravidelné porady, v rámci kterých se brzy dospělo k závěru, že dosud nelze nalézt žádné nesporné důkazy o tom, zda romské ženy podstupují sterilizační zákroky, ať už pod nátlakem, či nikoliv. Vystává potřeba provést výzkum, který by existující zprávy a zvěsti ověřil. Tento výzkum nebude považovat sterilizaci romských žen za izolovaný jev, ale za velmi závažný aspekt obecné sociální deprivace a diskriminace. V případě potřeby bude výzkum proveden také na místě.

VLM považovala takový výzkum za důležitý pro řádné plnění svých úkolů. Pokud by totiž výzkum ukázal, že československé úřady porušují v přístupu k Romům lidská práva, je nutné o tom informovat veřejnost a podniknout kroky k zamezení této praxe. Sdružení musí být navíc schopno poskytovat spolehlivé informace o sociální situaci Romů v ČSSR, pokud by se jednalo o žádostech československých Romů o azyl.

Pro SIC-77 je význam takového výzkumu dokonce ještě zjevnější. Jako podpůrný výbor československé organizace pro lidská práva, Charty 77, v Nizozemsku se již od okamžiku svého vzniku zabývá výzkumem, dokumentací a zveřejňováním veškerých případů porušování lidských práv v ČSSR.

Rešerše dostupných zdrojů a výzkum na místě se uskutečnily především v roce 1988 a v prvních měsících roku 1989, tedy před politickými změnami ve východní Evropě. Přesto považujeme zveřejnění výsledků výzkumu za důležité i nyní, možná právě nyní. Doufáme, že jsme doložili, že anticikanismus, se kterým jsme se setkali, nevytvořil na prvním místě, nebo v každém případě ne výhradně, totalitní a/nebo komunistický charakter východoevropských režimů. Pro místní společnosti je (ve stejné míře) historicky zakořeněný a rozšířený rasismus vůči Romům charakteristický. Hovoříme o anticikanismu, který je, stejně jako

východoevropský antisemitismus, zakotven v místním nacionalismu do té míry, že přežil všechny ideologie, které se v této části Evropy vystřídaly.

Současná euforie ve východní Evropě má kromě svobodymilovného také silně nacionalistický náboj, kterého se musí obávat každá etnická menšina. Nová svoboda a demokratické možnosti Čechoslováků prozatím nejsou zdrojem, ze kterého by mohlo čerpat i tři až pět set tisíc Romů v ČSSR. Ilustrativní jsou v tomto směru případy násilí vůči Romům v Praze, Plzni a v severních Čechách, o kterých nedávno informovaly noviny *Volkskrant* (Volkskrant 4. 5. 1990).

Proto v kapitole „Závěry a doporučení“ vyzýváme k uznání Romů jako „národnostní menšiny“ se všemi s tím spojenými právy, k uznání a podpoře v nejširším smyslu slova zájmových organizací založených Romy a pro Romy a k zahájení zpytování svědomí, co se týče rasistického postoje československé společnosti vůči Romům.

S realizací těchto doporučení je nutné začít co nejdříve. Československá federativní republika má co dohánět a má před sebou ještě dlouhou cestu.

2. Rešerše zdrojů

A. Romové a republika

Konec první světové války znamená rozpad habsburské dvojmonarchie. Z jednoho kousku rozpadlého celku vzniká i nová Československá republika. Romové získávají zpočátku zákonný status národnostní menšiny a v důsledku toho se zakládají zvláštní „cikánské školy“ ve snaze vzdělávat a integrovat tehdejší zcela ngramotnou romskou populaci (Geerts 1990).

Ale již v roce 1927 byl přijat „zákon o potulných cikánech“, který má omezit mobilitu Romů. Kočování je povoleno pouze těm, kteří jsou registrováni na „kočovnickém listu“. Ve skutečnosti to znamená zavedení systému povolení. V některých oblastech je kočování zcela zakázáno.

V době druhé světové války rozdělili Němci republiku na Protektorát Čechy a Morava a vazalský stát Slovensko. Němci deportují devadesát pět procent z přibližně deseti tisíc českých a moravských Romů do koncentračních táborů, kde je zavraždí. Válku jich přežívá jen několik set. Z odhadovaných sto tisíc Romů ve vazalském státě Slovensko je asi tisíc zavražděno, většina z nich během razíí, které následovaly jako represálie po Slovenském národním povstání v roce 1944.

B. Romové a ČSSR

Charta 77 začíná svůj dokument č. 23 ze dne 13. prosince 1978 konstatováním, že po třiceti letech socialismu kolísá postoj občanů k Romům stále mezi lhostejností a rasismem. Politika socialistické republiky je založena na předsudcích a je plná rozporů. Ústava i řada národních zákonů a některé mezinárodní smlouvy, které

Československo ratifikovalo, zaručují základní práva jednotlivcům a určitým skupinám, včetně práva na vlastní jazyk a kulturu.

Tato práva jsou však v ČSSR Romům jako skupině upřena prostřednictvím právního triku. Ústava ČSSR rozlišuje mezi „etnickými“ a „národnostními“ menšinami. Národnostní menšiny mají zákonem založenou a chráněnou vlastní kulturní identitu s právem na vzdělání ve vlastním jazyce, etnické menšiny nikoliv. Romové jsou, co se týče počtu, v ČSSR druhou největší menšinou čítající tři až pět set tisíc osob – těsně po maďarské, ale daleko před polskou a ukrajinskou menšinou, které všechny mají postavení národnostních menšin. K Romům, stejně jako k Židům, se však stále přistupuje podle ortodoxních stalinistických názorů na „národnostní otázku“. Podle nich se etnické menšině může přiznat vlastní národní identita pouze tehdy, pokud ji lze identifikovat se specifickou územní oblastí.

Od roku 1958 považují úřady Romy za „sociálně etnickou skupinu“ s jediným důsledkem: při sčítání lidu jsou od roku 1965 počítáni jako samostatná kategorie (Kostelancik 1989). V oficiálních dokumentech se hovoří o „československých občanech cikánského původu“ nebo o „občanech, kteří žijí v důsledku zvyků vyplývajících z jiného způsobu života v minulosti v mimořádně obtížných podmínkách“ (Geerts 1990; Bartošová 1989).

Sociolog s vazbou na Ústav pro filosofii a sociologii v Praze argumentuje v jednom svém článku, že podle marxisticko-leninských zásad nelze „cikány“ považovat za národnostní menšinu, protože ani nejsou součástí nějakého národa nebo národnosti, ani nemají vlastní ekonomickou základnu, nebo jiné základní podmínky potřebné pro vlastní sociální život (Kára 1981, citováno v RFE, SR/19).

Po druhé světové válce, ale ještě před komunistickým převzetím moci v únoru 1948, bylo velké množství slovenských Romů přesídleno do průmyslových středisek a dolů v Čechách a na Moravě. Tam byl nedostatek nekvalifikovaných pracovníků. Romové jsou ubytováni v táborech na okraji průmyslových center a jsou využíváni k oživení českého a moravského průmyslu. Za tuto otrockou práci dostávají velmi nízkou odměnu.

Ministerstvo práce a sociálních věcí tyto migrační projekty podporuje do 19. května 1947. Od tohoto data Ministerstvo spravedlnosti praxi ukončuje, pravděpodobně proto, že si do Čech a na Moravu již žádné „cikány“ nepřejí importovat. V červenci 1947 se v českých zemích koná povinné sčítání „potulných cikánů a jiných tuláků práce se štítících“. Ze sčítání vyplývá – čeho se úřady již obávaly – že počet Romů tam od konce války stoupl asi o šestnáct tisíc.

Po převzetí moci komunisty v únoru 1948 zřizuje nový režim mezirezortní komisi, která se má zabývat sociálními a pracovními příležitostmi se týkajícími aspekty takzvané „cikánské otázky“. Na základě doporučení této komise byl v roce 1950 proveden výzkum „zařazování osob cikánského původu do trvalého pracovního procesu“. Ministerstvo práce a sociálních věcí o tom referuje v rozsáhlé

„Zprávě o životě Romů v ČSSR“. Jak se dalo předvídat, ze špatné socioekonomické situace, ve které se Romové nacházejí, se obviňuje stará republika a jedním dechem se z Romů dělají účastníci budoucího socialistického státu spásy: „Práce Cikány okamžitě zázračně změní“ (Kostelancik 1989).

C. Zákon č. 74/1958

V průběhu padesátých let projevují úřady stále hlasitěji znepokojení nad nepatrným spásným účinkem nové socialistické společnosti na Romy. Reagují v roce 1958 zákonem č. 74, podobným zákonu, který vstoupil v platnost v Sovětském svazu v roce 1956: „Kdo setrvává při kočovném způsobu života, přestože mu byla poskytnuta pomoc k trvalému usídlení, bude potrestán pro trestný čin odnětím svobody na šest měsíců až tři léta“.² V období od března do června 1959 byl tento zákon aplikován v celé zemi téměř výhradně na Romy, i když byl postižen i malý počet kočovných pouťových umělců.

Charta 77 nazývá realizaci zákona č. 74/1958 vlastně pogromem. Zákon měl takové negativní důsledky především proto, že ve skutečnosti je více než 95 % Romů v Československu po staletí usídleno, i když je dominantní hostitelská společnost udržuje již stejně dlouho v situaci téměř úplné segregace. Mnoho slovenských Romů hnáno chudobou opouští svá bydliště při hledání práce na kratší nebo delší dobu. Práce, která je jim nabízena, je obvykle těžká, nezdravá a špatně placená. Jen několik procent slovenských Romů patřících do skupiny Lovari si ještě stále opatřuje živobytí jako trvale cestující obchodníci s koňmi. Kdo má jako Rom při hledání práce nebo cestou za rodinou tu smůlu, že ho na jaře 1959 přistihnou ve vlaku nebo autobusu, je zařazen na seznam, je třeba mu také sejmout otisky prstů a je mu přiděleno bydliště a práce. Nezáleží na tom, zda již bydliště a práci má, a třeba i dlouho. Pro každé přemístění mimo místo bydliště určené úřady – i jen kvůli návštěvě rodiny – musí takový člověk předem požádat o povolení národní výbor obce nebo okresu, kde žije, a také národní výbor okresu, kam chce cestovat. Tyto žádosti úřady ale obvykle zamítají. Tímto způsobem jsou od sebe rodiny prostě odtrženy. Kdo se bez povolení vydá mimo určené bydliště, vystavuje se trestním ustanovením zákona č. 74/1958. Zákon je pečlivě formulován v obecných pojmech, aby se nedostal do rozporu s ústavou. Na nižších úrovních správy se však v souvislosti s ním veřejně hovoří a píše o „řešení cikánského problému“.

Zákon č. 74/1958 je dosud v platnosti. Dodnes musejí Romové v Československu, kteří se chtějí přestěhovat, žádat o povolení národní výbor. Když je žádosti vyhověno, změní národní výbor bydliště v jejich občanském průkazu. Ostatní občané takové povolení ke stěhování nepotřebují.

2 Cit. dle: zákon 74/1958 Sb., o trvalém usídlení kočujících osob, ze dne 17. října 1958 (§ 3) – pozn. překl.

D. Nucený rozptyl

V roce 1965 byl založen „Vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva“. Ten dostal jako nejdůležitější úkol koordinaci státní politiky vůči Romům.

Rovněž z roku 1965 pochází dosud platný rozkaz likvidovat „nežádoucí soustředění cikánského obyvatelstva“ v rámci programu „nuceného rozptylu“. Program je založen na vládním usnesení č. 502 z roku 1965 a je zaměřen proti asi čtrnácti tisícům slovenských romských rodin, které v současné době žijí v ghettech. Většina z těchto ghatt jsou izolovaná venkovská osídlení. Většina z nich nemá elektřinu a má jen jednu studnu, která musí zásobovat vodou pět set lidí. V některých případech pochází pitná voda z blízkého potoka. Část příbytků tvoří hliněné chatrče.

Již brzy se ukazuje, že se řeší především „cikánská soustředění“ v blízkosti turistických atrakcí. V případě osady Velká Ida se vyklizení zdůvodňuje tvrzením, že osada představuje ohrožení zdraví dělníků v blízkém východoslovenském hutním závodě. Sociální podmínky a zdravotní stav těch, kteří musí žít v „nežádoucích cikánských soustředěních“, nehrají při provádění programu „nuceného rozptylu“, ať už se nazývá jakkoliv, vůbec žádnou roli. Stejně jako zákon č. 74/1958 je i tento program určen k boji proti „nežádoucí migraci Romů“ (Kostelancik 1989).

Podle plánu musí většina těchto osad zmizet. Protože se čeká na jejich demolici, nesmějí v nich být stavěny žádné nové domky ani chatrče. Tím se situace jejich obyvatel každým rokem zhoršuje (Puxon 1981).

Je to také důvod, proč mnoho Romů tato ghetta opouští a beznadějnou situaci s vysokou nezaměstnaností na Slovensku řeší hledáním práce v průmyslových městech Čech a Moravy, kde je stále nedostatek nekvalifikovaných dělníků. Ale bez nezbytných povolení tam nejsou považováni za řádné obyvatele svého nového bydliště a jsou nuceni oželeť řádné ubytování, zdravotní péči, péči o děti a ochranu odborů. Jejich osud je srovnatelný s osudem špatně placených nelegálních gastarbeiterů v západní Evropě. Vzhledem k tomu, že z jejich práce československý stát ekonomicky těží, se tato situace s přimhouřenýma očima toleruje.

Ti, kteří jsou oficiálně přemístěni, protože jejich ghetto bylo zbouráno, jsou umísťováni v moderních romských ghettech na okraji českých a moravských průmyslových měst. Tato vzdálená předměstí vznikají pod vlivem xenofobních postojů ostatních občanů vůči Romům.

Novinkou je vodovod, elektřina a normální WC, segregace zůstala.

E. Vzdělávání a výchova

I v oblasti vzdělávání je opomíjení Romů natolik systematické, že se jedná o katastrofální zaostalost. Třicet procent z nich je negramotných a pouze patnáct procent dokončilo devět let základního vzdělání; polovina procenta absolvovala střední školu.

Ve školním roce 1970/71 převedly školské úřady 20 % romských žáků do zvláštních škol pro mentálně handicapované děti, zatímco poměr pro celou ČSSR byl zhruba tři procenta. Tím je romským dětem už předem odňata možnost se dále vzdělávat prostřednictvím vyššího nebo odborného vzdělání (včetně uměleckých akademií a hudebních škol). Pokud je nám známo, neexistují v Československu s výjimkou Prahy žádné speciální romské školy a nikde se nevyučuje romština. Romské děti přijdou na českou nebo slovenskou školu, kde již začínají s jazykovým deficitem a kde jim poskytovaná látka i postoje učitelů a spolužáků dávají na vědomí, že jsou hloupí, že jsou cizí, zástupci méněcenné rasy, bez vlastního jazyka, historie nebo identity (Charta 77, 1979).

Jedná se o zaostalost, která je zaviněna především diskriminací. Romové jsou v Československu obětmi jisté formy kulturního imperialismu, v němž dominantní kultura není ochotna uznat nejdůležitější charakteristiky kultury menšiny. V důsledku toho pro Romy vzdělávání funguje jako prostředek selekce a segregace. V takovém vzdělávacím systému uspějí pouze ti žáci z menšiny, kteří jsou ochotni potlačit svou etnickou identitu; ostatní ze systému vypadnou anebo zůstanou sociálními vyždědenci. Romským dětem chybí možnost identifikace s „úspěšnými příklady“. V médiích se věnuje pozornost pouze „cikánskému problému“ a popírá se, že Romové mají svůj vlastní jazyk a kulturu (Kostelancik 1989).

Vážnou hrozbou pro romskou kulturu je velký počet romských dětí, které jsou na základě soudních rozhodnutí a proti přání svých rodičů umístěny do dětských domovů a výchovných ústavů; zjevně s cílem vystavit je výlučnému vlivu dominantní společnosti a její kultury. Z oficiální zprávy „Komise vlády Slovenské socialistické republiky pro otázky cikánských obyvatel“ zjistíme, že v roce 1986 byla jedna třetina romských předškoláků umístěna ve státních dětských domovech. Zpráva obsahuje doporučení pro zařazování „romských dětí s kriminálními sklony“ do těchto ústavů již v raném věku. Dále se ukazuje, že romské děti tvoří 57 % dětí žijících v deseti slovenských dětských domovech a ústavech pro výchovu a převýchovu (Prokop 1986/1987 – mluvčí uvedené vládní komise).

F. Pražské jaro a „normalizace“

Liberalizace Pražského jara přináší dosud nevídanou otevřenost ve všech oblastech společnosti. V tisku poprvé probíhá diskuse mezi akademiky o „cikánské otázce“. A věnuje přitom dokonce pozornost i hořkým zkušenostem samotných Romů.

Zástupci velmi malé skupiny romských intelektuálů se odvažují poprvé solidarizovat a odsuzují způsob, jakým československé úřady chtějí „cikány“ „kultivovat“ a naučit je „socialistickému způsobu života“ bez respektu k jejich vlastní tradici a identitě. Tvrdí, že to mělo pouze ten výsledek, že se útlak Romů zvýšil a prohloubila se propast odcizení mezi nimi a zbytkem populace. Určitý počet romských intelektuálů z Bratislavy s mluvčím Antonem Facunou přichází s plány na vlastní romskou organizaci. Žádají o oficiální uznání Romů jako „národnostní menšiny“ a právo se organizovat (Kostelancik 1989).

Přestože nová ústava z roku 1968 Romům postavení národnostní menšiny stále upírá, v prosinci 1968 povolilo československé ministerstvo vnitra zřízení slovenského Zvazu Cigánov-Romov. V roce 1969 je založen český Svaz Cikánů-Romů. Obě organizace dostávají širokou podporu ze strany úřadů, které nyní otevřeně uznávají, že represivní politika prováděná od roku 1958 selhala a že je to částečně kvůli nedostatečné účasti samotných Romů na plánování a určování politiky. Romské organizace zase prohlašují, že jejich úkolem je pomoci překlenout propast mezi Romy a Čechy a Slováky a že se ochotně chtějí podílet na budování socialistické společnosti. „Svaz bude maximálně vytvářet podmínky pro vyšší angažovanost Cikánů-Romů na budování a rozvoji socialismu v ČSR“ (článek 3 stanov českého Svazu Cikánů-Romů).

V letech 1969 až 1972 vzrostl počet platících členů (příspěvek činí deset korun) na dvacet tisíc. V rámci obou romských organizací působí dvě stovky amatérských hudebních skupin a třicet fotbalových klubů. Tyto dvě organizace dohromady mají celkem 25 podsekcí v nejvýznamnějších městech a krajích s celkem padesáti placenými funkcionáři. Navíc vydávají vlastní časopis: *Románo lil*.

I Romové se však stávají obětmi „normalizace“, křížové výpravy prezidenta Husáka s cílem vymazat všechny stopy, které připomínají Pražské jaro. V období od ledna do března 1973 se Ústřední výbor KSČ rozhodl vyloučit český i slovenský svaz Romů z Národní fronty. Koncem dubna 1973 bylo toto rozhodnutí provedeno proti vůli většiny členů představenstva obou organizací. To znamená faktické zrušení svazů Romů, protože podle zákona nemůže žádná organizace mimo Národní frontu existovat (Puxon 1978).

G. Sterilizační zákonodárství:

Jednostranná pozornost věnovaná romským ženám

Československý zákonodárce stanovil v záležitosti sterilizace několik norem. Tato ustanovení byla dále rozpracována na národní úrovni správními orgány Slovenska a Čech a Moravy. To vedlo k rozdílům v provádění sterilizační praxe.

Československo má zákon, jehož název v doslovném překladu zní zákon o sociálním zabezpečení. Tento zákon pochází z roku 1988 (označení: 151/1988 a/nebo 152/1988 Sb.; s největší pravděpodobností jde o označení směrnic pro České země a pro Slovensko).

Článek 35 tohoto zákona stanoví, že občan, který podstoupil zdravotní zákrok sloužící ke zlepšení životních podmínek a který rovněž slouží zájmu zdravé populace (zdraví lidu), může získat jistý finanční příspěvek.

Článek 31 uvedeného zákona stanoví, že tento příspěvek smí činit maximálně 10 000 Kčs; na základě slovenského zákonodárství tam může být vyplácen vyšší příspěvek. Některé zdroje uvádějí, že tento příspěvek na Slovensku činí maximálně 25 000 korun (ekvivalent tří čtvrtin průměrného ročního příjmu).

Z formulace druhé části textu čl. 35 vyplývá, že ve vztahu k příspěvku hovoří výhradně o případech potratu či sterilizace.

Kromě toho existuje zákon o péči o zdraví lidu (č. 20/1966) Ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí ČSSR. Tento zákon stanoví v článku 27, že sterilizační zákrok je možno provést pouze s výslovným souhlasem dotyčné osoby. Článek 23 kromě toho zavazuje lékaře, aby pacienta informoval o charakteru a důsledku zákroku, který má být proveden.

Tento zákon blíže specifikuje směrnice pro provádění sterilizace v Českých zemích a na Slovensku (číslované 151 pro SR a 152 pro ČR), které stanoví, že sterilizace smí být provedena pouze, je-li splněno několik přísně definovaných kritérií:

1. Zákrok smí být proveden pouze se souhlasem dotyčné osoby.
2. Sterilizace je povolena pouze v případě genetických nebo lékařských (gynekologických) indikací, které indikují, že pokud operace nebude provedena, je třeba se obávat o život nebo zdraví dotyčné ženy, nebo že bude příliš zatížena společnost. To je tehdy, je-li obava, že se narodí těžce postižené děti nebo děti, které musí vyrůstat v defektních životních podmínkách.

Rozhodnutí o provedení operace připravují takzvané sterilizační komise. Pokud je sterilizace zvažována z genetických důvodů, je třeba předem požádat o stanovisko genetické komise.

V úvahu pro finanční příspěvek přicházejí pouze osoby, u nichž je zřejmé, že sterilizační zákrok není pouze v jejich vlastním zájmu, ale i v zájmu společnosti (viz druhá věta pod bodem 2).

Celá (administrativní) příprava a realizace operace je v rukou (zvláštních komisí) místních úřadů (národní výbory). Ty určují, zda má sterilizovaná osoba na finanční příspěvek nárok a jak bude příspěvek vysoký. Výše příspěvku závisí na závažnosti operace a životních podmínkách dotyčné rodiny.

Zákon a směrnice obsahují seznam lékařských nebo genetických indikací pro vhodnost sterilizačního zákroku. Z nich vyplývá, že se musí mimo jiné jednat o sterilizaci osob trpících duševním onemocněním nebo nervovou chorobou, osob, u nichž lze očekávat gynekologické komplikace, nebo které jsou nositeli vadné genetické konstituce.

Neexistují-li čistě lékařské nebo genetické indikace, je přesto možné sterilizační zákrok podstoupit, jedná-li se o ženu, která je starší než 35 let a která

má již tři nebo více dětí, nebo jestliže se jedná o ženy, které dosud nedosáhly věku 35 let, pokud porodily čtyři děti. Tato kritéria jsou zahrnuta pod gynekologickými (lékařskými) indikacemi, ale týkají se vlastně pouze antikoncepčních důvodů k podstoupení sterilizačního zákroku.

V červnu 1986 byla slovenská směrnice upravena; po tomto datu mohou být sterilizovány ženy od svého osmnáctého roku, jestliže již porodily tři nebo více dětí.

Jediný nový odkaz ke sterilizaci romských žen v pramenech, které jsme měli k dispozici, je článek, v němž se konstatuje, že jsou lékaři povzbuzováni, aby přerušili u romských žen co nejvíce těhotenství potratem a/nebo sterilizací (Ulč 1988, in RFE/srpen 1989³). Dokument č. 23 Charty 77 signalizuje, že sterilizace romských žen se provádí v plánovaném rozsahu a že v některých okresech „jsou sociální pracovníci na interních schůzích hodnoceni podle míry úspěchu, kterou měli při přemlouvání romských žen, aby se daly sterilizovat“. Dokument také podává zprávu o finančních odměnách, které se vyplácejí, aby se ženy získaly pro spolupráci. Charta 77 dochází k závěru, že úřady v ČSSR překračují článek 259 československého trestního zákoníku. Tento článek se týká zákazu genocidy a zní:

„1. Ten, kdo:

- a) v úmyslu zničit úplně nebo částečně některou rasovou, etnickou, národnostní, náboženskou, třídní nebo jinou podobnou skupinu lidí,
 - b) provede opatření směřující k tomu, aby se v takové skupině bránilo rození dětí,
 - c) násilně převádí děti z jedné takové skupiny do druhé,
- bude potrestán trestem odnětí svobody 12 až 15 let nebo trestem smrti.

2. Každý, který je spoluvinen činy v paragrafu 1, bude potrestán stejným způsobem.“

3. Předběžné vyhodnocení. Druhá fáze

Potud přehled zdrojového materiálu, který měl k dispozici spontánně vzniklý výbor Petit Comité sdružení VLM a nadace SIC-77 koncem roku 1988 / počátkem roku 1989. Na základě tohoto materiálu bylo formulováno i několik předběžných závěrů a otázek, které měly být použity jako vodítko pro druhou fázi výzkumu:

- 1) Údaje, které se týkají sterilizace romských žen, jsou zastaralé, nekompletní a ne všechny jsou ověřené nebo ověřitelné. Vyvolávají více otázek, než na které odpovídají. Jaká je situace nyní?
- 2) Na základě údajů, které máme k dispozici, se dnes nezdá nevyvratitelné, že romské ženy jsou nuceny k podstoupení sterilizačního zákroku. Jestliže tomu

3 Bibliografický odkaz na zdroj v seznamu literatury chybí – pozn. red.

tak je, je při tom úloha československých úřadů nejasná. Vydávají se ve věci určité směrnice, nebo stimulují úřady k podstoupení sterilizace jinak (nátlak)?

- 3) Z našich informací není možné odvodit, zda se v souvisejících předpisech jedná o (neoprávněné) rozlišování mezi Romy a ostatními českými občany. Přistupují k Romům ve věci sterilizace v nějakém ohledu diskriminačně tvůrci politiky nebo ti, kdo tuto politiku realizují?

Jinak řečeno: jedná se o sterilizační kampaň zaměřenou na Romy? A jestliže ano, jaké pro to existuje vysvětlení?

V rámci provedení předběžného zhodnocení situace po konzultaci zdrojového materiálu jsme učinili opatrný a předběžný závěr, „pracovní hypotézu“. Ta zní, že sterilizační praktiky signalizované v pramenech zaměřené jednostranně na Romy jsou součástí mnohem širší represivní politiky, kterou československé úřady vůči Romům provádějí již minimálně od roku 1958, a že tyto úřady otevřeně usilují o nucenou asimilaci prostřednictvím vědomého ničení kulturní a etnické identity Romů.

Petit Comité dospívá dále k závěru, že je žádoucí vyvstát otázky zodpovědět a pracovní hypotézu ověřit na základě výsledků vlastního výzkumu na místě. Výzkum se samozřejmě musí uskutečnit bez nepříjemných rizik pro informanty, kteří budou výzkumníky kontaktováni. To je jedno z omezení, které musíme při provádění hlubšího výzkumu respektovat. Další omezení vyplývá z okolnosti, že je nemožné nebo jen velmi obtížné pokoušet se o opatrný kontakt s odpovědnými instancemi s cílem získat i z této strany nějaké informace a komentáře.

Realizace výzkumu se ukládá Paulu Öfnerovi a Bertu de Rooijovi na základě jejich komplementární znalosti tématu (viz předmluva).

4. Výzkum na místě. Přípravné návštěvy v ČSSR

V období mezi listopadem 1988 a dubnem 1989 měl Paul Öfner příležitost dvakrát cestovat do ČSSR a navštívit přitom Prahu. Využil tuto příležitost k navázání kontaktů s možnými zajímavými informanty a získání aktuálních informací o sterilizačních praktikách a přístupu k Romům obecně.

Prostřednictvím sítě Charty 77 se v listopadu 1988 seznamujeme s paní Hübschmannovou; renomovanou etnografkou, která již léta publikuje o Romech v Československu a má mezi nimi mnoho přátel. Sděluje nám, že sterilizační kampaně nabývají na intenzitě. V dané chvíli vidí alarmování v zahraničí jako jediný prostředek, jak proti tomu něco udělat.

V případě sterilizací romských žen na Slovensku se často jako záminka používá lékařská indikace „duševní nestabilita“, aby se dala obejít jediná zbývající podmínka (počet dětí) a zákrok se umožnil.

Sociální pracovníky (doslova přeloženo: sociální kurátory), kteří se romské ženy často agresivním způsobem snaží přemluvit, charakterizuje

Hübschmannová jako „mírné rasisty“. Vyplácené částky jsou podle Hübschmannové nedostatečné k tomu, aby se dal skutečně začít nový život. Peníze jsou většinou ihned vyměněny za potraviny a alkohol, čímž se sestupná spirála, v níž se Romové nacházejí, jenom zrychluje. Hübschmannová zná osobně několik romských žen, které se daly sterilizovat. Z jejich příběhů vyplývá, že Romové podléhají finančnímu nátlaku teprve tehdy, když zabřednou hluboko do materiální bída. Na Slovensku, kde se sterilizační kampaň vede nejagresivněji, se úřady snaží všechno, co s těmito praktikami souvisí, udržovat v tajnosti. Většina romských osad je umístěna izolovaně a trvale je sleduje policie. Pauperizace a demoralizace v těchto osadách je tak velká, že se v každé osadě najdou lidé, kteří jsou výměnou za dobré styky s policií a za drobné výhody ochotni fungovat pro policii jako informátoři. Situaci komplikuje navíc okolnost, že jakékoli utajení zůstává v tak malém a uzavřeném společenství, kde je málo soukromí, naprostou iluzí. Hübschmannová nás odrazuje od toho, abychom se – vzhledem k postoji úřadů a z toho vyplývajících rizik pro informanty – pokoušeli výzkum na Slovensku provádět.

Koncem března 1989 se dostáváme prostřednictvím paní Hübschmannové do kontaktu s Rubenem Pellarem. Mluví romsky, stejně tak jako jeho přítel Zdeněk Andrš. Pellar a Andrš se zajímají o téma sterilizačních praktik týkajících se romských žen. Zbyněk Andrš se jako „sociální referent“ profesionálně zabýval sociální prací mezi Romy v jednom jihočeském městě. Rubena Pellara přivedl jeho zájem o jazyk Romů k tomu, že se začal zajímat také o jejich situaci.

Oba nějakou dobu shromažďovali oficiální dokumenty a publikace týkající se sterilizační politiky, jako jsou zákony a předpisy, lékařské publikace a relevantní články v novinách a časopisech. Andrš žil v létě 1988 dva měsíce v jedné romské osadě na východním Slovensku. Tam prováděl mimo jiné interview se sterilizovanými romskými ženami. Pellar a Andrš byli na počátku roku 1989 nějaký čas společně aktivní v Čechách, kde interview se sterilizovanými romskými ženami zaznamenávali na magnetofon.

Ruben Pellar projevuje ihned ochotu s námi spolupracovat a myslí si, že to platí také pro jeho kolegu Zbyňka Andrše, který není v dané chvíli přítomen. Výsledkem přípravné návštěvy je významný příslib spolupráce a soubor zajímavých textů.

Mezi těmito texty se nachází číslo kulturního týdeníku *Tvorba* (září 1988), v němž je zveřejněn článek „Cigáni“ (Romové) z pera Radka Bajgara. Významný úryvek z tohoto článku zní:

„Podle § 65 zákona č. 69/1967 Sb jsou ustanoveny při radách NV tzv. komise pro cikánskou otázku. Jeden ze tří jejich hlavních úkolů je ‚omezení nezdravé cikánské populace‘. Orgánům, které cigánskou populační explozi financují,

se částky na ni vynakládané zdají být přece jenom už příliš vysoké. Přídavky na děti uživí prakticky celou cigánskou rodinu, tak proč potom pracovat.“

A pod hlavičkou „osvěta u nezdravé cikánské populace“ čteme:

„20–60 % psychicky narušených. Spousta invalidních důchodců. Práce nelehká. Komise mají sice na své straně obrovské částky finančních nákladů [...] Cigán je tak na počtu dětí finančně zainteresován.“

O kousek dále činí autor návrh, aby se dětské přídavky vztahovaly nepřímou úměrně k počtu dětí, jako se to děje v Číně.

„V současné době se uskutečňují pokusy přimět ženy k dobrovolné sterilizaci, dokud děti nemají tolik. Odměna 2 000 Kčs byla od roku 1986 přijetím nového zákona zvýšena na 25 000 Kčs. Chytrá částka. Lákavá, na druhé straně zanedbatelná vzhledem k nákladům na jednoho cigánského obyvatele. Na jedno postižené dítě. Na patnáctičlennou rodinu, která prostě nemůže být schopná vychovat jedince, který náklady společnosti vrátí.“

(Bajgar 1988; podtržení doplněna)

Nápadné pohrdání, s nímž se v tomto článku o Romech píše, jakož i obsah článku jsou pro nás významnou indikací, že se příslušné zákony a předpisy využívají, aby se mezi Romy docílilo sterilizace ve velkém měřítku. Kromě toho se zdá, že právě ta část předpisů, které ustanovují finanční kompenzaci, má za účel vést Romy k podstoupení sterilizace.

5. Návštěva ČSSR září 1989

A. Pellarova a Andršova zpráva a reakce úřadů na ni

Od 16. do 23. září 1989 jsme navštívili ČSSR s cílem s pomocí našich kontaktních osob sami provést výzkum na místě a pokud možno provést interview a zaznamenat výpovědi svědků.

Pellar a Andrš mezitím nezůstali nečinní. Kromě velkého počtu nových interview se sterilizovanými romskými ženami vypracovali stručnou zprávu se svými zjištěními a zdůvodněnými námitkami. Tuto zprávu poslali oficiálním instancím, což bylo něco, co v té době ještě vyžadovalo velkou odvahu. Ve zprávě uváděli, že vyplácení značně vysokých finančních příspěvků romským ženám žijícím v chudobě znamená hrubé psychické ovlivňování, které je podle jejich názoru nepřijatelné. Dále na základě interview s přímými zúčastněnými konstatovali, že sterilizace byla a je propagována, aniž se zachovávají zákonné předpisy. Úryvek z jejich zprávy:

„Sociální a zdravotní problémy nejen že neřeší, ale rozmnožuje. U některých žen, které podstoupily sterilizaci, se objevily zdravotní problémy, jiné platí daň v podobě rozvrácené rodiny, u svobodných děvčat hrozí nebezpečí prostituce v důsledku nemožnosti realizovat se jako ženy a matky.

Příspěvek, poskytovaný zřejmě na základě paragrafů 31 a 35 zákona o sociálním zabezpečení, podle našeho názoru ani při nejvyšší odměně není schopen řešit ‚nepříznivé životní poměry rodiny‘. Důsledky tohoto příspěvku jsou: demoralizace všech zúčastněných, preference materiálních hodnot před etickými, která vede k neúctě k životu a rozkladu rodiny. [Ovšem:] Romové sami považují finanční úhradu za sterilizaci za přímou manipulaci a formu genocidy.“

To, co zvláště budí Pellarovo a Andršovo podezření, je rozdíl v přístupu k romským ženám a ostatním ženám, což je v rozporu s ustavením zásady rovnosti všech občanů. Proto žádají odpovědné instance ve zprávě o:

1. Okamžité zastavení poskytování příspěvků za sterilizaci obecně.
2. Propagování jiných forem antikoncepce mezi romským obyvatelstvem v kombinaci se širokou osvětovou kampaní i o různých technikách antikoncepce.
3. Změnu zákona, v níž se stanoví, že ženy smějí být sterilizovány pouze z lékařských důvodů, bez jakékoliv finanční stimulace, protože to je jediná záruka, že pacient přijme skutečně dobrovolné rozhodnutí na základě dobrých informací a bez psychické manipulace.“ (Andrš, Pellar 1989)

Andrš a Pellar zaslali svůj protest mimo jiné na ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí jak České, tak Slovenské socialistické republiky, Červenému kříži v Praze a v Bratislavě, Ústřednímu výboru komunistické strany a nedávno úřady zřízenému, a tedy nikoliv nezávislému Výboru československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární otázky (nazvanému podle jeho předsedy Dienstbierův výbor; nezaměňovat s Jiřím Dienstbierem, současným ministrem zahraničních věcí).

Předtím, než svoji zprávu napsali, absolvoval Pellar důvěrný rozhovor se ženou, která pracuje jako úřednice na ministerstvu zdravotnictví a sociálních věcí. Vypověděla, ostatně po záruce, že bude uváděna anonymně, že průměrně je ročně sterilizováno pět set romských žen, s nápadným vrcholem dva tisíce romských žen v roce 1988.

Reakce na zprávu přichází od vedoucí oddělení péče o rodinu a sociální péče Ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí České socialistické republiky, paní Dr. Marie Bartošové. Vysvětluje „váženému soudruhovi Rubenu Pellarovi“ ve svém dopise z 10. května 1989 ještě jednou obsírně veškeré úpravy týkající se sterilizace a tvrdí, že „uvedené předpisy týkající se provádění sterilizace a případného přiznání finančního příspěvku se aplikují na všechny občany, bez rozlišování původu“. A dále: „V ČSR je tento příspěvek přiznáván cikánským občanům v přibližně 25 % z celkového počtu.“ Toto číslo má sloužit jako ospravedlnění a uklidnění, ale

v žádném případě tak nepůsobí, protože Romové představují v ČR pouze 1 % obyvatelstva.

Dále ve své reakci JUDr. Bartošová o romských ženách tvrdí: „Současně zatím nedokáží používat vhodné antikoncepční prostředky a samy žádají o provedení zákroku“. Její závěr zní: „Názor, že provedení sterilizace i poskytování peněžitého příspěvku je zaměřeno na cikánskou populaci, nebo že dokonce je lze chápat jako genocidium, je neopodstatněný. [...] Problematika postupné integrace občanů, kteří v důsledku návyků pramenících z odlišného způsobu života v minulosti žijí v mimořádně obtížných poměrech, je řešena zcela jinými metodami a prostředky“. Podpis: „Se soudružským pozdravem, JUDr. Marie Bartošová, ředitelka odboru“ (Bartošová 1989).

Potud odpověď ministerské úřednice, která je spoluodpovědná za sterilizační politiku v Čechách a na Moravě. Předpokládáme, že tento nezúčastněný a předem odmítavý postoj (informovala doktorka Bartošová o sterilizačním zákonodárství, které samo o sobě platí pro všechny stejně, jinak než oni dva její domnělí soudruzi?) je symptomatický pro málo kritický postoj centrálních úřadů, co se týče přístupu k Romům na straně nižších instancí a ostatních občanů. Každé jiné vysvětlení tohoto postoje musí nutně vést k závěru, že tyto úřady jsou samy do provádění cílených sterilizačních kampaní zapojeny. Opravdu nezvratné důkazy pro tuto poslední skutečnost ovšem nemáme. Obvinění vyřčené na adresu vlády ČSSR, že chybí ochota tyto praktiky na místní a/nebo okresní úrovni vyšetřit nebo odsoudit, a tudíž se proti nim nic nepodniká, je podle našeho názoru dostatečně závažné, abychom o něm podali zprávu.

V následující části se budeme zabývat realizací sterilizačních předpisů na místní a okresní úrovni.

B. Sterilizace a odpovědnost. Detailnější (tajné) směrnice?

V důsledku monolitického charakteru státu jedné strany je otázka individuální odpovědnosti nekonečnou hrou na schovávanou pro osobu stojící mimo existující struktury, která usiluje o proniknutí do této problematiky.

Instancí, která má provádět centrální zákonodárství a politiku na úrovni regionů, je národní výbor. S národním výborem mají Romové, stejně jako všichni občané, co do činnosti mimo jiné v oblastech zdravotní péče, ochrany dětí, vzdělávání a spravedlnosti.

Národní výbory existují kromě úrovně obcí také na úrovni okresní a krajské. Pod tyto národní výbory spadají výše uvedení sociální kurátoři, tj. sociální pracovníci. Udržují kontakty s občany. V obcích, krajích a okresech s relativně vyšším počtem romského obyvatelstva jsou národní výbory doplněny poradními komisemi pro „problematiku cikánů“. Tyto poradní komise vede vládní komisař a skládají se ze sociálních kurátorů, „zástupců lidu“, představitelů orgánů zabývajících se otázkami bydlení, ochranou dětí, obecným a zvláštním vzděláváním, spravedlností a zdravotní péčí.

Možná se podpora sterilizace mezi romskými ženami propaguje prostřednictvím těchto kanálů, prostřednictvím vykonavatelů lokální politiky.

Skutečnost, že na regionální úrovni existují specializované komise pro „otázky cikánů“, které se touto cílovou skupinou velmi specificky zabývají (program nuceného rozptylu, odnímání romských dětí z rodin atd.), činí pravděpodobným, vzhledem ke skutečnosti, že se masově sterilizuje, že takové komise ve velkém měřítku formují názory na možnosti sterilizace a ventilují je. Že se musí (nebo muselo) při provádění sterilizačního zákroku, co se týče Romů, jednat o určitou režii shora, vyplývá ze zprávy, která se k nám dostala v prosinci prostřednictvím D. Kenricka. V této zprávě se zmiňuje Švédka (která zůstala v anonymitě), jež uvádí, že co se týče provádění sterilizačních předpisů, byla z iniciativy centrálních orgánů v roce 1986 zorganizována dvě velká setkání pro sbor sociálních kurátorů, jedno na Slovensku a jedno v Čechách / na Moravě. Při těchto setkáních byl tento sbor údajně vyzván k podněcování svých spolupracovníků, aby romské ženy ve svých obvodech přiměli k podstoupení sterilizačního zákroku (Kenrick 1988).

Dr. H. Renner nám v dopise ze dne 9. 1. 1989 oznámil, že přední chirurg jedné české oblastní nemocnice mu potvrdil, že ženští lékaři povzbuzují romské ženy, aby se daly sterilizovat. Zda v této oblasti existují oficiální směrnice, nebyl chirurg Dr. Rennerovi schopen říci (Renner 1989). Od jednoho československého prokurátora jsme se dozvěděli, že se vydávání tajných směrnic centrálními úřady, aby se oficiální vyhlášená politika upravila v žádoucnějším smyslu, vyskytuje ve velkém rozsahu. Řekl, že je přesvědčen o tom, že tímto způsobem se specifikují i zákony formulované v obecných pojmech jako ty, které se týkají sterilizace.

Z pochopitelných důvodů chtěl hovořit anonymně: „Stejně jako existují ústní směrnice, které zabraňují trestnímu stíhání členů ‚nomenklatury‘, existují se vši pravděpodobností také tajné směrnice na podporu sterilizace romských žen.“ Dále nám tento prokurátor sdělil, že v Čechách a na Moravě na jedné straně a na Slovensku na straně druhé existují vlastní směrnice týkající se provádění zákonných opatření.

Při srovnání interview, která jsme provedli s našimi kontaktními osobami, dospíváme, stejně jako Andrš a Pellar, k závěru, že situace, v nichž se Romové v obecném smyslu nacházejí, jakož i dopady sterilizační kampaně konkrétně, musí být na Slovensku mnohem horší než v Čechách a na Moravě.

Andrš a Pellar naopak nenalezli žádné indikace, které by opravňovaly k domněnce o existenci tajných směrnic týkajících se sterilizace. Prozatím předpokládají, že takové směrnice neexistují a že fanatická snaha sociálních kurátorů a dalších vykonavatelů této politiky přimět k zákroku výhradně romské ženy vyplývá z obecného a historicky zakořeněného předsudku vůči Romům; předsudku vůči Romům, jímž jsou proniknuty všechny části československé společnosti.

To není specifické jen pro československou společnost obecně a ani výhradně pro uplynulých 42 let socialismu bez lidské tváře. Specifické pro tyto roky však je,

že deprivace a diskriminace v totalitním státu byla tak systematická a komplexní, že jí nebylo možné uniknout. V období před únorem 1948 je výsledkem deprivace a diskriminace Romů v Československu (stejně jako jinde) marginalizace, což implikuje, že je zde ještě alespoň určitý okrajový prostor, do kterého je možné se stáhnout. Po roce 1948 se historické předsudky proti Romům používají, aby se zdůvodnila jejich „nepolepšitelnost“, protože se nedají uhníst do tvaru, který je v souladu s ideálem „nového člověka“. Prostory, do nichž je možné se stáhnout, v totalitním státě neexistují a Romové se stále více stávají cílem „péče“ a politiky zaměřené výhradně na ně, čímž se diskriminace a deprivace de facto legalizuje. Jak je popsáno ve výše stručně načrtnutém historickém přehledu (viz kapitola 2), je důsledkem této praxe jejich zvyšující se pauperizace a demoralizace.

Jestliže lokální vykonavatelé sterilizační politiky při provádění sterilizačních předpisů nepoužívají detailnější (tajné) směrnice, jak předpokládají Andrš a Pellar, zůstává jednostranná pozornost zaměřená na romské ženy obtížně vysvětlitelná. Československo má totiž značnou rozlohu a je ve všech oblastech týkajících se života společnosti výrazně rozdělené na české země a na Slovensko. Z Andršových a Pellarových zjištění vyplývá, že skoro v každém koutu země je k tomu, aby se Romové přiměli k podstoupení sterilizace, používán stejný druh opatření a technik. Tato opatření a techniky nejsou ve známých, zveřejněných předpisech popsány, zrovna tak málo je v těchto dokumentech popsáno jednostranné zaměření právě na Romy.

V motivaci vykonavatelů, aby „zachraňovali svou zemi“, jistě hrají svou roli předsudky. Je ale možné pochybovat o tom, zda je takový předsudek sám o sobě schopen dovést místní úředníky v celé zemi k názoru, že je to právě sterilizační zákonodárství, které je možné zneužít, a dát tak předsudkům volný průchod. Možná není nakonec vyloučené, že zařazení možnosti značné finanční odměny těm občanům (skupinám občanů), kteří (které) podstoupí sterilizační zákrok v zájmu společnosti, je specificky určen právě pro „cikány, žijící v bedných podmínkách“.

Jakého morálně vysokého cíle je možné dosáhnout nabízením poměrně značné finanční odměny občanům za podstoupenou sterilizaci, když by zjevně bez nabídky této odměny nemohla být provedena?

C. Závislost, manipulace a zneužití

V místech s početnou romskou populací, ve venkovských osadách na východním Slovensku a v nových „ghettech“ na okraji průmyslových měst na Moravě a v Čechách, působí sociální kurátoři místního nebo krajského národního výboru, kteří mají takřka výhradně romské klienty. Většina těchto klientů je do té míry zbídačená a demoralizovaná a jejich život do té míry odloučen od zbytku československé společnosti, že mezi Romy a sociálními kurátory existuje vztah naprosté závislosti. Sociální kurátoři představují pro Romy takřka jediné spojení

s úřady a s okolní společností. Proto mohou s Romy zvláště snadno manipulovat. Manipulace vzniká směsí nátlaku a vyhrůžek na jedné straně a takzvané dobré rady a finančních výhod na straně druhé. Popsané podmínky vytvářejí zmatek. Zmatek a nejistota je vyjádřena ve výpovědích čtyř sterilizovaných žen, s nimiž Andrš, Pellar, zástupce Charty 77 a autoři této zprávy prováděli interview ve středu 20. září 1989 v městském parku na Kladně.

???: Nutí vás, nebo je to zcela dobrovolné?

– Ano, je to dobrovolné. Nebo ne, vlastně nás přece jen nutí. Mladé ženy teď nutí, stejně jako to dělali s námi. Když jsme byly ještě mladé, šly jsme samy od sebe, ale bylo to přece jen pod nátlakem.

???: Jakým způsobem vás tehdy nutili?

– Lákali nás penězi. Nenutili nás, ale lákali. Lákali nás penězi. Zeptali se nás, jestli chceme jít, a řekli, že za to dostaneme peníze. Mladé ženy teď vlastně nechtějí, ale musejí. Protože oni nechtějí, aby měly romské ženy hodně dětí, tak jak to bylo dříve u našich matek. Lákají nás tedy penězi. Říkají nám to takhle: „Když budeš mít hodně dětí, z čeho pak budeš žít? Co se stane, když tě například opustí, onemocníš nebo se stane něco jiného? A sociálka vám nedá žádnou finanční pomoc, nic.

???: A nucinen ole džuvľijen, abo na? Oda ča dobrovolno?⁴

– Dobrovolno. Ale nucinenas. Ale kale ternen nucinenas. Sar amen samas. Sar amenge sas frima berš, on amen nucinenas, amen džahas korkore.

???: A sar tumen nucinenas?

– On phučenas, že či kamas te džan, že chudaha o love, aš cirdenas. Cirdenas tele le lovenca. On na nucinenas, no cirdenas. Cirdenas tele le lovenca. On na kamen. Kale terne but nucinen. On na kamen, kaj le romane romňen kaj te jel but čhave, sar čirla sas amare dajen. Ta on amen lakinen le lovenca. On phenen avka: „Te ela tut but čhave, paľis sostar dživeha? Te mukhela tut, nahodu ačhes nasvaľi, te vareso tut obačhelas. A sociálka na dela žádno výpomoc, nič.

Tentýž den jsme vedli i rozhovor s funkcionáři okresního národního výboru okresu Kladno. V oddělení péče o děti s námi hovořila vedoucí a dvě její kolegyně, které pracovaly především s romskými klienty. Jediný způsob, jak se dostat dovnitř, aniž bychom ihned vzbudili podezření, je, že předstíráme, že jsme nizozemští kolegové, „pracovníci s cikány“ na dovolené v ČSSR, kteří chtějí využít příležitosti, aby se poučili o „cikánské problematice“ v Československu. Rozhovor probíhá ne

⁴ Na základě dokumentů z osobního archivu R. Pellara doplňujeme citace rozhovorů o jejich znění v romštině, pokud se v prepisech dochovalo. Tyto doplňující citace jsou uvedené tučně – pozn. red.

nepřívětivě, ale ztuhla. Podle těchto funkcionářů jsou problémy „cikánů“ a s „cikány“ způsobeny skutečností, že jejich tradice jsou tak rozdrobené, že se dostali do vakua.

Podle jejich názoru se politika rozptylu neosvědčila a místní úřady pochybují i co se týče politiky celostátní správy (tento druh kritiky nám připadá jako civilizovaná varianta obvinění často se objevující v novinách, že Slovensko exportuje své „cikány“ do Čech a na Moravu).

Oddělení péče o děti, jako je toto v okrese Kladno, vyvíjí svou činnost na základě zákona o péči o děti. Úřad dohlíží na dodržování povinné školní docházky a může ji v případě potřeby vynutit finančními pokutami, a dokonce trestem odnětí svobody. Také může dočasně pozastavit vyplácení přídavků na dítě, než dítě zase začne chodit do školy. Přídávky na dítě se v tom případě ukládají mimo dosah rodičů a sociální kurátoři je sami vynakládají na stravování ve škole a podobně.

S určitým úsilím se náš rozhovor nenápadnou oklikou vždy stáčí na naše hlavní téma, sterilizaci. Funkcionáři, kteří s námi hovořili, byli pověřeni pouze finančním vyřizováním sterilizace. Nevidí ve sterilizaci žádné řešení, ale pouze potírání symptomu: „Mohlo by poskytovat řešení, kdyby sterilizace mohla být ukládána jako nucené opatření, ale o tom samozřejmě nemůže být řeči“. V tomto okrese se za sterilizaci poskytuje „úhrada“ maximálně pět tisíc korun. Na naši otázku, proč se v tomto okrese nedospělo k zákonem stanovenému maximu deset tisíc korun (zákon dokonce zná i únikovou klauzuli, na základě které může být maximum překročeno), přestože oddělení přece považuje za žádoucí, aby se romské ženy daly sterilizovat, odpověděla vedoucí, že není rozumné, aby se tak velká částka vyplácela Romům najednou, protože peníze ihned prohýří a zákon nepamatuje na možnost vyplácet sumu po částech.

Ale nejvýznamnější poznámka, která byla při tomto rozhovoru učiněna, zůstala zpočátku nutně nepřeložená. Po skončení slyšíme od našich českých průvodců, že vedoucí své obě kolegyně vyzvala v rychlém *tête à tête* šeptem, aby se co nejméně věnovaly našim otázkám ke sterilizaci.

D. Žádné poučení, ale nátlak, a někdy dokonce vydírání

Výše uvedené skutečnosti jsou charakteristické pro situaci v Čechách a na Moravě. Na Slovensku je stav mnohokrát bolestivější.

Především na Slovensku neváhají sociální kurátoři a předsedové národních výborů používat opravdové vydírání. Andrš a Pellar podrobně zdokumentovali velký počet takových případů.

PŘÍKLADY 1 a 2:

Andrš a Pellar provedli na jaře 1989 interview s pětadvacetiletou ženou, matkou pěti dětí z vesnice na východním Slovensku.

– Mému dítěti byly už tři měsíce a dítěti mé sestry už šest měsíců, a dosud jsme nedostali dětské přídatky. Úředník národního výboru nechťel dát souhlas k výplatě, dokud se nedáme sterilizovat. Nikdo to nechce. Já jsem si to ještě nedala udělat, ale moje sestra ano.

[jiný hlas:] – Peníze se utratí a život? Kde je život? Já bych si to nedala udělat. Nepůjdu už ani na výbor o něco žádat, protože on tě hned vyhodí. Ptá se jenom, jestli už jsme sterilizované. A když řekneme, že ne, tak řekne: „Ven!“ Takhle řve.

– Ten člověk na výboru mi nechce dát potvrzení, že je můj manžel ve vězení, takže nemůžu dostat z vězení peníze, které tam můj muž vydělává. Mám čtyři děti a další tři od mého prvního manžela. Ty tři dostávají, protože jsou napůl sirotci, sirotčí důchod a z toho musejí žít i ty čtyři další. Ten člověk z výboru mi nedal potvrzení, že je můj muž ve vězení, dokud se nedám sterilizovat. Můj manžel je už rok a osm měsíců zavřený a ještě jsem z vězení nedostala žádné peníze. Dostávám podporu patnáct set korun. A to se sedmi dětmi! Ten člověk mi prostě ten papír nedal, bez ohledu na to, kolikrát jsem tam šla. Až jsem se dala operovat. Jestli to potvrzení dostanu, nevím.

???: A sama byste se nebyvala dala operovat?

– Sama od sebe bych to nebyla udělala, bála bych se. Ale už jsem prostě taková. Posílali mě pořád do nemocnice, tak jsem sebrala odvahu a dala se operovat. Takže už

– Mek has mireske čak trin čhon imar he la pheňakere čhavores imar šov čhon a na kamel lake te podpisinel..., bo bičhavel la pre operacija, kaj te džal pes te operinel. Ňiko na kamel. Me mek na somas, aľe e phen imar has.

[aver džuvľi:] – O love pes predžan a o životos kaj? Me bi na džás. Me aňi pro viboris na džav te mangel, bo čhivel avri. Phučel ča, hoj či operimen san. U te phenas, hoj na, ta phenel: „Von!“ Kavka kvičinel, sar oda.

– Na kamel man te del potvrdeni, kaj jov hin andre bertena, ta jov mangelas potvrdeni, hoj te chudav andal e bertena love. Man štar čhavore hin. A perše romestar man hin trin. No a ča pal kole trine čhavengere love kale štar čhave dživnas, so chudavas o dochodkos. Ov man na kamelas potvrdenie te del, nič, bo me na gejlom man te del te operinel. A berš he ochto čhon odej hin a žadna love na chudavas andal e bertena. Chudavas 1 500 dochodkos. A eľta čhave savore has. Na kamelas mange te del potvrdeni – kecivar džavas, niž man na diňom te operinel. No imar na džanav, či man dela akanakes.

???: A korkori bi na gejľanas te del pes te operinel?

– Ta korkori me na gejľomas, me man daravas. No aľe hin mange kajsi povaha, jon man bičhavkernas, iľom man, gejľom man te del te operinel. No ta imar džav tajs, či na dela

zítra půjdu na výbor, jestli mi dá zítra potvrzení, které pošlu do vězení. Po všech těch měsících to musí být hodně peněz. Už rok a osm měsíců jsem neviděla korunu. Kdybych neměla důchod po svém zemřelém muži, zemřely by děti hladem. Ani porodné za mou nejmladší dceru jsem dodnes neviděla. To mi ten člověk na výboru taky nechtěl dát.

man tajsa potverdzeni, kavka leske bičhavava andre bertena. Tiž kajci love – pal kajci čhona. No berš ochto čhon u žadno koruna pro jakha te na dikhen. A te na kada dochodkocis chudľomas pal o peršo rom, o čhave mange andre bokh mulehas, kale štar. A mek kodi cikňori man has, gejlom te ločhol – o porodna dži do akanakes nič na chudľom. Na chudľom o porodna, ov na kamelas mange te del.

Nátlak se provádí i v porodnicích. O svých zkušenostech tam vypráví žena z téže vesnice.

PŘÍKLAD 3:

Když jste v porodnici, zeptají se vás jako první věc: „Kolik dětí máte?“ A já říkám, že to bude pátý porod. „Ajajaj! To vám nestačí dvě nebo tři děti? Proč se nedáte operovat? Teď máte přece příležitost! Na co potřebujete tolik dětí?“ Ať přijdete kamkoliv, všude vám nadávají, že máte hodně dětí. Potom řeknou: „Co s tolika dětmi děláte?“

Ča dža pre porodnica, šun, sar phenen: „Keľo dzeci mace?“ A ja hvarila, že ten piaty porod. „Ťa to vam nestačí dva tri dzeci? Čomu nedace še operovac? Šak mace možnos teraz, že by ste še dali operovac! Načo vam teľo dzecoch?“ Kdze pujdeš, tam na tebe budu nadavac, že veľo dzeci maš. Že – „Co robiš s tema dzecami?“

Na ženy se vykonává nátlak i přes školou povinné děti. Děti z chudých rodin mají v ČSSR právo na příspěvek na stravu, díky čemuž dostávají ve škole zadarmo teplé obědy. Čtyřicetiletá žena s 18 dětmi z téže vesnice má právo na takový příspěvek na stravu pro šest ze svých dětí chodících do školy, ale ten jí je stejně jako dětské přídatky zadržen osobním zásahem předsedy a tajemnice národního výboru.

PŘÍKLAD 4:

No, a kam já teď mám jít? Copak nemám právo požádat o výživné pro své děti? Pohrozila jsem, že všechny doklady, které mám o školách, od lékaře a o mzdě, shromáždím a pošlu do Bratislavy. Tam je pošlu a napíšu k tomu, že nedostávám žádné přídatky na své děti, protože nejsem sterilizovaná. Ale já se ze zdravotních důvodů nemůžu dát sterilizovat.

No a ja teraz kdze pujdzem? Ja nemam pravo, že by ja dostala na toto dzeci viživne peneží? Ja tak hvarela, že ja vezmem tote doklady, co mam o školoch, od dochtora, o zarobek a pošlem do Bratislavy. Tam, a povim, že za jaku vecu mi nechcu podpisac tote viživne peneží? No ta vaš soske me man šaj dav te operinel, kaj miro dživipen te džal kavka upre tele, a o čhave te ačhon.

Lékař, který tuto ženu léčí, je z lékařských důvodů proti zákroku a v písemném prohlášení stanovil diagnózu, že zdravotní stav jeho pacientky (trpí srdeční chorobou, onemocněním žlučníku a tělnatostí) takový zákrok nepřipouští. Žena se bojí dát se sterilizovat, ale vzhledem ke své sociální situaci – její rodina s 15 členy musí vyjít se 4 000 korunami měsíčně – a kvůli trvalému tlaku národního výboru podala žádost o sterilizaci a pokusila se svůj těžký zdravotní stav zamlčet, aby tak přícházela v úvahu pro sterilizaci (čti: přidělení příspěvku na stravu)...

Romům se o možnostech antikoncepce a (důsledcích) sterilizačního zákroku neposkytují žádné informace. Mnoho žen neví, k čemu formuláře, které podepisují, slouží. Z rozhovoru se ženou z vesnice na východě Slovenska, která má sedm dětí a odmítla se dát sterilizovat:

PŘÍKLAD 5:

– Pozvali nás, abychom přišly na výbor. Tam nám dali papíry.

???: Proč pozvali právě romské ženy?

– Proč, proč, protože Romové špatně bydlí a mají hodně dětí; to bílí nemají. Ty hloupé ženy z vesnice dole se daly sterilizovat.

???: Takže musely nejprve na výbor. Kde to bylo?

– V Prešově. Sociální kurátorka, která je tam pro ženy, mi řekla: „Musíte se dát operovat, paní.“ A já jí povídám: „Paní, já se dám operovat, protože už mám sedm dětí, ale jen pod podmínkou, že dostanu písemně na papíře, že za to dostanu 30 000 korun. Protože když se operace nepodaří, zanechám sedm sirotek.“

???: Je pak nutné něco podepsat?

– No, negramotní prostě udělají křížky, to stačí.

???: Nedozevďí se pak, co podepisují? Nepřečte se to nahlas?

– Ne, to nikdo nedělá, vůbec ne! Nic!

???: Takže se pod něco podepíše a nevědí, co tam stojí, co vlastně podepisují?

– Ano.

Z rozhovoru se ženami z další vesnice, rovněž na východním Slovensku:

PŘÍKLAD 6:

???: Museli jste něco podepisovat?

– Člověk musí vždycky podepsat!

???: A co?

– Přece ty papíry! Musíš podepsat třikrát!

???: Co tam tedy stojí?

– Já neumím číst, to je něco, co mi chybí.

???: Proč si myslíte, že se musíte dát sterilizovat a ještě dostanete peníze?

– Copak vím, co si vymysleli.

– Myslí to možná dobře. Nechtějí, aby měli Romové tolik dětí.

???: Tumen mušinenas vareso te podpisinel?

– Ta sem podpisinkeres pre koda!

???: So?

– Ta kola papira! Trival podpisines!

???: So kodoj hin pisimen?

– Me na džanav te ginel, ta kada man chibinel.

???: Soske mišlinen, hoj o gadže kada keren, hoj potinlen le Romenge vaš oda?

– Me džanav, so jon peske mišlinen avri?

– Ta jon ča kamen lačhes te kerel, hoj te n'avel le Romen but čhave.

Jak naprostá je závislost na národním výboru a jaké míry dosahuje manipulace a ponižování, vyplývá z následujících úryvků. Jedná se o ženu z vesnice na východním Slovensku, s níž prováděl interview Rom z téže vesnice.

PŘÍKLAD 7:

???: Kolik je ti let?

– Bylo mi devatenáct.

???: A kolik máš dětí?

– Dvě.

???: Jak je možné, že tě sterilizovali? Poslal tě také předseda výboru?

– Ano, předseda místního výboru.

???: Už u druhého dítěte ti řekli, že se musíš dát operovat? Řekli, že si to musíš dát udělat, nebo že za to dostaneš peníze? Co přesně předseda řekl?

???: A keci tuke berš?

– Dešueňa has mange.

???: A keci čhavore?

– Duj.

???: Sar oda, sar tuke kerde, sar tuke phende, hoj kampil te operinel? O predsedas tiš tut bičhačas?

– He, so ode pro viboris man bičhade te džal.

???: Paš o dujto čhavoro tuke phende, hoj kampil te operinel? A tuke phende, hoj mušines, abo kaj te džas, hoj chudes love, abo sar tuke phenda o predsedas?

[matka dívky] – Řekl, že dostane peníze.

???: Tak sis to dala udělat kvůli penězům? A dostala jsi je? A třetí dítě nechceš?

– Dostala jsem dvacet tisíc. Když jsem šla do nemocnice, bylo mi devatenáct let. Dali mi málo.

[matka dívky] – Tady to dělají tak, že člověk dostane na poukázku víc než v hotovosti. Dostala jen 8 000 v hotovosti a zbytek na poukázku.

[la čakeri daj] – Phenda, hoj chudela love.

???: Tu gejlal vaš o love, kaj te chudes. A chudlal? A tritone čhavores na kames?

– Biš tišic chudľom. A dzevetnact roki mange has, sar geľľom. Čino dine.

[la čakeri daj] – Aľe ode avka keren – buter faktura čhiven pr'oda manuš a so nekdraheder, hoj te kiden. A la na dine ča ochto tišic love v hotovosti a buter faktura.

Poukázku lze vyměnit pouze za zboží, nikoliv za peníze. Poukázku navíc za zboží vyměnil sociální kurátor, přičemž žena u toho nesměla být. Na základě odhadnuté hodnoty předaného zboží se žena domnívá, že byla znevýhodněna.

Poté, co se žena dala sterilizovat, dochází často k rozvratu rodiny rozvodem. Z již dříve citovaného skupinového interview s několika ženami z vesnice na východním Slovensku, zaznamenaného na jaře 1989:

PŘÍKLAD 8:

???: Stává se, že ženy opustí muži?

– Ano, muži se se svými ženami hádají. Nadávají jim a říkají, že už s nimi nechtějí žít. Jak často se stalo, že muži odešli, protože se žena dala sterilizovat! Opustí svou ženu, a dokonce své děti. Když už žena nemůže mít děti, nechce už s ní žít. Řekne pak: „Co z toho budu mít, když s tebou budu žít?“ A vezme si jinou ženu, se kterou děti mít může. Řekne: „Pro koho bych měl pracovat? Jenom pro stát? A až přijde stáří, a nebudou tu žádné děti?“

???: Ačhel pes, hoj o murša mukhen le džuvľijen?

– Ta vadzinen pes o murša le džuvľijenca. Rakinen o murša le džuvľijenge, hoj na dživena lenca. Sar imar keci pripadi pes ačhila, so o murša na dživenas le romňijenca andal oda! Mukhľas la kavka, the le čhaven. Ta imar la nane čhave, na dživel laha. Ta phenel: „So mange, kaj tuha dživav?“ Lel peske avra romňa, so la hin čhave. Phenel: „Pre kaske buti kerava? Pro štatos ča? A o phuripen avela – kaj, u o čhave na ena.“

Je více pravidlem než výjimkou, že se ženám neposkytují žádné informace o sterilizaci nebo o možnostech antikoncepce; v mnoha případech nerozumějí rozdíl mezi císařským řezem a sterilizací. Mnoho žen neví, že sterilizační zákrok je nevratný.

PŘÍKLAD 9:

- Byla jsem znovu na národním výboru a tam jsem řekla, že se mnou můj muž nechce dál žít a že se chci dát znovu operovat, abych mohla zase mít děti. ???: A co na to řekli?
- Řekli, že nejdřív musím ty peníze, co jsem dostala za sterilizaci, vrátit ve dvou splátkách.

Z jednoho rozhovoru vyplývá, že v minulosti byl ženě sterilizační zákrok proveden tajně, tedy bez vědomí dotyčné, natož pak s jejím souhlasem.

PŘÍKLAD 10:

Když začali s tím příspěvkem za operaci, pomyslela jsem si: „Mám už čtyři děti, to se mi zdá dostatečné, dám se operovat.“ Dala jsem si všechny papíry do pořádku a donesla jsem je paní sociální pracovníci. Ale pak jsem si pomyslela: „Už čtyři⁵ roky jsem neotěhotněla, takže mě možná už operovali, aniž jsem to věděla.“ Šla jsem tedy na výbor, abych se zeptala, jak je to možné, že mě sterilizovali a já jsem dodneška neviděla žádné peníze. Předseda vzal telefon a zavolal paní sociální pracovníci. Ta řekla, že takový případ jako můj ještě nikdy neměla, ale že se pro to najde řešení. Musela jsem pak přinést z nemocnice své papíry, na kterých bylo uvedeno, kdy jsem byla operovaná a jak a co. A peníze prý ještě dostanu. Ale když jsem se s těmi papíry od nemocnice vrátila k předsedovi výboru, on se do nich podíval, řekl, že na peníze nemám nárok, protože ta operace byla už před čtyřmi lety. A že to bylo třeba provést do roka po operaci. Ale jak jsem mohla požádat o peníze,

Sar kala love vidine avri, ta phenav: „Starčinel mange ola štar čhavore, džav man te del te operinel.“ Vibavindom mange avri o papira, sa podiňom ke raňi ke socialno, a mange pomišlindom, kaj imar duj berš man čhave nane, ta ko džanel, či mange na kerde. Paľis geľľom adaj pro viboris, [...] geľľom ode, ta phendom leske, kaj sar oda, kaj mange kerde a me žadno koruna na chudľom. Jov o jakha pre mande diňa avri, kaj sar oda, iľa o telefonos, telefoňiňda la raňake pre socialno. Oj phenda kavke, že kajso pripados la na has, aľe mek del pes maškar lende kada te viriešinel avri. No jov phende mange te džav odoj pre porodňica te lel oda papiris, te mangav, kaj kana somas operimen. No a te lidžav ode, kaj me šaj chudav vareso. Geľľom ode, imar inakšeder manca delas duma, imar na kavke sar le predsedaha, aľe inakšeder. Phende, kaj man imar nane narok, b'oda imar štar berš. Ča o berš hin narok. Sar me

5 Žena mluví o dvou letech (*duj berš*), ale ze souvislosti vyplývá, že nebyla těhotná už čtyři roky – pozn. překl.

když jsem nevěděla, že mě sterilizovali? Já to nevěděla, můj muž taky ne. Sterilizovali mě bez mého souhlasu a vědomí. V říjnu už to bylo pět let. Nedostala jsem nic, ani ty dva tisíce, které za to tehdy vypláceli. Děti byly zdravé a já jsem si musela dát provést císařský řez a nic jsem za to nedostala. Jsem ještě mladá, je mi teprve 25 let. Když mě operovali, bylo mi devatenáct, dvacet let. Takže mě podvedli, doktoři a i ta paní sociální pracovnice.

mange šaj kerdom avri, kaj me olestar vobec na džanás. Aňi me, aňi o rom miro. Bi miro suhlasis kada kerde. Imar pandžto berš andro oktobris. Na chudľom nič, aňi ola duj ezera, so akor poťinenas avri. O čhavore has saste, pro čisarski geľľom a vobec nič na chudľom. A mek som terňi, 25 roki mange akana. Sar mange kerde, ta mange has 19–20 roki. Ča thode manca jon avri, o dochtora the e raňi.

Stále více začíná mezi romskými ženami pronikat povědomí, že něco není v pořádku. Začínají se nahlas ptát, proč mladé romské ženy s jedním nebo dvěma dětmi mohou být sterilizovány a „bílé“ ženy ne, a proč Romky navíc dostávají za podstoupení sterilizace mnohem více peněz. Nestejný přístup budí jejich podezření.

PŘÍKLAD 11:

???: Sterilizovali tu také mladé ženy, které nemají tolik dětí?

– Ovšem, ve věku 21 a 22 let, s pouhými dvěma dětmi. A také ty, které mají jenom jedno dítě. Když má žena jedno dítě, může se také dát sterilizovat.

???: Jak je to možné, že je takový případ dovolený?

– To nevím. To jde právě přes psychiatrii... To nám neukážou, to je v obálce, ona to dává paní X. No, a to je všechno.

???: Ještě prosím vás, vy jste říkala, že mezi Čěškama se to neví?

– Právě že ví. Teď už to vědí... já nevím, budou asi rozdíly, protože se mě ptaly: „Jak je to možný, že my za dva tisíce a vy za deset tisíc?“

???: Znáte vy nějakou Čěšku, která si to dala udělat?

– Neznám teda jméno, ale ležela se mnou v nemocnici – dvě – a ty se ještě dohadovaly, nevěřily tomu, že my jdeme za deset tisíc a ona že byla za dva tisíce.

???: Kolik měla dětí a jak byla stará?

– Čtyři a bylo jí 33 – jak já byla stará.

???: A taky musela k psychiatrovi?

– Vůbec nemusela, ještě se nám smála, že my musíme přes psychiatrii, že jak je to možný. Nebylo mi nic, až teď.

V některých projevech zaznívá odpor a vědomí, že se jedná o genocidu v dlouhodobé perspektivě.

PŘÍKLAD 12:

Výbor je taky hrozně hloupý. Dokud se nedáš operovat, nic ti nedají. I tajemnice je taková, ještě horší než předseda. Ale já jsem jí řekla: „Máš přece dcery, dej (sterilizovat) svoje dcery! Proč nutíš jenom nás, Romy? Jsme přece ještě mladé, chceme ještě něco užít, dělat. Pro nás, mladé ženy, je ještě příliš brzy, abychom zavřely oči.“

Igen dilino hin adaj o viboris. Niž na džana pes del te operinel, ta na dena nič. He tajomníčka hiňi ajsi – joj, joj, mek goreder sar o predsedas! A me lake phendom: „Hin tut čhaja, de tire čhajen. A na ča amen, le Romen. Amen mek sam terne, amen kamas tiž vareso te uživinel, te kerel. Na kamas, terne džuvľija, akana te phandas o jakha.“

– Právě to je ten důvod! Proč to nechťej dělat Češkám? No proč? Protože je vyhladit nechťej, ale nás Cigány chťej vyhladit. To je vono. A je to pravda.

???: Ale vy se dáte (sterilizovat)!

– No, byly jsme blbý.

Takové vědomí vyplývá také z nového textu lidové písně, která se stala aktuálně protestsongem a zaznamenal ji Andrš a Pellar.⁶

*„Šunen Roma, so pes kerel,
kajso hiros ma domukhen,
ma domukhen ajsi bida,
te len romňen tel o čhura.
Duj ezera rozkereba,
ale Roma na ulona.
Joj, ma domukhen tumen oda,
kaj le čhaven te murdaren.
Na kamen, kaj te uluvras,
frima Roma adaj ena.
Joj, ma šunen tumen le rajen,
mi jel tumen the deš čhaven.“*

[Poslouchejte Romové, co se děje!
nedopusťte něco takového,
nedopusťte něco tak špatného,
aby brali romské ženy pod nůž.
Dva tisíce (korun) se rychle utratí,
ale už se nebudou rodit Romové.
Joj, nedovolte,
aby se vraždily děti.
Chťejí, abychom se nerodili.
Pak tu bude málo Romů.
Joj, neposlouchejte pány,
Mějte třeba deset dětí.]

⁶ Ke vzniku této písně jako součásti repertoáru rokycanské kapely Čerčeň viz text Lady Vikové v tomto čísle RDŽ – pozn. red.

Po převratu v listopadu minulého roku nemusejí Andrš a Pellar ve svém výzkumu již pokračovat tajně. Od té doby používají standardizovaný dotazník, který se používá jednak k písemnému vyplnění, a stejně tak je možné otázky pokládat ústně.

Včetně materiálu získaného před listopadem 1989 tak dosud shromáždili 279 navzájem srovnatelných případů, 123 na východním Slovensku a 156 v Čechách. Statistická analýza těchto údajů ukazuje, že jejich počáteční závěry byly dokonce příliš pozitivní. V mnohem větším počtu případů, než dosud předpokládali, se vyskytuje jak přemlouvání, tak „nezákonný nátlak“.

Na konci dvou velmi nedávných statistických analýz mohou nyní Andrš a Pellar díky změně okolností požádat o verifikaci svých zjištění ve větším měřítku nezávislým národním a pokud možno mezinárodním orgánem. „A jestliže se naše zjištění potvrdí, mohou duchovní původci i vykonavatelé této politiky stěžejně uniknout obvinění za své činy, které se rovnají genocidě“ (Andrš, Pellar 1990).

[Anglický překlad těchto dvou statistických analýz je připojen k této zprávě jako přílohy A a B.]

6. Závěry a doporučení

Tato zpráva je založena na výzkumu pramenů a terénním výzkumu na místě. Písemné prameny, které jsme měli k dispozici, pochází z velké části od Andrše, Pellara, Hübschmannové a od lidí z okruhu nadace Stichting Informatie over Charta 77. Jsou doplněné o relevantní literaturu, kterou jsme shromáždili buď sami, nebo prostřednictvím třetích osob v Nizozemsku, mj. v ústavu Oost-Europa Instituut univerzity Universiteit van Amsterdam, dokumentační kanceláři pro východoevropské právo Documentatiebureau voor Oosteuropes Recht v Leidenu a knihovně sdružení Vereniging Lau Mazirel.

Výzkum na místě se uskutečnil v září 1989 a sestával z interview se sterilizovanými romskými ženami, dotýčnými okresními funkcionáři a z rozhovorů se dvěma českými výzkumníky a jejich pomocníky. Vzhledem k tomu, že jsme byli v Československu před změnou režimu v listopadu 1989, museli jsme pracovat opatrně, abychom vyloučili jakékoliv riziko pro své informanty. Kontakty s úřady se proto uskutečnily bez sdělení našeho skutečného cíle. Proto jsme nemohli fakta nám známá verifikovat u úřadů.

Andrš a Pellar již dříve předložili svá zjištění mimo jiné ministerstvu zdravotnictví a sociálních věcí a požádali o vysvětlení. Dostalo se jim odpovědi, která se velkým obloukem vyhnula meritům věci. Vedoucí odboru rodinné a sociální péče se spokojila s obecným výkladem ustanovení platných ve věci a s dodatkem, že pro tvrzení, že při provádění sterilizací romských žen se se zákonnými požadavky zachází velice nepečlivě, neexistuje žádný důvod (viz oddíl 5 této zprávy).

O tom však nejsme vůbec přesvědčeni.

Na základě interview jsme se nemohli ubránit dojmu, že se předpisů týkajících se sterilizace v případě Romů zneužívá.

Možná slouží toto zneužívání k dosažení cílů populační politiky, ať již výslovně uložené (tehdejšími) československými úřady, či nikoli. Že nejde jen o akademický předpoklad, vyplývá ze skutečnosti, že se různí odborníci ve svých publikacích i po listopadu 1989 (viz Příloha A) jeví jako zastánci drastického zamezení růstu této „nezdravé skupiny obyvatelstva“. Toto stanovisko se pak „zdůvodňuje“ pomocí urážlivých rasistických generalizací.

Náš způsob vidění celé situace podporuje i nedávný druhý dokument Charty 77 (leden 1990), který je věnován Romům a tentokrát se zcela zabývá sterilizací romských žen. Kromě toho navíc nedává žádný důvod k předpokladu, že v celé problematice již od listopadu 1989 došlo k radikálním změnám.

Několik romských žen, s nimiž bylo provedeno interview, informuje o sterilizačním zákroku, který je rozhodně v rozporu s příslušnými předpisy, jak jsou nám známy. Co se týče výše uvedených podmínek pro provádění sterilizací, v případě romských žen se opakovaně při jejich nesplnění přimhujují oči.

Při zachování potřebné opatrnosti je i tak možné shrnout následující poznatky:

1.

Ženy se často nacházejí v bědných životních podmínkách a jsou pak „povzbuzovány“ k podstoupení operace s tím, že se jednostranně zdůrazňuje finanční „odměna“, která se za ni poskytuje.

Toto nabízení značné částky peněz (pohybující se od tří do devíti měsíčních platů běžného Čecha) lidem, kteří musejí žít v beznadějných a bezvýchodných podmínkách, nelze považovat za nic jiného než za těžké psychické ovlivňování, proti kterému není člověk odolný. V praxi se takovýmito příspěvky šermuje tak dlouho, až žena s podstoupením zákroku souhlasí.

O souhlasu s čímkoliv jiným než se získáním finanční náhrady nemůže být řeč v ani jediném nám známém případě. Žádná jiná motivace zde nebyla.

2.

Validitu svolení se sterilizačním zákrokem získaným takovým způsobem, respektive souhlas, lze dále zpochybnit konstatováním, že dotčené ženy nejsou předem vůbec, nebo jen velice nedostatečně informovány o způsobu, jakým se zákrok uskutečňuje, a o jeho důsledcích. Ukazuje se, že zvláště nejsou informovány o nevratnosti zákroku. Mnoho interviewovaných žen projevovalo zpětně nad realizací operace lítost. Kromě toho nejsou tyto ženy vůbec nebo jen nedostatečně informovány o jiných, méně drastických formách antikoncepce, kterým by pravděpodobně bývaly daly přednost.

V těchto případech je jen stěží možno hovořit o souhlasu, protože takový souhlas podle našeho přesvědčení musí zahrnovat seznámení s důsledky operace a jejich přijetí. Úřadům tedy zjevně nejde o antikoncepci jako takovou, za kterou se totiž nevypálí žádná finanční odměna, ale o definitivní zákrok, tedy sterilizaci.

3.

Jsou nám známy případy žen, které sdělily, že předseda národního výboru (místní nebo krajská správa) jim zadržel(a) jiné finanční dávky, na které měly nepopíratelné právo, jako dětské přídavky, sociální podporu nebo podporu v těhotenství, dokud se nedaly sterilizovat. V těchto případech se jedná o skutečné vydírání. V novém dokumentu Charty (č. 3/1990) je uvedeno několik příkladů takového vydírání. „Dluh na nájemném“ byl funkcionářem uváděn jako argument, jak někoho přimět k tomu, aby se dal sterilizovat. Dvaadvacetiletá žena s jedním dítětem byla přinucena ke sterilizaci pod výhrůžkou, že toto její jediné dítě bude dáno do dětského domova. Předseda místního národního výboru na Slovensku odmítl podepsat stavební povolení, dokud se žena nedá sterilizovat.

Charta 77 signalizuje, že vydírání nevyplacením dětských přídavek je obecnou praxí. Jména všech dotyčných, jak sterilizovaných žen, tak i funkcionářů, jsou známá.

4.

V místech, kde bydlí velké množství Romů, zřizuje národní výbor speciální „komisi pro cikánské záležitosti“. Tyto „cikánské komise“ disponují sociálními kurátory, kteří se speciálně věnují Romům. Ti tvoří jediný komunikační článek mezi místními Romy a úřady, v důsledku čehož se tak vytváří takřka totální vztah závislosti Romů na těchto kurátorech. Mnoho zdokumentovaných příběhů konkrétních Romů ukazuje, že těmto sociálním kurátorům stačí vyčkat na vhodný okamžik, aby sterilizační zákrok navrhli: když je nouze dostatečně vysoká, jsou Romové „zralí“ pro podstoupení operace za finanční úhradu.

5.

Mnoho žen kromě toho vypovídá, že nakonec dostaly méně peněz, než jim bylo přislíbeno. Navíc se až dodatečně ukazuje, že část vyplacené částky, většinou polovina, se vyplácí v naturáliích. V praxi to probíhá tak, že sociální kurátor podle vlastního uvážení nakoupí za poukázky určené zboží, aniž s výběrem seznámí dotyčnou ženu. Tato praxe je obvyklá především na Slovensku.

6.

Jsou známy případy, v nichž jsou dotyčné ženy při svém pobytu v nemocnici kvůli podstoupení jiného lékařského zákroku, například císařského řezu nebo odstranění slepého střeva, sterilizovány „mimořádně“, tedy tajně (viz Charta 77, 1990).

7.

Podle sterilizačních předpisů nestačí pro realizaci operace souhlas ženy, ale musí se jednat o genetické a/nebo jinak definované lékařské indikace. Realizované rozhovory budí silné podezření, že se tato podmínka často opomíjí.

Jsou-li dotázány, popírají dotčené ženy, že při rozhovorech, které předcházely zákroku, byly projednávány lékařské indikace, natož pak aby byly přesvědčovány o jakékoliv lékařské nutnosti zákrok podstoupit. Zato

však některé z nich hlásí povinnou návštěvu psychiatra předtím, než se mohla operace uskutečnit. Podle těchto žen se při takových konzultacích nikdy nejednalo o vyšetření, ale pouze o vyzvednutí potřebného formuláře.

Takové příběhy potvrzují naši domněnku, že lékaři a další úřady často používají předpisy vyžadované indikace *pro forma*, a mají za cíl chránit pouze je samotné a ospravedlnit plánovaný zákrok.

Je skutečností, že pravidla týkající se věku matky a počtu dětí, která jsou součástí seznamu lékařských indikací, byla ve velkém počtu případů ignorována. Samozřejmě nám v této oblasti přísluší zachovávat potřebnou opatrnost, neboť jsme na tomto poli laiky. Ale minimálně udivuje, že nás nestálo žádnou námahu, abychom jednoho odpoledne v září na libovolných místech v Čechách hovořili s desítkou romských žen, které byly buď samy sterilizovány, a/nebo ve své rodině a v okruhu známých často znají více dalších romských žen, které takový zákrok podstoupily.

I rozhovory, které Andrš a Pellar vedli na Slovensku, často jasně ukazují, že se předepsaná pravidla týkající se realizace sterilizací nedodržují, a to dokonce ani po datu, kdy byly slovenské předpisy v tomto bodě zmírněny (viz Příloha A).

8. Přestože nedisponujeme přesnými čísly, nemůžeme se ubránit dojmu, že co se týče sterilizace, věnují úřady výlučnou pozornost Romům.

Jedna žena, s níž jsme provedli interview, ležela po sterilizaci v nemocnici pouze mezi jinými, rovněž sterilizovanými romskými ženami. Z jiných interview vyplývá, že sterilizace u zbytku obyvatelstva není příliš populární a že jiné než romské ženy dostaly za zákrok podstatně nižší příspěvek.

Některé sterilizované ženy referují o pro ně speciálně organizovaných setkáních, na nichž jim lékaři doporučují sterilizaci jako moderní formu antikoncepce. Před, v průběhu a bezprostředně po takových kampaních se na ženy podle nich samotných vykonává velký nátlak, především aby přece jen zákrok podstoupily.

Politické a ideologické argumenty, které tvoří základ této jednostranné pozornosti úřadů usilujících o co nejvyšší počet sterilizací Romů, se objevují v několika publikacích, z nichž vyplývá, že významnou starostí úřadů je právě relativně vysoká porodnost Romů.

V jednom z těchto textů vyúsťuje tato obava v agitaci pro omezení „nezdravé cikánské populace“ vykonáváním nátlaku k „dobrovolnému“ podstoupení sterilizačního zákroku (Bajgar 1988). Sotva o rok později se zasazuje další autor v témže kulturním časopise o nucenou sterilizaci „cikánů“, protože růst „mentálně i jinak poškozené populace“ se jeví pisateli jako nežádoucí (Kříž 1989).

9.

Možný předpoklad, že se v těchto případech jedná o podezřelé rasistické výroky, které již po roce 1989 není možno ventilovat bez trestu, se bohužel nepotvrdil.

I v roce 1990 může předseda národního výboru bez trestu apelovat na nucenou sterilizaci romských žen po druhém dítěti bez ohledu na jejich věk (viz Příloha A). 10.

Zůstává pozoruhodným a nevyvratitelným faktem, že se v celé ČSSR podporuje sterilizace výhradně romských žen. To je bez centrální směrnice nebo režie obtížně vysvětlitelné.

Někteří z našich informantů pochybují o existenci centrální směrnice v tomto bodě, jiní jsou i bez důkazů přesvědčeni o její existenci.

Poslední dokument Charty 77 (č. 3/1990) zmiňuje sice ústní směrnice, ale dále se jimi nezabývá: „Je to sterilizace romských žen, prováděná stále systematictěji. Tato praxe je zaštitěná řadou paragrafů, vyhlášek a směrnic, které se o Romech nezmiňují, ale spolu s ústně dávanými pokyny tvoří ucelený systém, který soustavnou sterilizaci romských žen povzbuzuje, kryje.“ Donald Kenrick z Romano Instituto v Londýně v dopise z října 1988 adresovaném naší výzkumné skupině podává zprávu, že se uskutečnila dvě velká setkání pro lokální řídicí pracovníky vedená vládními funkcionáři ČSSR, jejichž tématem bylo povzbuzování ke sterilizaci Romů.

O těchto či podobných setkáních se nám nepodařilo získat žádné bližší informace.

Dr. Renner, vysokoškolský učitel východoevropských dějin na univerzitě Rijksuniversiteit v Groningenu, napsal 9. ledna 1990 výzkumné skupině, že mu spřátelený český chirurg v oblastní nemocnici potvrdil, že „cikáni“ jsou masově povzbuzováni, aby se dali sterilizovat.

Takováto informace potvrzuje zprávy o organizování zvláštních setkání pro „cikánské ženy“ z úst Romů, s nimiž jsme prováděli interview.

Kromě toho je nepochybné, že české obyvatelstvo „cikány“ nepokrytě závažným způsobem diskriminuje. S nápadným pohrdáním a bez vyvolání velkého rozhořčení se opakovaně píše a hovoří o „cikánském obyvatelstvu“, které má být z většiny psychicky narušené nebo zaostalé a v každém případě mravně zpustlé a kriminální.

Nedávným příkladem je článek Posluchové a Poslucha „Problémy plánovaného rodičovstva u cigánských spoluobčanov vo Východoslovenskom kraji“. V něm se zdůvodňuje regulace plodnosti romských žen takto: „Ide o občanov, u kterých sa vo veľkej miere prejavuje negatívny postoj k práci i vzdelaniu, vysoká kriminalita, sklon k alkoholizmu, u žien k promiskuite, a v neposlednej miere retardácia za kultúrnym a sociálnym vývojom ostatných skupín obyvateľstva.“ Charta 77 před pouhými několika měsíci konstatovala, že takové názory se mohou ještě stále objevovat veřejně, aniž vyvolávají odpor nebo kritiku (Charta 77, 1990).

V takovéto atmosféře budou místní členové správy přesvědčeni o žádoucnosti snížení porodnosti „cikánů“ a nebudou potřebovat příliš povzbuzovat k tomu, aby je, v případě potřeby vykonáváním nepřímého nátlaku, přiměli ke sterilizaci.

To snad vysvětluje, proč jsme dosud nenašli žádné nezvratné důkazy existence (tajných) směrnic k realizaci sterilizační kampaně cílené na Romy.

Andrš a Pellar, kteří znají mnoho Romů, s nimiž prováděli interview již delší dobu, signalizují, že sterilizační zákrok má negativní důsledky, které se projevují i značně dlouhou dobu po jeho realizaci: od definitivního rozvrácení rodinného života a propadnutí prostituci až k trvalým fyzickým problémům, které jsou popsány v lékařské literatuře jako vedlejší nebo následné účinky sterilizace a před kterými ženy nejsou nikdy varovány (Puchala 1989).

Andrš a Pellar považují za dokázané, že české úřady, co se týče sterilizace, neoprávněně rozlišují mezi Romy a ostatními českými občany.

Podle Charty 77 brání úřady systém finančních pobídek jak ústně, tak v interních publikacích se zdůvodněním, že je levnější než výchova retardovaných a duševně handicapovaných „cikánských dětí“ (Charta 77, dokument č. 3/1990).

ČSSR ratifikovala zákonem č. 120/1976 deklaraci OSN o lidských právech a začlenila do své ústavy také článek o nediskriminaci. Pellar a Andrš žádají úřady důrazně o odstranění systému odměňování, protože je eticky nepřijatelný a kromě toho nahrává manipulaci, zneužívání a diskriminaci. Zasazují se za široké informování o všech formách antikoncepce a zároveň za stejný přístup k Romům a ostatním českým občanům (Andrš, Pellar 1989).

Před realizací výzkumu na místě jsme na základě studia pramenů formulovali pracovní hypotézu (viz výše). Na základě našeho vlastního výzkumu a také na základě zjištění Andrše a Pellara považujeme za prokázané, že se v ČSSR v každém případě od roku 1958 a pravděpodobně již dříve vedla vůči Romům represivní politika, která usilovala o jejich nucenou asimilaci prostřednictvím vědomého ničení jejich kulturní a etnické identity. Sterilizační praktiky zaměřené jednostranně na Romy jsou extrémním důsledkem takové politiky a jejich cílem zjevně je časem zničit Romy dokonce i biologicky. Zakládáme své názory na analýze 279 případů zdokumentovaných v období od konce roku 1988 do začátku roku 1990 včetně, kterou provedli Andrš a Pellar. Malý počet těchto případů jsme jako autoři této zprávy sami shromáždili v září 1989. Interní směrnice, které by nižším úřadům ukládaly sterilizovat výhradně romské ženy, jsme nenašli, ale – jak bylo popsáno výše – zaznamenali jsme na straně úřadů velký počet způsobů jednání a taktik, které lze interpretovat jako skrytá donucovací opatření a které jsou výhradně zaměřeny na to, aby k podstoupení sterilizace přiměly právě romské ženy. Tentýž kontrast mezi teorií a praxí jsme zjistili u zákonodárství a předpisů. Ani v nich nenalezneme (neoprávněné) rozlišování mezi Romy a ostatními občany. Přesto se k Romům přistupuje silně diskriminačně také, a zejména, co se týče sterilizace. Termín sterilizační kampaně je proto v každém případě platný. Tím jsme podle našeho názoru dostatečně zodpověděli námi dříve kladené otázky (viz výše).

Od doby ukončení našeho výzkumu proběhly ve východní Evropě dramatické změny, které proměnily také situaci v Československu, a dokonce

i v Rumunsku. Dějiny nás bohužel učí, že to, co je objektivním zlepšením pro Poláky, Maďary, Čechy, Slováky a Rumuny, nemusí ještě znamenat zlepšení osudu pro Romy. Jak jsme výše argumentovali, zdrojem „anticikanismu“ není na prvním místě totalitní a/nebo komunistický charakter východoevropských režimů, ale historicky zakořeněný a vyvinuvší se rasismus vůči „cikánům“, který charakterizuje všechny tyto společnosti. Tento anticikanismus je stejně jako východoevropský antisemitismus plně zakotven v lokálním nacionalismu do té míry, že přežil všechny ideologie, které se v Evropě dosud vystřídaly. Po dobu takřka šesti set let, co jsou Romové přítomni v Evropě, nezažili dosud žádnou dějinnou epizodu, kdy by se jednalo o jejich uznání, natožpak došlo k jejich docenění. Pouze v době jejich příchodu zde bylo krátké období, kdy byli přijímáni se směsí strachu a respektu, v důsledku čehož byli necháni na pokoji. V následujících dobách však byli deprivováni a diskriminováni (v Rumunsku byli až hluboko do 19. století otroky), mnohokrát byli považováni za párie nebo „Untermenschen“ (podlidi) a stali se obětí vražedných akcí a dokonce systematické genocidy.

Habsburská císařovna Marie Terezie se nad Romy „slitovala“ pod vlivem romantismu a snažila se z nich prostřednictvím deportací, únosů dětí a nuceného (opětovného) usazování vytvořit „Neubauern“ (novosedláky). Komunističtí držitelé moci navrhli specifické zákony a nucená opatření, která byla úzkostlivě formulována ve eufemistických obecných pojmech, aby Romynásilně transformovaly do „nového lidství“. Nic nového pod sluncem, protože jak vraždění, tak nucené asimilace se již po staletí dějí na základě stejného základního proticikánského postoje.

Současná euforie ve východní Evropě má kromě svobodomyslného také silný nacionalistický náboj, kterého se musí obávat každá etnická menšina. Připočteme k tomu rostoucí ekonomickou krizi ve všech těchto zemích a máme potřebné ingredience pro toxické klima, v nichž se klasičtí obětní beránci jako Romové a Židé musejí obávat nejhoršího. Při vzniku polské Solidarity a renesance polského nacionalismu v letech 1982 až 1983 docházelo k organizovaným pogromům proti Romům, proti nimž úřady nezasahovaly (Rogier 1983). Pouze na tomto pozadí lze pochopit, že od roku 1988 napadají organizované skupiny skinheadů Židy a Romy v ulicích Budapešti. Policie tvrdí, že je bezmocná (*Romanija* 11/1988)⁷.

Počátkem roku 1990 docházelo v Praze, Plzni a několika malých městech v severních Čechách k útokům proti Romům organizovanými skupinami skinheadů, aniž policie zasáhla (Rottenberg 1990).

V lednu 1990, v době turbulentního dozvuku rumunské revoluce, jsou ze strany velmi rozdílných politických táborů „cikáni“ obviňováni a jedním

7 Bibliografický odkaz na zdroj v seznamu literatury chybí – pozn. red.

dechem spojování s kořistníky, zločinci, opilci a provokatéry (viz *NRC*)⁸. V dubnu tohoto roku citují tytéž noviny studenta, který demonstruje proti malému demokratickému obsahu programu Iliesca a jeho Národní fronty. Tento „pokrokový“ student je ovšem zároveň toho názoru, že v Rumunsku je zapotřebí Ku-Klux-Klan, aby bojoval proti „cikánům“ (*NRC*).

Ani v Československu není flagrantní rasismus vůči Romům v novinách a časopisech výjimkou. Především umírněné pozitivně myšlené články o „cikánské otázce“ vyvolávají řady rasistických čtenářských dopisů, v nichž jsou „cikáni“ označováni jako „špinaví“, „líní“, „nepoctiví“, „příživníci“ a „primitivní“ a v nichž se navrhuje, aby byli umístěni do uzavřených pracovních táborů nebo na zvláštních „cikánských územích“ (Kříž 1989).

Nová svoboda a demokratické možnosti Čechoslováků prozatím nejsou tím, na co by dosáhlo tři až pět set tisíc Romů v ČSSR. I po sametové revoluci v listopadu 1989, v březnu 1990, zveřejňují slovenské regionální noviny *Východ* ve svých dvou číslech článek pod názvem: „Nebo si treba zaslúžiť. O Romoch a ich svojskej životnej filozofii.“ V něm sděluje předseda národního výboru vesnice Jarovnice, v němž bydlí mnoho Romů, pan Milan Kropuch, svůj názor, že romské ženy by měly být bez ohledu na svůj věk po druhém dítěti sterilizovány. A celý národní výbor je jednomyslně pro to, aby se „retardované“ romské dívky od svého čtrnáctého roku pravidelně gynekologicky kontrolovaly v tom smyslu, že kdyby lékař zjistil těhotenství, měla by se soudně stíhat nejen dívka samotná, ale i její rodiče. Romské ženy, které přivedou na svět více duševně handicapovaných nebo jinak retardovaných dětí, je dle tohoto názoru třeba podrobit nucené sterilizaci bez ohledu na věk dotyčné ženy (viz Příloha A).

Pisatelé této zprávy chtěli původně jen prozkoumat, zda jsou Romové v ČSSR obětí rasistické demografické politiky, která se snaží snížit počet narozených dětí zneužíváním zákonů a směrnic v oblasti zdravotní péče, které jsou částečně upraveny tak, že se jejich aplikovatelnost pro toto specifické zneužití maximalizuje (zákon č. 20/1966, zákon č. 151/1988 a směrnice o provádění sterilizace ze 7. prosince 1971). I když jsou nekalé záměry tvůrců a vykonavatelů této politiky nad slunce jasnější a veřejný názor, co se týče Romů, „ještě stále kolísá mezi lhostejností a otevřeným rasismem“ (Charta 77, 1979), není přesto možné poskytnout jednoznačný právní důkaz, že ČSSR touto politikou porušuje lidská práva, protože samotné zákonodárství a s ním spojené předpisy jsou formulované v obecných pojmech. Je však možno poskytnout důkaz, že vykonavatelé politiky ve svém spěchu a snaze sterilizovat co největší počet romských žen stávající zákonodárství ve velkém počtu případů přestoupili.

8 Bibliografický odkaz na zdroj v seznamu literatury chybí. Jedná se o odkaz na novinový článek v nizozemském listu *NRC Handelsblad* – pozn. red.

Dokazování těchto faktů však již není vhodné, protože jsme přesvědčení, že nový prezident a jeho nová vláda, kteří nejsou odpovědní za nezákonnosti, na které upozorňujeme v této zprávě:

1. zmíněné excesy starého režimu pohřbí spolu s ním, ale nezapomenou na ně;
2. pozastaví zákonodárství, na kterém byla tato rasistická politika založena, nebo jej zrevidují tak, aby se takovéto zneužívání stalo nemožným;
3. budou, hledíce do budoucnosti, ochotni vytvořit pro Romy a v dohodě s nimi potřebné podmínky pro jejich emancipaci, aby se konečně i pro ně něco změnilo k dobrému a opět nevyšli naprázdno.

Právě nyní je tu jedinečná možnost, aby Romové získali to, co jim dosud chybí. Stejně jako v letech 1968/69 jsou i nyní, jak na Slovensku, tak i v Čechách a na Moravě zakládány „romské občanské iniciativy“ pod inspirujícím vedením nečetné romské inteligence. Všechny mají jednomyslně na seznamu svých požadavků na prvním místě uznání své vlastní identity jako Romové. Druhá příznivá okolnost je, že Václav Havel je eticky orientovaný prezident a je zároveň jedinou osobností, která může československou společnost pohnout ke zpytování svědomí, a to tím, že všudypřítomný rasismus proti „cikánům“ nejprve pojmenuje, s cílem jej konečně odstranit.

Podepsaní jsou toho názoru, že mohou ze dvou důvodů vznést vůči prezidentu Havlovi osobní apel:

1.

Byl to on, kdo již v prosinci 1978 jako mluvčí Charty 77 podepsal první a dosud jedinou kritickou československou analýzu o poválečné represi Romů v ČSSR, v níž se mimo jiné také zmiňují zavrženíhodné sterilizační praktiky (Charta 77, 1979).

2.

Svůj novoroční projev Havel uzavřel kromě jiného těmito slovy:

„Za svůj třetí úkol považuji podporu všeho, co povede k lepšímu postavení dětí, starých lidí, žen, nemocných, těžce pracujících, příslušníků národních menšin a vůbec všech občanů, kteří jsou na tom z jakýchkoli důvodů hůře, než ostatní.“

Proto na prezidenta Havla apelujeme, aby v době, kterou má k výkonu své funkce dosud k dispozici, zajistil, aby:

1. byl Romům revizí ústavy přiznán statut „národnostní menšiny“; pamatující na slova Miroslava Holomka, předsedy Svazu Cikánů-Romů, který existoval v letech 1969–1973 (viz výše): „Teprve až budou Romové uznáni jako národ, budou jejich zájmy a názory respektovány, což pak společnosti umožní, aby vyvinula požadované přijetí a toleranci vůči nim“ (Kostelancik 1989);
2. nyní vznikající romské iniciativy nedostávaly pouze morální, ale i širokou praktickou a finanční podporu;

3. byl se zástupci těchto organizací vypracován plán emancipace, založený na vědeckém výzkumu, který je nejprve třeba provést a který by zpracoval bilanci účinků systematické deprivace a diskriminace Romů za posledních 42 let;
4. se konečně realizoval bod 18 programu Romské občanské iniciativy z Prahy (spoluzaložené Romem Emilem Ščukou, v běžném životě prokurátorem): „Mějme k sobě navzájem úctu, jak k Romovi, tak ke gádžovi.“

Než ale dospějeme tak daleko, je třeba ještě ujít dlouhou cestu. Vycházíme-li z předpokladu, že jazyk říká něco o myšlenkovém světě lidí, kteří tímto jazykem hovoří, musí nás zachvátit pesimismus, otevřeme-li český nebo slovenský slovník u slova „cikán“: „příslušník potulného národa; symbol lživosti, zlodějskosti, toulavosti; přeneseně taškář, lhář, podvodník, tulák“.⁹

Přestože bývalý režim v roce 1950 označil diskriminaci na základě barvy pleti za trestnou, nezbavil až do konce svého fungování systém svého vládnutí institucionalizovaného rasismu, ani Čechoslováky neupozornil na svůj vlastní rasismus. Necht' noví držitelé moci neztrácejí čas rituálním pokáním, ale chopí se oběma rukama mimořádné šance, že mají prezidenta, který vždy kladl důraz na takové morální normy, které vylučují jakýkoliv kompromis s rasistickou lží. Může být mostem do budoucna, mostem, který může překlenout propast mezi Čechy a Slováky na jedné straně a Romy na straně druhé.

Paul Öfner a Bert de Rooij
Amsterdam/Tilburg, 29. května 1990

Z nizozemštiny přeložil Ruben Pellar

Literatura¹⁰

- Andrš, Z. 1988. Ervaringen en indrukken van een zigeunerdorp in Oostslowakije (nizozemský překlad původního rukopisu).
- Bajgar, R. 1988. Cigáni. *Tvorba* 37: 9–11.
- Bartošová, M. 1989. Zasláný dopis. *Mladý svět* 31 (14): 14.
- Bartošová, M. 1989. Dopis Rubenu Pellarovi z 10. května 1989. *Charta* 77. 1979. Dokument č. 23. *Listy*, Duben 9 (2): 47–53.

⁹ Definice převzata ze *Slovníku jazyka českého* (Váša, P., Trávníček, F., Praha: Fr. Borový, 1941). Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (Praha: Academia, 1989) je už definice neutrální, ale i tam některé příklady (ze starší literatury) upozorňují na negativní konotaci termínu „cikán“ – pozn. překl.

¹⁰ Seznam literatury je pouze formálně upraven, v původním dokumentu chybějící údaje nejsou dohledávány. Seznam zdrojů odpovídá seznamu zdrojů v původním dokumentu bez ohledu na to, zda na jednotlivé položky dokument odkazuje, či nikoliv – pozn. red.

- Charta 77. 1990. Dokument č. 3/1990: O sterilizaci romských žen. *Sport*, 30. 1. 1990.
- Floreán, L. 1988. Ochrana pred nežiadúcou ťarchavosťou. *Pravda* 69 (201): 4 (26. 8. 1988).
- Geerts, H. 1990. „...en mijn zwarte hart huilt...“ In: *Republiek aan de Moldau*. WOEP Utrecht 1990.
- Havel, V. 1990. Nieuwjaarsrede van de president van de ČSSR. In: *Info over Charta 77*, 9 (3–4): 38–42.
- Kříž, I. 1989. Cikáni s malým cé, avšak s velkým rancem problémů. *Tvorba* (7): 8.
- Eekout-Zdrazilova, Z. 1989. Onderzoeksresultaten. Rukopis týkající se českého zákonodárství v oblasti lidských práv, dopis z 2. 2. 1989.
- Hübschmannová, M. 1977. Roms (Gypsies) in Czechoslovakia and their literature. *Studies in Indo-Asian Art and Culture* 5., New-Delhi, 37–76.
- Hübschmannová, M. 1990. Co si přejí Romové. *Lidové noviny* [datum, číslo, strana neuvedeny].
- Interview. 1989. Přeložené přepisy zaznamenaných interview na Kladně a v Nelahozevsi, září 1989.
- Interview. 1988–89. Přeložené přepisy rozhovorů zaznamenaných Rubenem Pellarem a Zbyněkem Andršem v období 1988–1989.
- Kostelancik, D. J. 1989. The Gypsies of Czechoslovakia: Political and Ideological Considerations in the Development of Policy. *Studies in Comparative Communism* 22 (4, Winter): 307–321.
- Lynden, H. van 1988. Zigeuners in Tsjechoslowakije. *O drom* (2): 30–31.
- Mladý svět*, tematické číslo věnované Romům, 21. 3. 1989.
- Pellar, R. 1989. Bericht Über die Sterilisation von Romani-Frauen in der Tschechoslowakei. Zpráva pro Romano Kongreso v Bernu 9. 12. 1989. Rukopis.
- Pellar, R., Andrš, Z. 1989. Zpráva o výzkumu v oblasti sexuální sterilizace romských občanů v ČSSR. Rukopis.
- Pellar, R., Andrš, Z. 1989. Je poskytování příspěvků romským ženám v Československu v případě sterilizace správné a probíhá sterilizace vždy v souladu se zákonem? Rukopis.
- Pellar, R., Andrš, Z. 1990. Statistical Evaluation of the Cases of Sexual Sterilisation of Romani Women in (East)Slovakia. Appendix to the „Report on the Examination in the Problematics of Sexual Sterilisation of Romanies in Czechoslovakia“. Rukopis (viz Příloha A této zprávy).
- Pellar, R., Andrš, Z. 1990. Statistical Evaluation of the Cases of Sexual Sterilisation of Romani Women in Bohemia – Appendix to the „Report on the Examination in the Problematics of Sexual Sterilisation of Romanies in Czechoslovakia“. Rukopis (viz Příloha B této zprávy).

- Posluchová, E., Posluch, J. 1989. Problémy plánovaného rodičovstva u cigánskych spoluobčanov vo Východoslovenskom kraji. *Zdravotnícka pracovníčka* 39 (4): 220–223.
- Probošťová, D. 1990. Romská občanská iniciativa. *Lidové noviny* 28. 2. 1990, s. 2.
- Prokop, J. 1986/1987. Článek v slovenském deníku *Smena* z 6. 8. 1986, cituje Tom Lantos a John Porter z výboru Congressional Human Rights Caucus v dopise ministru vnitra ČSSR ze 7. 10 1986, a dále citováno in: *Insight*, 15. 9. 1986 a 7. 9. 1987.
- Puchala, M. 1989. Nepriaznivé následky podvazu vajcovodov na žensky organismus. *Prakt. Lék.* 69 (4): 138–140.
- Puxon, G. 1978. World Romani Congress Report on: Dissolution of the Romani Unions in Czechoslovakia, interní publikace druhého romského kongresu Romano Kongreso konaného na podzim 1978 v Ženevě.
- Puxon, G. 1981. Die Roma in der ČSSR. In: *Pogrom, Sonderausgabe III. Welt-Roma-Kongress 1981*, 12 (březen/duben): 50.
- Radio Free Europe Bulletin*. 1980. Czechoslovak Situation Report 19, 30. 7. 1980, 9–13.
- Radio Free Europe Bulletin*. 1981. Czechoslovak SR 19, 6. 10. 1981, 9–11.
- Radio Free Europe Bulletin*. 1983. Czechoslovak SR 6, 28. 3. 1983, 16–19.
- Radio Free Europe Bulletin*. 1985. Czechoslovak SR/9, 3. 6. 1985, 25–30.
- Radio Free Europe Bulletin*. 1988. Czechoslovak SR/20, 18. 11. 1988, 35–36.
- Radio Free Europe Bulletin*. 1989. Czechoslovak SR/16, 2. 8. 1989, 37–43.
- Renner, H. 1977. „De zigeuners in Tsjechoslowakije.“ *Spiegel Historiae* 12 (7/8): 400–407, 447.
- Renner, H., dopis z 9. 1. 1989.
- Rogier, J. 1983. Zigeuners in Auschwitz. *Heidens* 2 (2): 3–31.
- Romano lav* I. Vydává Romská Občanská Iniciativa Praha. [datace neuvedena]
- Rottenberg, H. 1990. Voor Vietnamezen en zigeuners is Praag een gevaarlijke stad. *De Volkskrant*, 4. 5. 1990.
- Směrnice Ministerstva zdravotnictví České socialistické republiky č. 1/1972 o provádění sterilizace, oznámená v částce 5/1972 Sb. *Věstník Ministerstva zdravotnictví České socialistické republiky* 20, částka 1–2, 29. 2. 1972.
- Ščuka, E. 1990. Romové a Romská občanská iniciativa v Československu. *Fórum* 4: 8.
- Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu, Společné předpisy a jiná závazná opatření, 11–16.
- Zigeuner in der Tschechoslowakei. 1971. Wissenschaftlicher Dienst für Ostmitteleuropa. Marburg a/d Lahn: Johann Gottfried Herder-Institut, Heft 5 (Mai), 311–324.
- Zur Zigeunerfrage in der Tschechoslowakei. 1971. Wissenschaftlicher Dienst für Ostmitteleuropa. Marburg a/d Lahn: Johann Gottfried Herder-Institut, Heft 7 (Juni), 458–460.

Statistické vyhodnocení případů sexuální sterilizace romských žen na (východním) Slovensku. Dodatek ke „Zprávě o výzkumu problematiky sexuální sterilizace Romů v Československu“

Abstrakt

Statistické vyhodnocení souboru výpovědí 123 romských žen sterilizovaných na (východním) Slovensku v letech 1977–1989 z lékařsko-právního hlediska. Metody sběru dat a druh dat. Seznam lokalit, kde ženy žijí. Kritéria pro vyhodnocení: počet případů sterilizace v jednotlivých letech, věk žen při sterilizaci, počet jejich dětí, zdravotní stav ženy a jejich dětí, (ne)spokojenost ženy s ukončením plodnosti, sterilizace se souhlasem / bez souhlasu ženy nebo manžela nebo bez výslovného souhlasu manžela, vnitřní a vnější důvody pro podstoupení sterilizace. Diskuse. Důsledky politiky „sterilizace s příspěvkem“ se na Slovensku zdají být ještě fatálnější, než jsme očekávali. Autorům a vykonavatelům této politiky hrozí obvinění z genocidy.

Klíčová slova

Československo; Slovensko; Cikáni, Romové; sexuální sterilizace; lékařsko-právní aspekty; statistika; genocida; 123 žen

Úvod

Zkoumali jsme soubor výpovědí 123 romských žen ze Slovenska, sterilizovaných v letech 1977–1988, z lékařsko-právního hlediska. Sběr dat probíhal v letech 1988–1990 (začátek roku).

Metoda shromažďování údajů a druh shromažďovaných dat

Zacilení výzkumu probíhalo zvláště v počátcích převážně metodou náhodného vzorku. Později se šetření zaměřilo na určité lokality (např. Jarovnice u Prešova). Používali jsme následující metody sběru dat:

1. Ústní dotazování sterilizovaných romských žen, přičemž výpovědi byly případně zaznamenány na magnetofon a přepsány. Tuto metodu jsme používali na začátku našeho šetření.
2. Použití dotazníku s 29 otázkami (viz Příloha), který byl respondentům doručen poštou nebo jinak, nebo byl vyplněn sterilizovanou osobou či tazatelem při rozhovoru se sterilizovanou osobou.
3. Ústní dotazování jiných osob, například rodinných příslušníků sterilizované osoby, sociálních pracovníků a dalších osob. I zde byl případně použit magnetofon nebo dotazník.
4. Shromáždění dat z literatury (viz Literatura).

Seznam obcí, kde sterilizované ženy žily v době dotazování

Obce jsou řazeny abecedně podle okresů. V závorkách je uveden počet sterilizovaných žen zařazených do souboru.

okres Košice (7): Olšovany (1), Košice (6)

okres Prešov (63): Chmiňany (7), Chminianske Jakubovany (15), Jarovnice (22), Kendice (1), Prešov-Solivar (8), Svinia (6), Torysa (4)

okres Poprad (2): Poprad (1), Poprad-Velká (1)

okres Spišská Nová Ves (39): Bystrany (11), Hrabušice (1), Krompachy (5), Richnava (9), Spiš (1), Spišské Podhradie (1), Žehra (11)

okres Stará Ľubovňa (12): Čirč (0), Kijov (1), Lomnická (6), Ľubotín (4), Podolíneč (?), Stará Ľubovňa (1)

Kritéria pro vyhodnocení

Soubor výpovědí 123 žen dále analyzujeme se zaměřením na níže uvedená kritéria. Protože však údaje odpovídající jednotlivým kritériím nejsou u všech zkoumaných případů úplné, uvádíme u jednotlivých kritérií buď počet a procento nezjištěných případů, nebo soubor příslušně redukuje.

Kritéria jsou zaměřena v první řadě na zjištění právních aspektů jednotlivých případů a jejich zasazení do širšího rámce. Čistě antikoncepční sterilizace se považuje za legální pouze tehdy, byla-li podstoupena skutečně dobrovolně v souladu s § 27 zákona o zdraví lidu 20/1966 Sb., tj. nebyla-li podstoupena jako důsledek nátlaku, nebo psychického či fyzického násilí ze strany jiných osob či podobně.

Všímáme si také některých sociálních a zdravotních hledisek.

Zaměřujeme se na následující kritéria:

- 1 Počet případů sterilizace v jednotlivých letech
- 2 Věk žen v době sterilizace
 - 2.1 Závislost počtu sterilizací na věku ženy
 - 2.2 Závislost výšky příspěvku v tisících Kčs na věku ženy
- 3 Počet dětí, které žena má
 - 3.1 Nedodržení kritéria „počtu dětí“
 - 3.2 Závislost výše příspěvku na počtu dětí aj.
 - 3.3 Věk ženy při sterilizaci v případech jednoho až dvou dětí
- 4 Zdravotní stav ženy a jejích dětí před a po operaci, (ne)splňování s ukončením plodnosti
 - 4.1 Zdravotní stav ženy před operací
 - 4.2 Zdravotní stav ženy po operaci
 - 4.2.1 Stížnosti uváděné ženou po operaci
 - 4.3 Zdravotní stav dětí před operací ženy
 - 4.4 (Ne)splňování ženy s ukončením plodnosti
- 5 Sterilizace bez vědomí ženy, sterilizace bez vědomí manžela, sterilizace bez výslovného souhlasu manžela
 - 5.1 Sterilizace bez vědomí ženy
 - 5.2 Sterilizace bez vědomí manžela
 - 5.3 Sterilizace bez výslovného souhlasu manžela
- 6 Vnější a vnitřní důvody k podstoupení sterilizace
 - 6.1 Protiprávní nátlak
 - 6.2 Přemlouvání a agitace
 - 6.3 Finanční motivace
 - 6.4 Antikoncepce
 - 6.5 Ostatní důvody nebo důvody neuvedeny

V debatě u jednotlivých kritérií případně odkazujeme na konkrétní otázky z dotazníku.

1 Počet případů sterilizace v jednotlivých letech

Zkoumáme počet provedených sterilizací v jednotlivých letech, tj. od roku 1977 (nejstarší případ) do roku 1989. V mnoha případech zůstává rok sterilizace neznámý (35 žen), ale je pravděpodobně, že velmi často jde o ženy, které podstoupily sterilizaci po roce 1986, jak vyplývá z jiných dokladů.

rok sterilizace	počet případů sterilizace
rok nezjištěn	35
1977	1
1978	-
1979	2
1980	1
1981	-
1982	2
1983	2
1984	2
1985	4
1986	12
1987	20
1988	25
1989	17
Celkem	123

Komentář

Z tabulky je patrné náhlé zvýšení počtu případů sterilizace od roku 1986, s vrcholem v roce 1988. Tyto údaje korelují s informacemi, které nám poskytl pan Kuča, předseda sociálního odboru Okresního národního výboru v Prešově, jenž nám sdělil, že největší počet zákroků byl proveden v letech 1986–1987, na počátku poskytování finančního příspěvku a/nebo hmotné podpory v souvislosti se sterilizací. V těchto letech byl celkový počet sterilizačních operací v okrese Prešov 309, z nichž ve 181 případech šlo o romské ženy (Pellar, Žlnayová 1990). Literatura rovněž dokumentuje náhlý trojnásobný nárůst počtu sterilizačních operací romských žen ve Východoslovenském kraji v roce 1987 (Posluchová, Posluch 1989).

Autoři vyjadřují názor, že tento nárůst byl „pozitivně ovlivněn“ poskytováním výše zmíněného finančního příspěvku. Tyto skutečnosti jsou v rozporu s tvrzením (Giňa, Bohuš, Bartošová 1989), že poskytování příspěvku se provádí jako nezávislá sociální dávka, která nemá motivační charakter.

2 Věk žen v době sterilizace

Romské ženy byly rozděleny do tří věkových kategorií: 18–25; 26–35; 36 a více let. Věk 35 let je původní věková hranice, před jehož dosažením musela žena mít nejméně 4 děti, chtěla-li podstoupit čistě antikoncepční sterilizaci (Štěpán 1989: 142–155). Od roku 1986 však stačí na Slovensku k antikoncepční sterilizaci dovršení plnoletosti (18 let) a počet tří dětí (Floreán 1988).

2.1 Závislost počtu sterilizačních operací na věku ve výše uvedených kategoriích

	věková skupina	počet žen	%	%
1.	věk neznámé	25	20,3	
2.	18–25	34	37,6	34,7
3.	26–35	44	35,8	44,9
4.	36 a vyšší	20	16,3	20,4
Celkem		123 (98)	100	100

Komentář

Převládá počet žen do věku 35 let, kterých je 73,4 % respektive 79,5 %. Sterilizaci podstupují tedy většinou mladé ženy. Pouze pětina žen (16,3 % nebo 20,4 %) je starší než 35 let.

Poznamenejme jen na okraj: z hlediska plánování rodiny se nezdá příliš rozumné stanovit hranici povolení sterilizace na věk 18 let, protože v československých podmínkách je vratnost ženské sterilizace, jak se zdá, dosud nezmapovaným problémem a je pravděpodobně velice nízká. V Československé literatuře jsme našli pouze jedinou práci na toto téma, která neuvádí přesná čísla (Havránek 1989). Jeden gynekolog z Ústavu pro péči o matku a dítě v Praze nám nedávno sdělil, že vratnost v československých podmínkách je snad 30 procent. Toto procento musí být u romských žen, které žijí většinou v chudých izolovaných vesnicích, v nichž jsme náš výzkum převážně prováděli, dále snížen vzhledem k rasové a sociální bariéře, za níž ženy žijí a která pro ně reoperaci činí prakticky nedosažitelnou.

2.2 Závislost výše příspěvku v tisících Kčs na věku žen

V původním souboru je 123 žen. Závislost výše příspěvku na věku však zkoumáme pouze u těch žen, u kterých známe jak věk, tak výši příspěvku. Zahrnujeme i ženy, které žádný finanční příspěvek nedostaly. Velikost takto redukováného souboru

je 95 žen. Věkové kategorie jsou opět 18–25; 26–35; 36 a více let. Uvádíme průměrnou výšku příspěvku v tisících korun pro tyto kategorie. V závorkách jsou uvedeny částky v tisících korun pro jednotlivé ženy v dané kategorii.

Věk 18–25 let: 33 žen, tj. 34,7 % z celku; průměr: 17,7 tis.

(15; 15; 25; 25; 22; 20; 0; 20; 25; 2; 14; 2; 25; 15; 18; 20; 0; 20; 17; 15; 25; 25; 25; 20; 15; 20; 20; 20; 20; 20; 20; 20)

Celkem: 585 tisíc korun

Věk 26–35 let: 40 žen, tj. 42,1 % z celku; průměr 12,5 tis.

(15; 2; 12; 20; 10; 18; 12; 18; 2; 15; 2; 20; 15; 15; 7; 0; 12; 11; 15; 6; 25; 12; 15; 15; 3; 17; 20; 0; 5; 7; 10; 15; 8; 2; 10; 2; 18; 20; 20; 20; 10; 15)

Celkem: 499 tisíc korun

Věk 36 a více: 22 žen, tj. 23,2 % z celku; průměr: 10,1 tis.

(15; 15; 15; 2; 5; 12; 17; 13; 0; 10; 11; 15; 15; 8; 8; 15; 15; 10; 10; 2; 10; 0; 15)

Celkem: 223 tisíc korun

Komentář

Převládá počet žen do věku 35 let, kterých je 73,4 % respektive 79,5 %.

Průměrná výše příspěvku klesá s rostoucím věkem. Nejvyšší částku dostávají ženy ve věku 18–25 let, v průměru činí částka v této kategorii 17,7 tisíc korun. Ženy v kategorii 36 a více let věku dostávají v průměru jen 10,1 tisíc korun.

Celkem dostalo těchto 95 žen 1 307 000 Kčs. Průměr na jednu ženu činí 13 760 Kčs.

Pan Kuča (Pellar, Žlnayová 1990) nám sdělil, že v okrese Prešov byly pro léta 1986–1987 vyplaceny tři miliony dvě stě tisíc korun (3 200 000 Kčs) až 309 ženám (mezi nimi je 181 romských žen); údaje za rok 1988 činí pro okres Prešov 141 žen (z toho 46 romských žen) a celková částka představuje jeden milion osm set tisíc (1 800 000) Kčs; průměrná výše vyplacené částky činí 15 tisíc Kčs pro romské ženy a necelých 5 tisíc Kčs (4 700 Kčs) pro neromské ženy.

Pan Ing. Petr Víšek, vedoucí Oddělení péče o rodinu Federálního ministerstva práce a sociálních věcí, nám sdělil koncem února 1990 (Víšek 1990), že v roce 1988 vyplatil československé úřady za příspěvky v případech sterilizace asi 28 milionů Kčs (28 000 000 Kčs), z toho 26 milionů na Slovensku a 2 miliony v České republice.

3 Počet dětí

V analyzovaném souboru celkem 123 žen je jen 94 takových, u nichž je nám znám počet dětí. Všímáme si údajů u žen, které mají 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 a více dětí.

počet dětí	počet žen	%
1	6	15,95 %
2	9	(12,2 % ze 123)
3	11	
4	17	
5	6	
6	12	
7	14	
8	8	
9	4	
10	3	
11	-	
12 a více	4	
Celkem	94	

3.1 Nedodržení kritéria počtu dětí

Na Slovensku smí gynekolog sterilizační operaci provést, jedná-li se o čisté antikoepční sterilizaci, dosáhla-li žena plnoletosti a má tři žijící děti.

V souboru je 94 žen, kde je znám počet dětí. Mezi nimi nacházíme 15 žen, které mají méně než tři děti, což činí 16 procent ze sledovaného souboru. V případě, že bychom vzali v úvahu všech 123 žen, představuje to 12,2 procent.

Nelze samozřejmě automaticky prohlásit, že v případě nedodržení kritéria minimálního počtu dětí došlo k porušení zákona. Mohla tu být nějaká neznámá indikace, která sterilizaci dovolovala. Percentuální podíl 15,95 (16 %) se však zdá být dosti vysoký a podle našeho názoru by jednotlivé případy měly být důkladně přešetřeny prokuraturou.

3.2 Závislost výše příspěvku na počtu dětí, výška příspěvku, počet sterilizovaných žen, průměrná částka udělená jednomu členovi rodiny v jednotlivých kategoriích, percentuální vyjádření

Komentář

Zjišťujeme nejvyšší průměrnou částku příspěvku pro rodinu u žen s jedním dítětem (23 tisíc Kčs). Do pěti dětí částky kolísají mezi 16–17 tisíci Kčs, pak lehce klesají.

Křivka však klesá strměji, vypočteme-li částku připadající na jednoho člena rodiny (uvažujeme úplnou rodinu, jako by měla otce nebo manžela ve všech

případech). Ze 7,7 tisíc Kčs pro jednoho člena rodiny v rodinách s jedním dítětem klesá křivka na 0,83 tisíc Kčs. Rodiny s jediným dítětem dostávají na jednoho člena rodiny průměrně devět až čtrnáct krát více než rodiny s deseti nebo dvanácti dětmi.

Případná stimulace k podstoupení sterilizace je tedy u malých rodin mnohem vyšší než ve velkých rodinách. Samozřejmě by toto zjištění mělo být ověřeno v širším měřítku.

počet dětí v rodině	částka poskytnutá jednotlivým ženám (v tis. Kčs)	počet žen	% žen	průměrná částka poskytnutá ženě	průměrná částka připadající na jednotlivého člena rodiny
1	25; 20; 25; 25; 20	5	6,0	23,0	7,70
2	25; 20; 0; 20; 17; 15; 15	7	8,4	16,0	4,00
3	15; 0; 2; 25; 18; 20; 2; 20; 20; 20	10	12,0	16,2	3,24
4	20; 25; 17; 25; 12; 5; 17; 20; 15; 10; 18; 20; 20; 20; 20	15	18,1	17,6	2,90
5	22; 2; 20; 25; 15; 20	6	7,0	17,3	2,50
6	10; 18; 2; 15; 10; 13; 0; 8; 7; 15; 2	12	14,5	8,8	1,10
7	15; 2; 2; 7; 0; 15; 15; 6; 11; 8; 15; 8; 0	14	16,9	8,5	0,94
8	18; 14; 12; 15; 15; 2; 10; 10	7	8,4	11,6	1,16
9	15; 10; 15; 15	4	4,8	13,8	1,20
10	2; 12; 5	3	22,9	6,3	0,52
11	-----	-	-	-	-
12	15; 15; 5; 12	4	4,8	11,8	0,83
Celkem		83	100 %		

3.3 Věk ženy v případech, kdy má jen jedno nebo dvě děti

V souboru je 15 žen s jedním nebo dvěma dětmi. Ve spěchu přípravy našeho pracovního textu jsme ale započítali pouze 13 takových žen. V definitivním textu bude čísla nutno zpřesnit.

věk ženy	počet žen
18	3
19	2
21	1
23	1
24	2
25	1
26	1
27	1
29	1
36	1
Celkem	13

Z těchto 13 žen je jich 10 ve věku 18–25 let, což představuje zhruba 75 procent ze souboru těchto žen. Pouze jedné ženě je víc než 35 let.

4 Zdravotní stav ženy a dětí před a po operaci, (ne)spokojenost ženy s ukončením plodnosti

Údaje uvedené v této části textu jsou založeny na odpovědích na otázky 8, 9, 10, 12 a 13¹¹ dotazníku (viz příloha). Výpovědi žen jsou samozřejmě subjektivní, nemusí odrážet realitu přesně, protože ženy někdy možná agravují své stížnosti, nebo svůj skutečný zdravotní stav zakrývají, ale celkový obraz by měl ukázat skutečné obrysy jasně. V části 4.2.1 uvádíme seznam příznaků nebo stížností po operaci, které ženy uvedly, v 4.2.2 seznam léků, které ženy na léčbu svých obtíží berou.

4.1 Zdravotní stav ženy před operací

Jako východisko jsme použili odpovědi na otázku 8. Za nemocné považujeme pouze takové ženy, které uvádějí vážnější nemoci, tedy takové, které by mohly být eventuálně důvodem či indikací pro sterilizaci. Při provádění šetření jsme se

11 V anglickém originálu je omylem uvedeno 12 a 12 – pozn. překl.

dopustili jedné chyby: zapomněli jsme se zeptat, zda byla sterilizace provedena v průběhu císařského řezu nebo po něm. Opakovaný císařský řez je indikací pro dobrovolnou sterilizaci (směrnice MZ ČSR o provádění sterilizace 1972). To mohlo ovlivnit výsledky statistiky.

Zdravotní stav ženy před operací	počet	%	%
Zdravotní stav neznámý	40	32,5	
Žena uvádí, že před operací neměla žádné potíže, že byla zdravá	66	53,7	77,6
Žena uvádí, že před operací měla potíže, že byla nemocná	17	13,8	22,4
Celkem	123	100 %	100 %

4.2 Zdravotní stav ženy po operaci

Jako východisko slouží odpovědi na otázky 10 a 11.

Zdravotní stav ženy po operaci	počet	%	%
Zdravotní stav neznámý	40	32,5	
Stížnosti po sterilizaci	9	7,3	10,8
Stížnosti nebo zhoršení zdravotního stavu po sterilizaci.	74	60,2	89,2
Celkem	123 (83)	100 %	100 %

4.2.1 Seznam symptomů, které ženy uvádějí

Počet žen, které nás informovaly o nějakých zdravotních obtížích, byl 73. Omlouváme se za hrubost třídění jednotlivých symptomů.

Popis symptomu je nekompletní. Číslo za symptomem uvádí jeho frekvenci.

bolest břicha	2
bolest hlavy	36
bolest ledvin	2
„ledviny“ [bolest ledvin?]	1
bolest [není specifikováno]	4
bolest nohou	4
„nohy“ [bolest nohou?]	2
bolest podbřišku	21
bolest páteře	4

bolest paží nebo rukou	4
bolest v důsledku námahy	1
bolest pravé kyčle	1
bolest srdce	1
„srdce“ [bolest srdce?]	3
bolest „všeho“	1
bolest zad	9
bolest beder	1
bolest „zespodu do srdce“	1
bolest žaludku	1
„vaječníky“ [bolest vaječníků?]	1
bodavá bolest kolem srdce	1
bodavá bolest v kyčli	1
bodavá bolest v místě operace	1
bodavá bolest v podbřišku	3
křeče, křeče v břiše	1
křeče, křeče v nohou	1
křeče, křeče v horních končetinách	1
„hlava“ [bolest hlavy?]	1
bolestivá menstruace	2
menoxenie a další menstruační stížnosti	6
krvácení [menstruace?]	1
výtok	1
hubnutí	9
ztráta vlasů	4
zimnice	1
mdloby	1
závratě, vertigo	7
přechodná ztráta vědomí	1
citlivost na změny počasí	1
anorexie	1
zvracení	2
nevolnost	2
slabost, záchvaty slabosti	8
vyšší nemocnost	1
obtíže při zvedání předmětů	1
paréza levé nohy po operaci	1
obtíže [není specifikováno]	1
potíže s močením	1

únava	1
břicho, růst	1
vysoký tlak	1
kolísavý tlak	1
tuberkulózní nádor	1
a později uzlina v podpaží	1
[pocit, že je?] nemocná nebo že je jí hůře, [pocit?] špatného zdravotního stavu	34
cítí se špatně	1
psychické poruchy [nervová labilita, psychická porucha 1, „nervy“ 2, nervozita 2, psychické onemocnění s hospitalizací jako následek operace 1, špatný pocit, když vidí těhotnou ženu 1, pocit: kdybych mohla mít děti, byla bych zdravější 1, pocit psychické nemoci 1, špatná nálada 11]	11

Nejčastější jsou tyto příznaky: bolest (bolest hlavy 36 nebo 37, bolest v podbřišku 24, bolest zad nebo podobná 14), psychické poruchy 11, hubnutí 9, závratě 7, poruchy menstruace 6–10.

Vysoké procento žen, které udávají zhoršení zdravotního stavu po operaci (60,2 procent respektive 89,2 procent) je závažejší, srovnáme-li je s údaji, které poskytují řešerše ze světové literatury k tématu vedlejších účinků a komplikací při ženské sterilizaci. Zdá se, že ve vyspělých zemích je procento komplikací a nežádoucích účinků velmi malé a že sterilizaci lze hodnotit jako bezpečnou a perspektivní metodu antikoncepce (Giňa, Bohuš, Bartošová 1989). Nicméně, slovenská (!) kazuistika popisující ischemické komplikace u 36leté ženy po radiační kastraci varuje před nebezpečím estrogenové deficiencie po podvazu vejcovodů u mladých žen (!). Autor této zprávy uvádí mimo jiné symptomy „estrogenové deficiencie“, které jsou: bolest v podbřišku, bolest ramen, atrofie vnějších pohlavních orgánů, dysfunkční děložní krvácení často vyžadující hysterektomii (Puchala 1989).

Zdravotní aspekty sterilizace za daných podmínek tak budou vyžadovat další přezkoumání.

4.2.2 Léky, které ženy berou

Informace o typu léku byla zjištěna jen asi ve 13 případech. Zjištěná medikace zahrnuje: Belaspon; Brufen; Diazepam; Furalgin; injekce proti bolesti; káva (samoléčení); práškové sedativum; nitroglycerin; No-SPA; „malé bílé tablety“, „červeno-bílé“ tablety 2; Spasmoveralgin; Sedolor 2; Trini...(nečitelné).

4.3 Zdravotní stav dětí před operací ženy

Statistika byla provedena proto, že některé poruchy u dětí mohou indikovat dobrovolnou sterilizaci ženy.

Zdravotní stav dětí	počet	%	%
neznámý	44	35,6	
nemocné děti	12	9,8	15,2
zdravé děti	67	54,4	84,8
Celkem	123	100 %	100 %

Ženy udávají, že zdravotní stav jejich dětí je nebo byl dobrý v 54,4%, respektive v 84,8%. Statistika vychází z odpovědí na otázku 9.

4.4 (Ne)spokojenost ženy s ukončením plodnosti

(Ne)spokojenost ženy s ukončením plodnosti	počet	%	%
neznámý	53	43,1	
spokojenost	24	19,5	34,3
nespokojenost	46	37,4	65,7
Celkem	123	100 %	100 %

Žen spokojených s ukončením své plodnosti je 19,5%, respektive 34,3%. Nespokojenost byla zjištěna u 37,4%, respektive 65,7% žen.

5 Sterilizace bez vědomí ženy, sterilizace bez vědomí manžela, sterilizace bez výslovného souhlasu manžela

Zde zkoumáme, zda žena v okamžiku operace věděla, jaký druh zákroku podstupuje. Zkoumáme tedy dodržování odstavce č. 23 zákona o péči o zdraví lidu 20/1966, Sb., který předepisuje poučení a souhlas pacienta, popřípadě členů jeho rodiny, o povaze onemocnění a potřebném léčení (zákon č. 20/1966, Sb.).

Při přípravě dotazníku jsme s touto eventualitou nepočítali, nicméně ženy někdy o stavu věcí spontánně informují, nejčastěji při odpovědi na otázku číslo 17. Sterilizace bez vědomí manžela znamená, že manžel před zákrokem nebo v době jeho provádění nevěděl, že žena bude sterilizována. Nebereme v úvahu případy, kdy žena žije bez muže (např. po rozvodu), kdy nemá smysl tento aspekt sledovat.

Sterilizací bez udělení souhlasu manžela se rozumí případy, kdy muž nedal ke sterilizaci výslovný souhlas, patří sem tedy případy, kdy byl výslovně proti, ale i takové, kdy se prostě nevyjádřil.

5.1 Sterilizace bez vědomí ženy

Sterilizace bez vědomí ženy	%	%
případy, kde tato skutečnost není známa	28	
sterilizace bez vědomí ženy /žena byla informována až po operaci/	7,3	10,2
sterilizace s vědomím ženy	64,2	88,8
Celkem	100 %	100 %

5.2 Sterilizace bez vědomí manžela

Sterilizace bez vědomí manžela	%	%
případy, kde tato skutečnost není známa	41,5	
sterilizace s vědomím manžela	24,4	41,7
sterilizace bez vědomí manžela	34,1	58,3
Celkem	100 %	100 %

5.3 Sterilizace bez výslovného souhlasu manžela

Statistika vychází z odpovědí na otázku 17.

Se souhlasem (bez souhlasu) manžela	%	%
skutečnost není známa	39	
bez souhlasu manžela	50,4	82,7
s vyjádřeným souhlasem manžela	10,6	17,3
Celkem	100 %	100 %

Komentář k částem 5.1–5.3

Sterilizace bez vědomí ženy, tj. kdy se žena dozvídá o zákroku až dodatečně, se uskutečnila podle sdělení žen v 7,3 %, respektive 10,2 %.

Poměrně velký je počet sterilizací, kdy manžel o operaci nevěděl, nebo s ní nevyslovil souhlas (tyto dvě možnosti se do značné míry překrývají). S výslovným souhlasem manžela se uskutečnilo pouze 10,6 %, respektive 17,3 % sterilizací.

Přestože československé zákonodárství informování pacienta závazně nepředepisuje, je z etického hlediska třeba jej doporučit (Štěpán 1989). Je nutno poznamenat, že – jak je patrné z dotazníků – na sterilizaci uskutečněnou bez svého souhlasu nebo vědomí reaguje manžel velmi často negativně.

6 Vnitřní a vnější důvody pro podstoupení sterilizace

Vnitřními důvody rozumíme motivaci ženy k postoupení sterilizace (například přání ukončit plodnost, viz 6.4). Mezi vnější důvody zařazujeme například nezákonný nátlak (6.1). Některé důvody lze klasifikovat jak jako vnější, tak jako vnitřní, například „důvod zdravotního stavu“ (žena se rozhodne podstoupit operaci z důvodů svého zdraví, nebo protože lékař provede ovariosalpingektomii při narkóze).

6.1 Nezákonný nátlak

Případy, kdy došlo k nezákonnému nátlaku, rozumíme takové případy, kdy žena podstoupila sterilizaci po nátlaku, například veřejného činitele, který podmínil nějaký zákonný nárok nebo výhodu podstoupením sterilizace. Takové případy se staly zřejmě v obci Jarovniceⁱ (okres Prešov), ale jak se zdá, i jinde.

Statistika je založena na otázkách 18–20.

Nezákonný nátlak: 13, tj. 10 % ze 123

6.2 Přemlouvání a agitace

Sem řadíme případy, kdy lidé z okolí používali určitého přesvědčování nebo agitace, aby dosáhli souhlasu ženy s podstoupením sterilizace, například když se ji někdo snažil manipulovat upozorňováním na finanční přínos podstoupení operace díky finančnímu příspěvku nebo jiné podpoře v souvislosti s operací.

Ne všechny případy v této kategorii musí být nutně v rozporu se zákonem, například lékař se snaží přesvědčit ženu, jejíž nemoc je indikací pro sterilizaci, zákonnými prostředky, například upozorňováním na nebezpečí možného těhotenství pro její život.

Přesvědčování a agitace: 42, tj. 34,1 % ze 123

i Při přípravě tohoto textu jsme se dozvěděli o dvou článcích nedávno publikovaných ve východoslovenském deníku Východ (Komanický 1990 a, b). Popisují velice důkladně situaci Romů v Jarovnicích včetně problematiky sterilizace. V Jarovnicích žije 2 024 Romů (celkový počet obyvatel je 3 147). Je tam 127 sterilizovaných žen (jak se zdá, většinou Romek, naše poznámka). Všechny z nich byly sterilizovány po 20. roku věku, a to před tím, než se jim narodily tři děti. Všechny dostaly finanční příspěvek až do výše 25 000 Kčs. Pan Anton Zboray, předseda místního národního výboru v letech 1971–1989, je zastáncem dobrovolné sterilizace, paní Mária Triščová si stěžuje na mentální retardaci rodičů a debilitu nebo imbecilitu jejich dětí. (Mluvíme samozřejmě o Romech.) Současný předseda MNV, pan Milan Kropuch, uvádí, že romské ženy by měly být sterilizovány po druhém dítěti bez ohledu na věk. Členové MNV doporučují gynekologické prohlídky retardovaných romských děvčat od věku čtrnácti let. Bude-li zjištěno těhotenství, měly by být nejen dívky, ale i jejich rodiče trestně stíhány. Vůči ženám, které porodí několik vážně mentálně retardovaných dětí, by podle nich měla být použita povinná sterilizace bez ohledu na věk. Náš komentář: Tento článek je křiklavým příkladem anticikanismu a spadá zjevně pod paragraf 260 československého práva – propagace genocidy.

6.3 Finanční motivace

Finanční motivací rozumíme vnitřní motivaci, kde žena sama vyjádřila, že podstoupila sterilizaci kvůli penězům, lépe řečeno kvůli finančnímu příspěvku nebo materiální podpoře v souvislosti se sterilizací.

Ve statistice vycházíme z odpovědí na otázku 18.

Finanční motivace: 24, tj. 19,5 % ze 123

Komentář:

Předpokládáme, že počet žen motivovaných finančně je pravděpodobně ve skutečnosti vyšší, než je uvedeno, domníváme se, že tuto motivaci žena někdy zatajuje (například ze studu).

6.4 Antikoncepce

Zde jsou uvedeny případy, kdy žena uvádí, že si přeje ukončit svou plodnost, tj. už si nepřeje mít další děti.

Při statistice opět vycházíme z odpovědí na otázku 18.

Antikoncepce: 22, tj. 17,9 % ze 123

6.5 Ostatní důvody nebo není známo

Sem spadají další vnitřní nebo vnější důvody, například zdravotní stav, sociální důvody, kromě výše uvedených, a dále případy, kdy důvod podstoupení sterilizace není znám.

Ostatní důvody nebo není známo: nezjištěno

Statistiku provedeme později. Počet totiž nelze vypočítat prostým odečtením výše uvedených možností pod 6.1–6.4, protože příčin může být současně více (například antikoncepce plus finanční motivace). Procenta uvedená pod jednotlivými kategoriemi je třeba doplnit a zpřesnit.

Komentář k 6.1–6.4

Z hlediska znění zákona jsou zajímavé případy pod body 6.1 a 6.3, částečně také pod bodem 6.2, protože naše výsledky indikují jasný rozpor se zásadou dobrovolnosti sterilizace v československém zákonodárství.

Diskuse

Diskuse byla již částečně provedena v komentářích věnovaných jednotlivým kritériím 1–6.4. Komentáře je třeba shrnout a případně doplnit dalšími údaji. Mělo by být provedeno srovnání s výsledky z českých zemí, ale rovněž se situací v jiných zemích.

Závěr

Důsledky politiky „sterilizace s příspěvkem“ se na Slovensku zdají být ještě fatálnější, než jsme očekávali. Naše výsledky by bylo třeba ověřit v širším měřítku nezávislými právními orgány na státní či dokonce mezinárodní úrovni. Pokud se naše výsledky potvrdí, pak ti, kteří jsou autory této politiky a její vykonavatelé, jen stěží uniknou obvinění z protiprávních činů dokonce i tak závažných, jako je genocida.

Z angličtiny přeložil Ruben Pellar

Literatura

- Drife, J. 1988. Sterilization – the before and after. *Practitioner* 232 (1441): 39–43.
- Floreán, L. 1988. Ochrana pred nežiaducou ťarchavosťou. *Pravda* 69 (201): 4.
- Giňa, O., Bohuš, Š., Bartošová, M. 1989. Dopis na romské téma. *Mladý Svět* 31 (14): 4.
- Havránek, F. 1989. O sterilizaci. *Mladý svět* 31 (13): 16.
- Komanický, P. 1990a. Nebo si treba zaslúžiť. O Romoch a ich svojskej životnej filozofii. 1. *Východ*, 13. 3. 1990, s. 1.
- Komanický, P. 1990b. Nebo si treba zaslúžiť. O Romoch a ich svojskej životnej filozofii. 2. *Východ*, 14. 3. 1990, s. 2.
- Pellar, R., Žlnayová, E. 1990. Rozhovor s Kučom, vedúcim Odboru sociálnych vecí ONV v Prešove, Prešov 5. 2. 1990. Rukopis, 10 s.
- Posluchová, E. Posluch, J. 1989. Problémy plánovaného rodičovstva u cigánskych spoluobčanov vo Východoslovenskom kraji. *Zdrav. pracov.* 39 (4): 220–223.
- Puchala, M. 1989. Nepriaznivé následky podvazu vajcovodov na ženský organizmus. *Prakt. lék.* 69 (4): 138–140.
- Směrnice MZ ČSR o provádění sterilizace 1972. Směrnice ministerstva zdravotnictví ČSR, *Věstník MZ ČSR* 22 (1–2): 1–4.
- Štěpán, J. 1989. Sterilizace. In: Štěpán, J. *Právo a moderní lékařství*. Panorama, Praha, 142–155.
- Víšek, Petr. 1990. Částky, vyplacené v roce 1988 v ČSSR a SSR v souvislosti s provedením zdravotnického úkonu. Ústní sdělení, Praha, únor 1990.
- Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu.

Příloha

Dotazník distribuovaný mezi informanty v romštině a v češtině

AVEN AJSE LAČHE, IRINEN AVRI KADA LIL
/PROSÍM, VYPLŇTE TENTO DOTAZNÍK/

1

Kana tumen sanas pre sterilizacija? Andre savo berš, čhon, d'ives?
/Kdy jste byla na sterilizaci? Napište datum!/

2

Andre savo foros, andre savi špitaľa tumen operinde?
/Ve kterém městě a ve které nemocnici jste byla operována?/

3

Kana tumen sanas andre špitaľa, has odoj akor mek buter džuvľija? Keci džene?
Khatar has?
/Byla jste tam tehdy sama, nebo vás bylo na sterilizaci víc? Kolik vás tam bylo?
Odkud?/

4

Keci Romňija khatar tumende pen dine te podphandel?
/Kolik romských žen od vás se už dalo sterilizovat?/

5

Prindžaren varesave gadžijen, so pen dine te podphandel?
/Znáte nějaké gadžovky, které se nechaly sterilizovat?/

6

Keci love jon chudne? /Kolik peněz za to dostaly?/

7

Keci tumenge berš? /Kolik je vám let?/

8

Sanas tumen angle operacija phares nasvaľi? Savo nasvaľipen?
/Byla jste někdy před operací nemocná? S čím?/

9

Tumare čhave hin savore saste? /Vaše děti jsou všechny zdravé?/

10

San tumen pal e sterilizacija sasteder abo nasvaleder?

/Jak se cítíte po sterilizaci, lépe nebo hůře?/

11

Chudňan olestar nasvalipen, abo tumen dukhal vareso?

/Máte po operaci nějaké zdravotní potíže?/

12

San rado, hoj tumen imar na ela čhave?

/Jste spokojená, že už nebudete mít děti?/

13

Keci čhave hin tumen? /Kolik máte dětí?/

14

Kana tumenge uliľa jekhterneder čhavoro?

/Kdy se vám narodilo poslední dítě?/

15

Dživen romeha? /Máte manžela? Žijete s někým?/

16

Souhlasinlas tumaro rom, kaj pes te den te podphandel?

/Souhlasil s operací váš muž?/

17

Sar pes tumen dodžanľan, hoj pes šaj den te podphandel?

/Jak jste se o sterilizaci dozvěděla?/

18

Soske pes tumen diňan te podphandel? /Proč jste se dala operovat?/

19

Gejľan tumen korkori abo tumen vareko kerďa opre? Ko?

/Rozhodla jste se sama, nebo vás někdo přemlouval? Rozhodla jste se dobrovolně?/

20

Avľa tumare romňijenge te phenel pal e sterilizacija o doktoris abo vareko pal o viboris?

/Přišel za vašimi ženami kvůli sterilizaci nějaký doktor nebo někdo z výboru?/

21

So tumenge vakerenas pal ada? /Co vám o tom povídal?/

22

Kernas opre the le gadžijen? /Nabízeli operaci i gádžovkám?/

23

Phende tumenge, hoj pal e sterilizacija šaj nasvaľon?

/Řekli vám, že můžete po sterilizaci onemocnět?/

24

Phende tumenge, hoj chudena love? Keci?

/Řekli vám, že za to dostanete peníze? Kolik?/

25

Keci love chudňan? /Kolik peněz jste dostala?/

26

Keci pro vast u keci pre faktura? /Kolik na ruku a kolik na fakturu?/

27

So cindan vaše? /Co jste si za to koupila?/

28

Sar tumen vičinen? /Jak se jmenujete?/

29

Khatar san? Irinen calo atresis. /Odkud jste? Napište celou adresu./

Bičhaven koda ľil pro atresis: / Vyplněný dotazník pošlete na adresu:

Zbyněk ANDRŠ, mjr. Schramma 32, 160 00 Praha 6

Palikeras tumenge

Statistické vyhodnocení případů sexuální sterilizace romských žen v Čechách.

Dodatek ke „Zprávě o výzkumu problematiky sexuální sterilizace Romů v Československu“

Abstrakt

Statistické vyhodnocení souboru výpovědí 156 romských žen sterilizovaných v Čechách v letech 1967–1989 z lékařsko-právního hlediska. Metody sběru dat a druh dat. Seznam lokalit, kde ženy žijí, a počet zde zjištěných případů sterilizace. Analýza zaměřená na: počet případů sterilizace v jednotlivých letech, věk žen při sterilizaci, počet jejich dětí, zdravotní stav ženy a jejich dětí, (ne)spokojenost ženy s ukončením plodnosti, sterilizace se souhlasem / bez souhlasu ženy nebo manžela nebo bez výslovného souhlasu manžela, vnitřní a vnější důvody pro podstoupení sterilizace.

Klíčová slova

Československo; Čechy; Cikáni; Romové; sexuální sterilizace; lékařsko-právní aspekty; statistika; nežádoucí účinky; syndrom estrogenové deficiencie; 156 žen

Úvod

Zkoumali jsme soubor výpovědí 156 romských žen žijících v Čechách sterilizovaných v letech 1967–1989. Sběr dat probíhal v letech 1988–1989.

Metoda shromažďování údajů a jaký druh údajů jsme shromažďovali

Použili jsme stejnou metodu, která byla popsána ve statistickém vyhodnocení pro Slovensko, viz výše.

Seznam obcí

Seznam obcí, kde sterilizované ženy žily v době dotazování. Obce jsou uspořádány podle počtu případů sterilizace, které jsme tam zdokumentovali (sestupně).

Lokalita	Počet případů
České Budějovice	45
Cheb	33
Kladno	27
Sokolov	13
Ústí nad Labem	11
Rokycany	8
Vimperk	7
Náchod	3
Tanvald	2
Most	2
Kopřivnice	1
Praha	1
Strakonice	1
Stříbro	1

Kritéria pro vyhodnocení

Jsou prakticky stejná jako pro vyhodnocení dat pro Slovensko – viz výše.

Protože nejsou u všech případů vždy všechny okolnosti známy, uvádíme v závorce za jednotlivými kapitolami počet případů, kde nám byla případná eventualita známa a kde tedy mohlo být provedeno vyhodnocení. Toto číslo se při výpočtu považuje za 100 procent.

1 Počet případů sterilizace v jednotlivých letech (156 žen)

rok	počet	rok	počet
1967	1	1979	7
1968	-	1980	6
1969	1	1981	8
1970	-	1982	6
1971	-	1983	7
1972	-	1984	5
1973	3	1985	11
1974	-	1986	19
1975	3	1987	10
1976	4	1988	27
1977	3	1989	32
1978	3		
Celkem			156

Komentář

V období předchozích 22 let počet sterilizací roste pomalu, ale v posledních dvou letech (1988, 1989) došlo k náhlému zvýšení.

Během těchto dvou let bylo sterilizováno 38 % žen (2/5 z žen) z našeho souboru. Je evidentní vztah mezi zvýšením sociálního příspěvku v souvislosti se sterilizací z původních dvou tisíc na deset tisíc Kčs.

2 Věk žen v době sterilizace (142 žen)

Stejně jako u dat ze Slovenska byly romské ženy v českém vzorku rozděleny do tří kategorií podle věku (viz statistické vyhodnocení pro Slovensko):

skupina	věk	%
1	18–25	17
2	26–35	70,5
3	více než 35	12,5

Komentář

Přeje-li si mladá žena v Čechách podstoupit čistě antikoncepční sterilizaci, tedy bez jakékoli jiné lékařské indikace, musí mít před dosažením 35 let věku nejméně čtyři děti. V našem souboru 142 žen, u nichž známe věk, je jich ve věkové kategorii 18–35 let 87,5 %.

2.1 Závislost výše příspěvku (v tisících Kčs) na věku žen – průměrné částky (135 žen)

18–25 let	ø 2 300 Kčs
26–35 let	ø 3 000 Kčs
více než 35 let	ø 2 000 Kčs

Komentář

Ve srovnání se Slovenskem je výše sociálního příspěvku v Čechách podstatně nižší (maximálně 10 000 Kčs v Čechách oproti maximálně 25 000 Kčs na Slovensku). Ve skutečnosti však nedostala žádná z žen zapojených do výzkumného šetření v Čechách příspěvek vyšší než 6 000 Kčs. Přesto téměř jedna pětina žen uvádí, že byla motivována penězi (viz část 6.3). Výška poskytnuté částky je známa u 135 žen. Prozkoumejme výši částky a počet žen, které dostaly více než 2 000 Kčs v oněch dvou letech, kdy vyhláška dovoluje vyplatit maximum 10 000 Kčs:

7 žen	6 000 Kčs		
34 žen	5 000 Kčs	Celkem:	47 žen
3 ženy	4 000 Kčs		
3 ženy	3 000 Kčs		

To znamená, že 35 % žen v našem souboru dostalo více než 2 000 Kčs.

3 Počet dětí

3.1 Počet dětí v závislosti na věku ženy, nesplnění kritéria počtu dětí

věková skupina	bezdětné	1–3 děti	4 a více dětí	% celkem
18–25 let	0 %	11 %	5,8 %	16,8 %
26–35 let	1,5 %	21,2 %	47,4 %	70,1 %
více než 35 let	0 %	0,7 %	12,4 %	13,1 %
Celkem	1,5 %	33,9 %	65,6 %	100 %

Komentář

Z tabulky vyplývá, že v našem souboru z celkového počtu 137 žen 33,9 % sterilizovaných žen nesplňuje kritérium být matkou čtyř dětí před dosažením věku 35 let. Sterilizace mohla být samozřejmě v některých případech provedena na základě nějaké legitimní lékařské indikace, ale nesplnění kritéria počtu dětí je tak vysoké, že je třeba vzít v úvahu případné porušení zákona.

3.2 Závislost výše příspěvku na počtu dětí (142 žen)

Počet dětí	Průměrná výše příspěvku
0	5 500 Kčs
1–3	2 900 Kčs
4 a více	2 500 Kčs

Komentář

Je zajímavé, že výše příspěvku klesá s rostoucím počtem dětí, přestože by bylo možno očekávat opak. V analyzovaném souboru se objevily dva případy sterilizovaných bezdětných žen: první z nich dostala 5 000, druhá 6 000 Kčs. Je třeba zdůraznit, že ve skupině se čtyřmi a více dětmi se objevují i velké, více než desetičlenné rodiny.

4 Zdravotní stav ženy a dětí před operací, zdravotní stav ženy po operaci, psychický stav ženy po operaci, (ne)spokojenost s ukončením plodnosti

4.1 Zdravotní stav ženy a dětí před operací (136 žen)

zdravotní stav dobrý (subjektivní hodnocení ženy)	88,30 %
závažnější stížnosti	11,70 %

4.2 Zdravotní stav ženy po operaci (138 žen)

zdravotní stav beze změny nebo lepší (subjektivní hodnocení)	20,30 %
zdravotní stav horší	79,70 %

4.3 Psychický stav ženy po operaci (128 žen)

spokojenost	32 %
nespokojenost (lítost, výčitky)	68 %

Komentář k 4.2–4.3

Reference lékařské literatury o nežádoucích účincích sterilizace a možných komplikacích po zákroku jsou nejednoznačné. Mezi nejčastější stížnosti, které ženy nezávisle na sobě uvádějí, patří: bolest podbřišku, závratě, gynekologické záněty, poruchy menstruace, vypadávání vlasů, hubnutí. Celkový obraz je velice podobný tomu, který zjišťujeme u slovenských žen a který líčí Puchala (1989), když popisuje syndrom estrogenové deficiencie po tubární sterilizaci. Poměrně často je žena rovněž nespokojená, protože by chtěla mít další děti.

5 Sterilizace bez vědomí ženy, sterilizace bez vědomí manžela nebo bez jeho výslovného souhlasu

5.1 Sterilizace bez vědomí ženy (135 žen)

sterilizace s vědomím ženy	90,4 %
sterilizace bez vědomí ženy	9,6 %

5.2 Sterilizace bez vědomí manžela (132 žen)

sterilizace s vědomím manžela	69 %
sterilizace bez vědomí manžela	31 %

5.3 Sterilizace bez výslovného souhlasu manžela (131 žen)

sterilizace se souhlasem manžela	19,1 %
sterilizace bez souhlasu manžela	80,9 %

Komentář k 5.1–5.3

Přibližně každá desátá žena uvádí, že získala informaci o tom, že byla sterilizována, nebo si tuto skutečnost uvědomila, teprve po realizaci tohoto zákroku (v těchto případech byla sterilizace provedena v průběhu císařského řezu nebo interrupce).

V malém počtu případů získala žena o operaci informaci nebo zjistila stav věci náhodně po dlouhé době.

V některých případech možná lékař nemohl ženu informovat předem a jeho rozhodnutí o ukončení plodnosti může být odůvodněno nějakou lékařskou indikací.

Informování nebo souhlas manžela nejsou podle československého práva pro realizaci zákroku povinné. Téměř třetina manželů získala informace o sterilizaci až po operaci a jejich reakce byla v naprosté většině případů negativní. Pouze jedna pětina žen podstoupila sterilizaci s výslovným souhlasem manžela.

Do počtu sterilizací bez souhlasu manžela zahrnujeme i případy, kdy manžel nevyjádřil svůj názor.

6 Vnitřní a vnější důvody pro podstoupení sterilizace

Důvody pro podstoupení sterilizace lze rozdělit do dvou skupin. Existují vnitřní důvody, například když žena prostě nechce mít další děti (antikoncepce), nebo se bojí dalšího těhotenství z důvodu svého zdraví (důvod zdravotního stavu). Vnějšími důvody rozumíme takové případy, kdy žena uvedla finanční motivaci (chce získat „sociální příspěvek“), podlehla psychickému nátlaku, nebo se zákrokem souhlasila v důsledku nedostatku informací, protože neznala skutečné důsledky svého rozhodnutí, tj. nevratné ukončení plodnosti.

Důvod podstoupení sterilizace sdělilo 122 žen.

6.1	Nezákonný nátlak	10,6 %
6.2	Přemlouvání a agitace	68,8 %
6.3	Finanční motivace	17,2 %
6.4	Antikoncepce	13,9 %
6.5	Důvod zdravotního stavu a další důvody	10,6 %

Komentář k 6.1–6.5

Přibližně v jedné třetině případů najdeme sdružení motivů, nejčastěji eventualit 6.2 a 6.3 (přemlouvání a agitace, finanční motivace). Protiprávním donucováním rozumíme takové případy, kdy žena podstoupila sterilizaci po nátlaku, například veřejného činitele, který podstoupením sterilizace podmínil nějaký zákonný nárok nebo výhodu.

Naše otázka o důvodech sterilizace byla formulována pouze obecně, takže lze předpokládat, že počet žen, které jsou motivovány penězi, je ve skutečnosti mnohem vyšší, než je uvedeno. V počtu 17,2 % jsou zahrnuty jen ženy, které uvedly tento důvod spontánně a otevřeně, aniž se ohlížely na skutečnost, že přiznání tohoto důvodu je z morálního hlediska nestaví do příznivého světla. Pod bodem 6.5 jsou zahrnuty i takové případy, kdy motivaci neznáme, nebo kdy žena uvádí, že podstoupila sterilizaci, protože neznala skutečný charakter plánované operace.

Z angličtiny přeložil Ruben Pellar

Literatura

Puchala, M. 1989. Nepriaznivé následky podvazu vajcovodov na ženský organizmus. *Prakt. lék.* 69 (4): 138–140.

Rozhovor k dokumentaci sterilizací romských žen (Chminianske Jakubovany, 1988)

Pokus o rekonstrukci cesty, během níž byl nahrán rozhovor v Chminianských Jakubovanech

Vyjel jsem z Prahy nočním rychlíkem ve středu 24. srpna 1988. Druhý den časně ráno jsem vystoupil v Popradu a vydal jsem se hledat romské ženy, které by byly ochotny mluvit o sterilizacích. Měl jsem s sebou jen spacák a kazetový magnetofon.

Jako první jsem nahrál na ulici jednu starší Romku ve Velké, což je část Popradu. Pak jsem se vydal směrem na Kežmarok. Matně si rozpomínám, že jsem se stavoval u Romů ve Velkém Slavkově, anebo ve Velké Lomnici, ale s jistotou vím až to, že jsem přišel do romské osady v Malém Slavkově a nahrál tam rozhovor. Ženy ochotně mluvily o všem, co mne zajímalo, nejen v této osadě, ale i v dalších lokalitách, které jsem navštívil. Ještě ten den jsem se, nejspíše autostopem, dostal do Spišského Podhradí a odtud jsem šel pěšky do romské osady Dreveník (obec Žehra). Tady jsem zaznamenal další rozhovory na téma nucených sterilizací a přespal u rodiny svého přítele Micáka.

Do osady v Chminianských Jakubovanech, kde jsem nahrál na kazetový magnetofon s romskými ženami patrně nejpodrobnější rozhovor této cesty, jsem se dostal následujícího dne. Nejprve jsem se zastavil u Romů v Chmiňanech, kteří mě od návštěvy tohoto místa odrazovali. Pak jsem vystoupal podhorským údolím do jakubovanské osady a kromě výpovědí žen jsem tam nahrál i několik písní. Obdobnou nahrávku jsem pak pořídil i v nepříliš vzdálené romské osadě ve Svině (Svinia), která zhruba o dvě desítky let později vešla do obecného povědomí nejen na Slovensku, ale i v zahraničí, především prostřednictvím sociálního antropologa Davida Z. Scheffela, který tam dlouhodobě působil. Potom jsem zřejmě navštívil své romské známé v Toryse, která leží severozápadně od Prešova, a otočil se zpět. Zdá se, že jsem navštívil Elenu Lackovou a přespal u ní, protože jsem jí – jak mám poznamenáno – po svém návratu domů poslal pohlednici.

Třetí den jsem strávil v Košicích. Navštívil jsem vyhlášené sídliště Luník IX a sídliště Nad Jazerom, kde jsem zachytil několik dalších výpovědí romských žen. V Košicích jsem se také setkal se dvěma sociálními pracovníci KNV (Krajského národního výboru), Zojou B. a Gabrielou K., které se netajily tím, že sterilizace žen jsou účelově zaměřeny právě na „cigánské obyvatelstvo“. Noc před odjezdem jsem strávil v košických nočních podnicích, kde jsem dostal od prostitutek, poskytujících služby elitám, tip na jakéhosi Bubelíniho. Tento pán byl v inkriminovaných letech náčelníkem Správy StB v Košicích. Domnívám se,

Faksimile části původního přepisu rozhovoru týkajícího se nucených sterilizací romských žen v Československu. Rozhovor vedl a přepsal Zbyněk Andřš. Chminianske Jakubovany, 26. 8. 1988, s. 1-2. Z osobního archivu Zbyňka Andřše. Přetištěno s laskavým svolením autora. Jména uvedená v přepisu anonymizujeme.

27

- 1 -

- ? Jov phenša, hoj šaj džal ko kamel? /On řekl, že může jít kdo chce?/
 - ko kamel šaj džal! /Kdo chce může jít!/
 ? Te nane la romňa čhave, /Může jít i žena, která nemá děti?/
 ta the joj šaj džal?
 - Na! Paš'o prvo na len, /Ne! Při prvním neberou, teprve
 se paš'o dujto! při druhém!/
 ? A o berša, oda na rozhodinel? /A co však, ten nerozhoduje?/
 - O berša džan, o love...napr. /S přibývajícím věkem peníze...např.
 Tuke keci?-Dvacetjeden.-Ta bi Tobě je kolik /let/? -21 let.-Tak by
 chudelas dvacetdva. Kaske hin dostala 22 tis. Komu je devatenáct let,
 devetnáct roki, ta chudel do dostane do ~~xxx~~ 25 tisíc.
 Ivacatpet tisíc.
 ? Ko phenel keci love chudela? /Kdo určuje kolik dostaneš peněz?/
 - Ta imar vičinel tut e socialno, /To už tě předvolá sociálka,
 o vimeris... výměr.../
 ? Pal'o viboris sbo khatar? /Z MINV nebo odkud?/
 - Na! Perješistar pal'o socialno. /Ne! Z Prešova, ze sociálky./
 Andre špitola pisinen avri V nemocnici vypíšu papíry,...
 e papira...-Bo najprv kada - Pretože najdřív to vyplácela
 e Bratislava pečinas avri, Bratislava, potom Košice, teď
 avke e Kaša, akana imar ča už jen Prešov/
 o Perješis.
 Šaj phenel e romňi keci kamel? /Může si žena říct kolik chce /peněz?/
 Jon phenena deš ezera, a me Oni řeknou 10 tis. a já bych chtěl
 bi komvas buter, to šaj? víc, je to možné?/
 - Našti! Našti kada tu phenes, /Nemůžeš! Nemůžeš to říct, to oni
 oda jon chvalinen, oda komi- schvalují, mají na te komisi a ta
 sije len hin pre kada a jon rozhoduje.
 chvalinen, no napr.: Me dava Např.: Já si podám tento měsíc
 kada čhon o vimeris, ole pa- výměr, ~~xxx~~ papíry na ty peníze.
 pira, pre kole love. E Kaša Košice je pošlou zpátky sem na
 pale bičhavla kole papira sociálku už schválené a bude tam
 arde pro socialno. Imar e Kaša kolik mi mají vyplatit peněz./
 chvalinlas pre kole papira,
 hoj keci majinen te chudel:::

Rozhovor se skupinou žen ve Chminianských Jakobovanech vedl, zaznamenal, přepsal a přeložil v roce 1988 Zbyněk Andrš (ke kontextu vzniku rozhovoru viz též vzpomínkový text Z. Andrše v tomto čísle RDŽ na s. 141–142).

Přepis rozhovoru zveřejňujeme s jeho svolením, anonymizujeme jej, další redakční zásahy jsou ovšem minimální. Týkaly se zejména formátování, které přizpůsobujeme pravidlům publikování dvoujazyčných rozhovorů v RDŽ. Co se týče jazyka, redakce se dotkla jen sladění přepisu se současným způsobem zápisu romštiny, sjednocení zápisu konkrétních slov a opravy zjevných překlepů. Jazyk rozhovoru tedy v přepisu konzistentně nereflektuje fonetická specifika místního dialektu romštiny – což ani nebylo účelem jeho originální verze. Stejně tak není konzistentní v zápisu přejímek ze šarišského nářečí, což se týká zejména číslovek, u kterých používá v nejasných místech převod do spisovné slovenštiny (v českém překladu jsou hodnoty uvedeny převážně číslovkami, v romštině tedy zápis upozorňuje na paralelní používání romštiny a přejímek ze slovenštiny). Na ukázkou též přetiskujeme první dvě strany originálního přepisu.

Redakce

28. 6. 1988, Chminianske Jakobovany

Sar kadaj poťinen vaš e sterilizacija?

- Do 30 tišic. – Do 25. – Do 16. – Do 25.
- Oda pal o berša džal.
- Joj chudľa dvacať peť.
- Chudľa dvacať a peť tišic love.
- Rovno dvacať, chudľa peť tišic a petnašť tišic.

Tumen hin but čhave?

- Dvanasť. A te hin napríklad slobodno, duj čhave, ta chudel do dvacať peť tišic.

Keci hin kadaj andre vatra romňa, so chudne ola love?

- Šov džeňa sam.
- Buter! Ale šov džeňa, ča užar! Najprv samas amen trin džeňa: e H., me, e I., e P. pal amende, e R. peť, e P. šov, o D. šidzem, andal e jarka duj džeňa, šidzem, ošem, dëveť, dešet.

Ko tumenge phendľa, hoj šaj džal romňi pre koda a hoj chudela love?

- Oda až andro novinki has! O doktora, schodzi k'amende...
- Motoris adaj has...
- Rovno maškar amende, savore džuvľijen has...

26. 8. 1988, Chminianske Jakubovany

Kolik tady platí za sterilizaci?

[Názory se různí – vše v tisících.]

- To záleží na věku.
- Ona dostala 25 tisíc.
- Dostala 20 tisíc a 5 tisíc v hotovosti.
- Přesně 20 tisíc, dostala 5 tisíc a 15 tisíc.

Vy máte hodně dětí?

- Dvanáct. A když je například svobodná, se dvěma dětmi, dostane do 25 tisíc.

Kolik je tady v osadě žen, které dostaly ty peníze?

- Šest nás je.
- Víc! Ale šest, jen počkej! Nejdřív jsme byly my tři: H., já, I., P. šla po nás, R. je pátá, P. šestá, D. sedmá, dvě od potoka, to máme sedm, osm, devět, deset.

Kdo vám řekl, že na to žena může jít a že dostane peníze?

- To bylo až v novinách! Doktoři u nás dělali schůze...
- Byli tu autem...
- Přímo mezi námi, všechny ženy byly...

A ko len vičinelas?

– O doktoris, o žensko.

O doktoris Perješistar?

– Ha!

A so tumenge phenda?

– Ta phenda amenge, či šaj džas pre koda, abo na.

– Hoj te na kamas čhaven...

Jov phenda, hoj šaj džal, ko kamel?

– Ko kamel, šaj džal!

Te nane la romňa čhave, ta the joj šaj džal?

– Na! Paš o prvo na len, ča paš o dujto!

A o berša, oda na rozhodinel?

– O berša džan, o love... Naprikklad – tuke keci?

– Dvacat' jeden.

– Ta bi chudelas dvacat' dva. Kaske hin đevetnašt' roki, ta chudel do dvacat' pet' tišic.

Ko phenel, keci love chudela?

– Ta imar vičinel tut o socijalno, o vimeris...

Pal o viboris, abo khatar?

– Na! Perješistar pal o socijalno.

– Andre špitala pisinen avri o papira...

– Bo najprv kada e Bratislava poťinlas avri, avke e Kaša, akana imar ča o Perješis.

Šaj phenel e romňi, keci kamel? Jon phenena deš ezera a me bi kamavas buter, ta šaj?

– Našti! Našti kada tu phenes, oda jon chval'inen, oda komisija len hin upre kada a jon chval'inen, no naprikklad me podava kada čhon o vimeris, ole papira, pre kole love. E Kaša pale bičhavla kole papira arde pro socijalno. Imar e Kaša chval'inlas pre kole papira, hoj keci majinen te chudel...

A ko has peršo adarig?

– Trin džeňa amen. Me, lakri daj he adarig...

– Mira dakri šougorkiňa.

A kdo je (ženy) svolával?

– Ženský lékař.

Lékař z Prešova?

– Ano!

A co vám řekl?

– Řekl nám, jestli na to můžeme jít, nebo ne.

– Že jestli nechceme děti, tak...

On řekl, že může jít, kdo chce?

– Kdo chce, může jít!

Může jít i žena, která nemá děti?

– Ne! Při prvním ji nevezmou, teprve při druhém!

A co věk, ten nerozhoduje?

– S přibývajícím věkem, peníze... Například – tobě je kolik (let)?

– 21 let.

– Tak by dostala 22 tisíc. Komu je devatenáct let, dostane do 25 tisíc.

Kdo určuje, kolik dostaneš peněz?

– To už tě předvolá sociálka, výměr...

Z MNV nebo odkud?

– Ne! Z Prešova, ze sociálky.

– V nemocnici vypíší papíry...

– Protože nejdřív to vyplácela Bratislava, potom Košice, teď už jen Prešov.

Může si žena říct, kolik chce (peněz)? Oni řeknou 10 tisíc a já bych chtěl víc, je to možné?

– Nemůžeš! To nemůžeš říct, to oni to schvalují, mají na to komisi a ta rozhoduje. Například – já si podám tento měsíc výměr, papíry na ty peníze. Košice je pošlou zpátky sem na sociálku už schválené a bude tam, kolik mi mají vyplatit (peněz)...

Kdo byl první odsud (na sterilizaci)?

– Tři jsme byly. Já, její matka a odsud...

– Mé matky švagrová.

Oda imar keci?

– Imar berš he štar čhon.

A šaj mange phenen le romñengere nava, so sas pre kodi operacija, sar pen vičinen u keci lenge berš?

– O berša na džanava...

A o nava? Sar pen vičinen?

– Lakri daj, M. P., joj andre oda berš hiñi so he me, štiricat' deviatka.

La hin but čhave?

– Osem čhave. Man dvanast'.

Man zaujiminel na ola romña, so len hin but čhave, aľe so len hin trin, duj abo jekh.

– Ta jekhake has đevetnast' roki, sar gejl'a, paš o dujto.

Sar pes vičinel?

– Perdal e jarka.

– H. pes vičinel varesar.

– E. či sar.

– Na!

– Ta sar hoj na, E.!

– E. E. H.!

A lake devatenáct berš?

– Đevetnast'.

– Aľe joj diliñi.

Mek avren hin duj čhave?

– Imar nane, ča paš o dujto lake cirden.

– A la P. tiš, keci?

– Pandž!

– Jekha šov hin, jekha šidzem...

Ta kas hin čepeder sar trin čhave, oda ča duj romña?

– Ta ča la hin duj, ta joj chudľas dvacať pet', a imar kalenge, po dvacať šidzem, po dvacať šest', po dvacať štiri hin ...

A aver?

– J. H., e P. pes vičinel.

Jak dlouho to je?

– Už rok a čtyři měsíce.

A můžete mně říct jména těch žen, které byly na operaci, jak se jmenují a kolik je jim let?

– Roky vědět nebudu...

A jména? Jak se jmenují?

– Její matka, M. P., je stejný ročník jako já, 1949.

Má hodně dětí?

– 8 dětí. Já mám 12 dětí.

Mě teď nezajímají ženy s mnoha dětmi, ale takové, které mají tři, dvě nebo jedno dítě.

– Jedna měla 19 roků, když šla, po druhém dítěti.

Jak se jmenuje?

– (Bydlí) přes potok.

– H., tak nějak se jmenuje.

– E. nebo jak.

– Ne!

– Jak to, že ne, E.!

[Všichni] E.! E. H.!

A jí je 19 let?

– 19 let.

– Ale ona je hloupá [bláznivá].

Ještě nějaká jiná (z těch, co byly na sterilizaci) má jenom dvě děti?

– Už ne, vezmou ji jen po druhém dítěti.

– A P. má kolik (dětí)?

– Pět!

– Další má 6 dětí, jedna 7...

Takže s méně než se třemi dětmi jsou to jen dvě ženy?

– To jenom ona má dvě děti (E. H.), proto dostala 25 tisíc, ale tyhle už (nedostaly, protože jim je) 27, 26, 24 let...

A další?

– J. H., P. se jí říká.

– Pandž čhave.
– Lake dvacať štiri berš.
– Joj chudľa dvacať dva tišic.
– No a so hoj kavke Bratislavate, te tumare romňija džan, ta na kamen te poťinel?
Na, pro Čechi nane kajse zakoni.
– Khere k'amende pre Špiša, jon na kernas kajsi operacija, jon denas duj inekciji – „prepich“. Ale odoj tiš lačhes chudenas. A amen has spravno operacija.

Pal aver gava tiš phiren o romňa?

– Jarovničatar, Ostrovaňatar, Chmiňaňatar..., kavka pal kale gava, oda savore has. Jon andro marcos nastupinde, kale Jarovničakere...

Kada berš?

– Oka berš kidenas, andro marcos, osemďesiat sedem, až dži akana.

A keci džeňa?

– Jaj, t'oda but džeňa!
– But, pal cale gava po trin, po štar..
– Amen gejlām andro majos, 16. maja gejlām, oda upreder sto džeňa samas, až o gadžija.

Ale o gadžija na phiren pr'oda?

– Sar hoj na phiren, e učitel'ka has manca. Ale jon oda na chuden, so o Roma.

Keci chuden?

– Dva tišic!

Buter na?

– Buter na!
– Oda imar posledno čavoro bi majinel te chudel ole dva tišic pre leste, ta kole porodné lake poťinde. Amen chudľamas buter, bo amenge chval'inde, amen samas andal amaro gav, amen samas trin džeňa chval'imen pre koda, hoj gejlām! Pro pervo than samas trin džeňa. Ta amen majindam te chudel po dvacať. Ale e Kaša amenge na chval'inda! No ale petnašť tišic chudľom. Peť tišic mange bičhade love, a po dešet tišic faktura.

Pre soste faktura, pro nabitki?

– Pre soste kames! Či nabitkos, so ča tiro jilo kamel, pr'oda šaj des avri. Me liľom radija, televizoris.

- Má pět dětí.
- Je jí 24 let.
- Dostala 22 tisíc.
- A co v Bratislavě, když jdou vaše ženy (na sterilizaci), tak jim nechťejí platit?

Ne, v Čechách platí jiná vyhláška.

- U nás doma na Spiši [informátorka odtud pochází], nedělají operaci tímhle způsobem, ale dají dvě injekce – „prepich“. Ale také tam (Romky) dostávají dobré peníze. Ale u nás byla provedena správná operace.

Z jiných vesnic také ženy chodí (na sterilizaci)?

- Z Jarovnic, z Ostrovan, Chmiňan..., takhle ze všech okolních vesnic byly. Ony nastoupily v březnu, ty jarovnické...

Tento rok?

- Minulý rok, začaly chodit v březnu 1987, až do teďka.

Kolik jich bylo?

- Á, bylo jich moc, moc!
- Hodně, ze všech vesnic chodily po třech, po čtyřech...
- My jsme šly v květnu, 16. května jsme odcházely, bylo nás přes 100, dokonce i nějaké Neromky.

Ale gádžovky na to nechodí?!

- Jak že nechodí, se mnou byla učitelka. Ony jen nedostávají tolik (peněz) jako Romky.

Kolik dostávají?

- Dva tisíce!

Více ne?

- Více ne!
- To už bylo poslední děcko, měla by na něj dostat ty dva tisíce, takže jí tím jakoby zaplatili porodné (učitelce). My bychom dostaly více, protože nám to schválili. Z naší vesnice jsme byly my tři schválené, abychom šly... Jako první jsme byly my tři! Tak jsme měly dostat po dvaceti tisících! Ale Košice nám to neschválily! Ale 15 tisíc jsem dostala, 5 tisíc mně poslali v penězích a 10 tisíc na fakturu.

Na co se dává faktura, na nábytek?

- Na co chceš! Nábytek, nebo co si tvé srdce žádá, na to můžeš fakturu použít. Já jsem si koupila rádio a televizor.

Oda hin presnones, hoj te hin la romňake biš berš a ča duj čhave, ta chudel...

– Ta chudel dvacať peť!

Te hin lake buter, ta imar...

– Te hin kavka pal o dvacať peť, dvacať šest', ta imar ča petnast'.

– Aha miri šougorkiňa, dvacať peť roki a chudľa sar the me!

Tumen mušinenas vareso te podpisinel?

– Ta sem podpisinkeres pre koda!

So?

– Ta kole papira. Trival podpisines!

So kodoj hin pisimen?

– Me na džanav te ginel, ta kada man chibinel. Oda, ko džal pre kaja operacija, oda strašne kavke o ľudos dikhenas, o Romňija sar operinenas!

O gadže na dikhen banges pre tumende?

– Ta mek jon has rado, o doktora.

Soske hine rado?

– Hoj but Roma, hoj ňikastar avri na džal, le gadžestar na džal avri, so Romendar.

Soske tumen mišľinen, hoj o gadže kada keren, hoj poťinen le Romenge vaš oda?

– Me džanav, so jon peske mišľinen avri?

– Ta jon ča kamen lačhes te kerel, hoj te n'avel le Romen but čhave.

– Nane čačo. Igen but o štatos poťinel, džanes s'oda hin? S'oda tišici, no napriklad sar me! Pro dešet čhave kidavas o pridavki, džanes keci: štiri tišic dva sto korun.

– Šun, kaleha nalačhes amenge kerde, kaj amen majindam buter te chudel pre kada.

Odi schudza has ča jekhvar, abo buterval?

– Oda buter has adaj, sar amen previčinelas o žensko doktoris.

Ča Perješistar jon has?

– Akana o Perješis avri poťinel. Kajča... me somas pale pro socijalno, kavke la previsardom, hoj o rom manca na kamel te dživel, hoj kamav man pale te del te odoperinel, hoj man čhave t'avel.

So phende?

– Ta phende, hoj pro splatki pro jepaš bi mušinavas te poťinel kole love pale.

A to platí vždy, že když je ženě dvacet let a má jen dvě děti, tak dostane...

– Tak dostane 25 tisíc!

A když je starší, tak...?

– Když je jí tak 25, 26 let, tak už dostane jen 15 tisíc.

– Třeba moje švagrová, jí je 25 a dostala stejně jako já (taky jen 15 tisíc).

Musely jste něco podepsat?

– Vždyť se na to podepisuješ!

Co?

– Ty papíry. Třikrát je podepíšeš!

Co je tam napsáno?

– Já neumím číst, tohleto mně chybí. Ale ten, kdo jde na tuhle operaci, to vzbudilo velký rozruch, lidi se na romské ženy dívali, jak se jdou nechat operovat!

Nedívají se na vás gádžové špatně, nezávidí vám?

– Ti byli ještě rádi, ti doktoři.

Proč jsou rádi?

– Protože mají plno Romů, od nikoho jiného, ani od gádžů, jim nejde tolik lidí jako od Romů.

Proč si myslíte, že to gádžové dělají, že za to Romům platí?

– Vím já, co si vymyslíli?

– Oni chtějí jenom dobře, aby Romové neměli tolik dětí.

– To není pravda. Stát musí moc platit. Víš, kolik to je, co to jsou za tisíce? Například jako já! Na deset dětí jsem pobírala přídavky, víš kolik? 4 200 korun.

– Poslouchej, tím nám neudělali dobře, za to bychom měly dostávat víc.

Ta schůze byla jen jednou nebo vícekrát?

– To bylo tady víckrát, že si nás svolal ten ženský lékař.

To byli doktoři jen z Prešova?

– Teď vyplácí peníze Prešov. Jenže... byla jsem znovu na sociálce, tak jsem to otočila, že muž se mnou nechce žít, že chci znovu na operaci, abych mohla mít děti.

Co na to řekli?

– Řekli, že bych musela na dvě splátky ty peníze (za sterilizaci) vrátit.

Šunen Roma so pes kerel, kajso hiros ma domuken / Pocta skupině Čercheň z Rokycan²

Práce nad přípravou monotematického čísla *Romano džaniben* o nucených sterilizacích mi připomněla píseň, kterou kdysi na toto téma zpívala rokycanská skupina Čercheň. Byla někde publikována? Nikde jsem ji nenašla, tedy měli bychom ji připomenout. A nejen ji: vždyť jejich tehdejší písně jsou dnes cenným dokladem toho, o čem se v období perestrojky mezi rokycanskými Romy diskutovalo.

Vzpomínám: Praha, Klub Na Chmelnici, rok 1988. Opět jedno setkání organizované pražským souborem Perumos, dnes jako svého hosta uvedli skupinu Čercheň z Rokycan. Je to jako blesk z čistého nebe, či snad čerstvý vítr: krásná a neotřelá hudba, občas v latinskoamerickém rytmu, skvělé provedení, čisté trojhlas (tolik typické i pro jiné rokycanské skupiny), nadupané kytary a do toho texty písní, které apelují, agituji. Všemmu ještě napoprvé nerozumím, ale to „*amen Roma sam, bisteras so sam*“ („jsme Romové, ale zapomínáme, co jsme“) a „*vaker romanes, ma gadžikanes, ma ladža pes vaš peskeri duma romaňi*“ („mluv romsky, nemluv gážovsky, za svou romskou řeč se nestyd“) mi zní hlavou jako v ozvěně, a ještě ten den si slova této písně zapisuji. A až později, o mnoho let později dokáži naplno ocenit originalitu, nápaditost, pokrokovost a hlavně odvahu autorů i interpretů. Co vše stálo za vznikem tohoto nadčasového repertoáru, který v pravdě předběhl svou dobu? Ptám se až dnes, ale nemám už, bohužel, koho. Proto aspoň vzpomínám.

Na toto první setkání mám živé vzpomínky. Již tehdy jsem měla možnost hovořit především s manželi Katkou a Štefanem Mikovými, jak se ukázalo, autory textů mnoha těchto písní. Okamžitě si mne získali nejen svou čistou a živou romštinou (vzpomínám, jak mne zaujala skutečnost, že i děti kolem nich mezi sebou mluví romsky, v Praze tou dobou jev skoro neznámý), ale především svým jemným, citlivým projevem, prozrazujícím jistou zdrženlivost, přemýšlivost, ale i úctu v kontaktu s lidmi. Katka, drobná a křehká, působící jako panenka, mi vyrazila dech informací, že mají již pět dětí. Brzy na to jsem od Mileny Hübschmannové obdržela jejich adresu a začala si s Katkou dopisovat – pro mne první dopisy v romštině – a do Rokycan jsem příležitostně zajížděla. Katka se stala – po Mileně

¹ Autorka je asistentkou na Fakultě filozofické Univerzity Pardubice a doktorandkou na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. E-mail: lada.vikova@seznam.cz

² Jak citovat: Viková, L. 2019. *Šunen Roma, so pes kerel, kajso hiros ma domuken / Pocta skupině Čercheň z Rokycan. Romano džaniben* 26 (2): 231–238.

Hübschmannové a vedle členů skupiny Perumos – mou další a pro jistý čas velice významnou učitelkou romštiny.

Vzpomínám: kuchyň u Miků, bílý stůl, na něm sešit s texty, já si je opisuji, abych jim lépe rozuměla, usměvavá Katka, přemýšlivý a muzikální Štefan, zvědavé děti, oba kluci skvělí kytaristé, obě starší dcery zvyklé pomoci, kde je třeba, roztomilá nejmladší Verunka – harmonie. Schází se muzikanti, domlouvají, jaké písně mi nazpívají na můj první nedávno zakoupený diktafon.

Dospělá sekce skupiny Čerčeň v Rokycanech vznikla z muzikantů, kteří doprovázeli stejnojmenný tanečně-hudební soubor pro děti. Pod vedením manželů Aničky a Štefana Červeňákových děti trénovaly a nacvičovaly svá vystoupení, s nimiž se příležitostně prezentovaly. I tato dětská vystoupení na první pohled zaujala: fenomenálními sólisty i trojhlas, které v dětském provedení zněly až neskutečně – jako doklad bohatství talentů, kterými se rokycanská komunita mohla chlubit. Jejich doprovod – jmenovitě Štefan Miko, Štefan Červeňák, Emil Miko a Emil Miko zvaný Pupa – si muzicírovali i mezi sebou, hráli na zábavách a při jejich zkouškách vznikl či se upravoval i nový písňový repertoár. K této skupině neodmyslitelně patřil trojhlasý zpěv Evy Bajgerové, Aničky Červeňákové a Věry Mikové.

A další vzpomínka: sobota dopoledne, tělocvična základní školy, děti trénují své vystoupení a když odejdou, trénují dospělí, jejich písně natáčím na žádost Mileny Hübschmannové. Tato vzpomínka má i hmotný tvar: audio-kazeta s datem 7. 1. 1989 Rokycany, díky ní mohu toto setkání i datovat.³

Vedle písni, které později proslavila svými nahrávkami Věra Bílá a skupina Kale (jako *Andre moza*, *Lavutara*, *Miro rom hin ternoro*, *Sar me khere avava*⁴) zpívali i písně, z nichž mnohé jako by dávno upadly – neprávem – v zapomnění. V textech se nevyhýbali závažným tématům jako diskriminace Romů ve společnosti, ale také svými texty šířili např. povědomí o romském holocaustu i o skutečnosti, že se (tehdy na konci osmdesátých let) na romské oběti nacismu zapomíná. V jedné z písni navrhovali uspořádat pro oběti romského holocaustu romskou národní sbírku, a to slovy „*aven Roma savore, sthovas amen o love, keras angle lende baro bar*“ („pojdme se všichni Romové spojit, uspořádejme sbírku peněz, postavme pro ně pomník“). Toužili po změně svého postavení a vyjadřovali

3 Kazeta s několika písněmi je v osobním archivu autorky. Že jsem tuto kazetu Mileně Hübschmannové předala (krátce nato mi byla vrácena), je zřejmé z popisku na druhé straně kazety jejím vlastnoručním rukopisem „Čerčeň Rokycany“ – nahrávka měla sloužit jako ukázka pro redaktory Československého rozhlasu před přípravou nového hudebního pásma, k němuž skutečně došlo – viz dále.

4 Jejich texty zde neuvádím, neb nesouvisí se sledovanou linií. Že ovšem tyto písničky skupina Čerčeň zpívala dokonale a že oproti nahrávkám Věry Bílé měly i delší texty, je patrné z výše uvedené nahrávky.

se písněmi. V jedné z nich se odrážel sen žít ve vlastní zemi, lítost, že jejich předkové původní vlast opustili, a touha jet se do země předků podívat, to vše zaznělo ve slovech refrénu „*avas amen pale pre amari phuv, aziska romane Roma sam*“ („pojedme zpátky do své země, jsme Romové původem z Asie“). A v rytmické písni začínající slovy „*Amare kale bala niko na kamelas*“ („Naše černé vlasy nikdo nechťel“) připomínali nejen útrapy z historického období, kdy Romové byli v evropských zemích v postavení psanců a ze všech států je vyháněli. Zpěváci jedním dechem kritizují skutečnost, že v do určité míry nespravedlivém postavení žijí dosud: „*dživas adaj ajci berš, phare buča amen den, hoj nane amari phuv*“ („žijem tu už tolik let, jen těžkou dřinu nám dávají, neb prý toto není naše země“). Tento text nám dnes připomíná, že Romové i v tehdejší Československu vnímali své postavení ve společnosti jako druhořadé – textem písně upozorňovali, že jsou především pracovní silou pro fyzicky náročné dělnické profese. Navzdory tomu, že zde žijí již po generace, nedostávají se do vedoucích pozic, nevzniká romská inteligence. Tématu absence romské reprezentace v příslušných institucích se týkala i píseň začínající: „*vaš oda amenca kerel sako so kamel, paš o bare raja nane niko amen*“ („to proto si s námi každý dělá, co chce, [že] na úradech nemáme své lidi“). V ní se agituje: pojďme za vládními činiteli, požadujeme, ať nás zde (jako menšinu) uznají. Emancipační vyznění této písně znásobuje i verš „*gadže nigda amen našti avaha, amari pačiv amenge ačhola*“ („gádži my se nikdy nestaneme, svou čest si zachováme“). Že se autoři stavěli proti asimilačním tlakům, je patrné i z písně zmíněné v úvodní vzpomínce – *Amen Roma sam*, jejíž slova lze parafrázovat jako: nezapomínejme, že jsme Romové, mluvme romsky, nevyvyšujeme se nad ostatní tím, že budeme mluvit česky.⁵ Kouzelně tato píseň působila, když byla zařazena i do vystoupení dětí. V době, kdy ve většině měst docházelo k rychlé jazykové asimilaci Romů, vyjadřovali rokycanští Romové – a to právě hlasy svých dětí – vlastní touhu zachovat romský jazyk a podpořit jeho užívání. Také v další písni začínající veršem „*omukas amen le čhaven, andro buča jon sidaren*“ („příliš povolujeme dětem, do práce ony spěchají“) je kritika namířena proti Romům samotným – málo vedeme své děti k tomu, aby vystudovaly a dostaly se mezi „velké pány“.⁶

A právě mezi těmito protestsongy byl jeden zcela výjimečný, snad svou odvahou, snad i apelem a až provokativní nadsázkou – byl namířen proti sterilizaci romských žen.

Kdy jsem vlastně o sterilizaci romských žen poprvé slyšela? Snad na hodině romštiny v jazykovce, hádám na jaře 1988 – od Mileny Hübschmannové, nebo

5 Část této písně citovala Milena Hübschmannová ve svém textu „My Encounters with Romano Šukar Laviben“ z r. 1999 pro sborník o romské literatuře, česky vyšel text pod názvem „Moje setkání s romano šukar laviben“ v *RDž* 2006/ 1: 27–60 (text písně je na s. 37).

6 Čtyři z těchto písní byly publikovány ve zpěvníku a na kazetě vydané pod názvem *Romane gila* nakladatelstvím Fortuna v r. 1999 (Hübschmannová, Jurková 1999: 53–56).

se o tématu zmínily Jitka Gjuričová či Hanka Frištenská,⁷ s nimiž jsem tehdy do kurzu romštiny chodila?

Vzpomínám: snad podzim 1988, nastoupila jsem na dálkové studium psychologie v Olomouci, jedna z kolegyně, jak se dozvídám, pracuje jako sociální pracovnice, ukazuje se, že má na starost Romy. Zmiňuji se jí o tom, co jsem slyšela, že se romským ženám děje: často prý ani neví, že byly sterilizovány. Vidím její nechápavý pohled a slyším přesvědčeně agitátorskou reakci: „Ale to my přece musíme dělat, musíme ten jejich podpis získat a kdybychom jim to vysvětlovaly, tak by nám to nepodepsaly.“ Jejím úkolem je přece pomáhat: romským ženám, aby se tolik netrápily s množstvím dětí, a společnosti právě tím, že pomůže snížit nadprůměrnou početnost romských rodin. Kolegyně si neuvědomuje, jak hrozná a z hlediska etiky nepřijatelná je to, co říká...

Svou řečí mi tehdy kolegyně potvrdila, že manipulativní a podvodné jednání ze strany sociálních pracovníků skutečně – aspoň v některých městech – existovalo. V kontextu doby, kdy bylo nebezpečné se proti praktikám státu ohrazovat, lze text níže citované písně interpretovat skoro jako výsměch tehdejší vládní politice. Význam této písně je: vzdorujte, nedopusťte, aby naše mladé romské ženy byly sterilizovány a „mějte třeba deset dětí“:

Čercheň, Rokycany, 1987

**Šunen, Roma, so pes kerel,
kajso hiros ma domuken,
joj, ma domuken ajsi bida,
te lel Romňen tel o čhura.**

Poslyšte, Romové, co se děje,
a nedopouštějte, aby se tyto činy stávaly,
ach, nedopouštějte tu hrůzu,
aby brali Romky pod kudlu.

**Duj ezera rozkeraha,
aver Roma na ulona
joj, ma domuken tumen oda,
kaj le čhaven te murdaren.**

Dva tisíce utratíme
a další Romové se nenarodí,
ach, nedopusťte takovou hrůzu,
aby tak o život připravili naše romské děti.

**Na kamen, kaj te uluvas,
frima Roma adaj ena,
joj, ma šunen tumen le rajen,
mi jel tumen the deš čhave.**

Brání nám, aby se Romové rodili,
méně Romů tady bude,
ach, neposlouchejte ty pány
a mějte třeba i deset dětí.

⁷ V té době pracovaly v Praze na pozicích kurátorka pro Romy a metodička, později působily na Úřadu vlády a MV ČR.

V textu písně se sice nezpívá o násilném a nevědomém sterilizování romských žen, o němž se dnes dozvídáme. Ovšem je zmíněna finanční pobídka, která byla součástí manipulativní praxe příslušných úřadů vůči Romům. Mohli bychom si myslet, že praxe v Rokycanech byla férovější a ženy před zákrokem dostaly pravdivé informace, proběhl skutečně informovaný souhlas. Nebylo tomu tak. Jak dodnes pamětníci v Rokycanech vzpomínají, i zde byly ženy nejen přemlouvány, ale došlo i k případu, kdy žena byla sterilizována během gynekologického zákroku, aniž by jí to bylo předem sděleno, popř. k jinému případu, kdy ji lékaři ujišťovali, že až bude chtít, může si nechat podvázání odstranit, že to prostě zase rozvází. V každém případě píseň zdůrazňuje klíčový aspekt této praxe tak, jak byl autory textu vnímán: nechtějí nás tady, chtějí náš počet omezit, jsme pro společnost druhořadí. A hlásá: vzdorujeme!

Připomeňme, že právě z Rokycan pochází dnes již slavná spisovatelka Ilona Ferková, jejíž publikovanou prvotinou byla útlá knížka *Mosarda peske o dživipen anglo love* (tj. „Pro peníze si zkazila život“) právě s titulní povídkou věnovanou sterilizaci romských žen (Ferková 1992).⁸ I ona především šíří osvětu, upozorňuje na nebezpečnou finanční motivaci, kterou se nechala jistá mladá žena zlákat. Této nešťastné ženě, poté, co utratila manželem naspořené peníze a bála se mu o tom říci, se jako řešení z její tísně nabídla možnost nechat si udělat zákrok, za který dostane tuto „odměnu“. Dostala dokonce tip jet kvůli operaci na Slovensko, kde údajně obdrží desetkrát větší odměnu než v Čechách. Tak i udělala a následně hořce litovala: nejen že nedostala tolik, kolik očekávala, ale také si sama zničila život: manžel se s jejím skutkem nesmířil a opustil ji, žena zůstala sama. Téma sterilizace romských žen, zdá se, v rokycanské komunitě rezonovalo. V povídce popsáný případ se sice netýkal nikoho z Rokycan – Ilona Ferková ji napsala (jak mi sdělila) na základě vyprávění jedné ženy, s níž se setkala ve vlaku a která žila ve městečku asi 20 km na západ od Plzně – ale podobné případy, navíc plné bezpráví, byly diskutovány i mezi romskými ženami v Rokycanech. Pozoruhodné je, že se rokycanští tomuto intimnímu tématu nevyhýbali a byli ochotni o něm psát i zpívat, tedy otevřeně na tuto praxi romské posluchače či čtenáře upozorňovat.

Písněová tvorba Katky a Štefana Mikových si dodnes zaslouží pozornost. Je tolik otázek, na něž již patrně nedostaneme odpověď: co je přesně vedlo k této tvorbě? Kde brali inspiraci? Kdo psal slova jako první? Kdo je spíš upravoval? Kdo je zhudebňoval? Jde o kolektivní dílo celé skupiny? I když myslím, že hlavním textářem byla Katka a hlavním skladatelem Štefan, jsou to spíše mé dohady. A bohužel, tyto odpovědi budu dnes už jen těžko verifikovat: Štefan se již dávno odstěhoval do Irska, Katka, bohužel, zemřela 4. 4. 2018.⁹ Písně z nahrávek však zůstávají a jsou dokladem

⁸ Povídka vyšla též v souboru *Čalo vodi*, tehdy poprvé s překladem do češtiny od Heleny Sadílkové (Ferková 2007).

⁹ Datum neověřeno, informaci mi poskytli manželé Lucka a Emil Mikovi.

rezistence a aktivismu Romů, dokladem procesu sebeuvědomování a hledáním možností odporu, které mělo v Rokycanech své významné zástupce již z dob SCR a přetrvalo až do roku 1989, či lépe s perestrojkou a postupným uvolňováním výrazně sílilo. Dokazuje, že vedle významných osobností z řady starších Romů (Andrej Giňa, Ondřej Giňa či Ilona Ferková) se tohoto procesu účastnili i docela mladí autoři písní a jejich interpreti, tedy že atmosféra rokycanské komunity byla v době perestrojky přímo líhni výrazných tvůrců.

Vzpomínka: Rokycany, kulturní dům, jaro 1989, mé první setkání s Ilonou Ferkovou (dopředu vím, že tam bude a že zakládá soubor *Amare neni*, tj. „Naše tetky“) – kontroluje lístky u vchodu do kulturního domu, vřele mne vítá. Probíhá zde setkání Romů z celé republiky, potkávám zde zájezd z Náchoda, Emila Baláže s rodinou,¹⁰ u nichž jsem krátce před tím byla na návštěvě, hraje Rytmus 84, Věra Bílá, na menším pódiu zpívá soubor Čercheň. Že je hlavním organizátorem tohoto snad celostátního setkání pan Andrej Giňa,¹¹ že má toto setkání i politickou sekci, se dozvídám až později. Jsem zaujatá tím, jak se povede vystoupení Čercheň: budou posluchači reagovat na jejich protestsongy? A ano, mají úspěch, sál je nabitý, velký aplaus.

Je dobré připomenout, že písně skupiny Čercheň se staly součástí publicistického pořadu o Romech, který Milena Hübschmannová navrhla a Československý rozhlas připravil. Vznikla studiová nahrávka písní a pořad se vysílal ve své premiéře v pátek 17. listopadu 1989 odpoledne (tuším, že okolo 15. hodiny).¹² V době, kdy se na Albertově shromáždili studenti a demonstranti, kteří se později vydali na Národní třídu, zněly tyto romské protestsongy z rozhlasových přijímačů. Soubor Čercheň (tj. „Hvězda“) prostřednictvím svých písní a za spoluúčasti odvážných redaktorů v rozhlasu jako by symbolicky vítal velkou změnu, která Romy (a celou společnost) čeká. V čem tato změna byla pozitivní a v čem se očekávání aktivistů nenaplnila? Můžeme dnes stále diskutovat. Určitě se společnosti podařilo vytvořit prostor pro sebeuvědomění identity Romů, Romové získali základní práva na sebeurčení, byla uzákoněna romská národnost, jako příslušníci etnické menšiny mohli Romové začít budovat vlastní reprezentaci a aktivizaci, mohli začít čerpat dotace pro kulturní a jiné aktivity. Skutečně narostl počet romských zástupců, postupně byly vytvořeny orgány, kde se Romové mohou

10 Krátce nato se stal – spolu s Jarmilou Balážovou – prvním redaktorem romského vysílání v tehdy ještě Československém rozhlasu, později se svými sourozenci založil skupinu Čilagos.

11 O A. Giňovi především viz Giňa (2013) a na stránkách *RDž* – viz jeho medailon k životnímu jubileu (Giňa 2006). Že se tehdy tohoto setkání pod názvem „Když se sejdou přátelé“ účastnilo 400 delegátů z celé republiky, si dnes ověřuji v knize *Pativ* (Ryvolová 2013: 16).

12 Pořad je zmíněn i v poznámce redakce *RDž* k článku Z. Jurkové shrnujícím přínos Mileny Hübschmannové jako sběratelky a badatelky v oblasti hudebních projevů Romů (Jurková 2006: 115).

hlásit o svá práva, připomínkovat různá opatření, upozorňovat na nekalé praktiky, a i v mnoha dalších oblastech došlo ke zlepšení. Současně se však brzy po pádu bývalého režimu stali Romové v očích velké části společnosti obětními beránky, postupně začalo docházet k mnoha i fyzickým protiromským útokům, za něž nebyli viníci exemplárně potrestáni, v mnoha případech Romové přišli jako první o práci a nové zaměstnání ve více regionech nezískali. Navíc po rozpadu republiky na velkou část romské komunity dopadl diskriminační zákon – ze dne na den se stali cizinci ve své zemi. Mnozí přišli o byty, začaly vznikat „vyloučené lokality“.

Ještě jedna vzpomínka, již z roku 1991–1992? Je neděle po poledni, jdu v Rokycanech po náměstí. Kráčím od Miků na nádraží. Potkám Františka, druhý nejmladší, kudrnatý, Bakroro mu doma říkají, je mu už deset, ale pořád ještě droboučký – po mamce i tátovi. „Teto, oni mi nechtěli prodat limonádu, že prej cikány neobsluhují – přichází příbuzný Františka: „Co je Františku?“ – „Strejdo, oni mi nechtěli prodat ...“ – „Jo, to bylo támhle, víd? Musíš teď chodit tam,“ ukazuje na konkurenční restauraci. – Je mi úzko. Jak asi na dětskou duši tato diskriminace působí? Přece je to dítě!

V časech existenciální nejistoty velká část Romů neměla logicky o nově nabytá práva zájem a postupně s nostalgií vzpomínali na časy před rokem 1989, kdy bylo skoro nemyslitelné, že by někdo zůstal bez práce, že by někde řekli (či mysleli) „cikány neberem, neobsluhujem, nebytujem...“. Zda se v atmosféře plné naděje dalo toto vše předpokládat, těžko říci, brzy však bylo jasné, že se demokracii bude muset celá společnost teprve naučit. Ale jak ji hlídat, jak se bránit diskriminaci, která se tvářila, že je přece hlasem lidu, jeho obranou? Že tento proces bude právě pro Romy velmi těžký, dlouhý a bolestný, jsme nevěděli. Ani že budou ze své rodné země odcházet do demokratičtějších zemí, kde už se lidé naučili chovat se k sobě slušně, že nám tu budou mnozí chybět, že dojde k rozdělení rodin.

Z písní, které skupina Čercheň zpívala, působí protestsong *Šunen, Roma, so pes kerel* věnovaný sterilizaci stále ještě dnes jako memento: připomíná téma tehdejší doby, s nímž se společnost dosud nevyrovnala. Dodnes se žádné české (ani slovenské) vládě nepodařilo dohodnout na způsobu, jak postižené romské ženy odškodnit. Naopak se ukazuje, že toto diskriminační opatření namířené proti romské části společnosti přetrvávalo v některých regionech (či nemocničních zařízeních) až do nultých let 21. století. Zároveň je tato píseň, stejně jako další písně skupiny Čercheň, dokladem toho, jak se i mladí Romové, kteří nemohli mít vlastní vzpomínky na SCR, již v době perestrojky o své postavení ve společnosti zajímali, hledali cestu, jak mezi Romy šířit poznatky o sobě, upozorňovat na zločinné praktiky, které jsou proti Romům namířeny, a že se jim to dařilo. Nikoliv formou samizdatového tisku (jako neromským disidentům), ale v textech k písním, hudbou – k tanci i k poslechu. Jak jednoduché a přirozené...

Literatura

- Ferková, I. 1992. *Mosarda peske o dživipen*. Liberec: Romaňi čhib.
- Ferková, I. 2007. Mosarda peske o dživipen anglo love/ Zničila si život kvůli penězům. In: *Čalo vodi. Antologie prozaických textů romských autorů z ČR*. Brno: Muzeum romské kultury, 304–306.
- Giňa, A. 2006. Andrej Giňa – 1. 1. 1936, Tolčemeš (Šarišské Sokolovce), okr. Prešov. *Romano džaniben* 13 (3): 120–133.
- Giňa, A. 2013. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta*. Praha: Triáda.
- Hübschmannová, M. 2006. Moje setkání s romano šukar laviben. *Romano džaniben* 13 (1): 27–60.
- Hübschmannová, M., Jurková, Z. 1999. *Romane gila. Zpěvník romských písní* [knížka + kazeta]. Praha: Fortuna.
- Jurková, Z. 2006. Milena Hübschmannová a hudba. *Romano džaniben* 13 (1): 105–117.
- Ryvolová, K. 2013. Samas čore, aľe jekh avres dahas paťiv. Byli jsme chudí, ale jeden druhého jsme si vážili. In: Giňa, A. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta*. Praha: Triáda, 7–19.

Małgorzata Mirga-Tas¹

Foto: Marcin Tas

¹ Jak citovat: Mirga-Tas, M., Habrovcová, J. Małgorzata Mirga-Tas [medailon]. Ko me som, sar andre koda saworo dogejlom... *Romano džaniben* 26 (2): 239–247.

Małgorzata Mirga-Tas je profesionální umělkyně – sochařka a malířka. Narodila se v roce 1978 v Zakopaném a vyrůstala v romské komunitě v obci Czarna Góra v jihozápadním Polsku, kde působí a žije dodnes.

Absolvovala uměleckou akademii Antonína Kenara v Zakopaném (obor truhlářství a výroba nábytku) a Akademii výtvarných umění v Krakově (ateliér prof. Jézefa Sękowského, obor socha), kde vynalezla vlastní techniku vyřezávání soch z lepenky.

Inspiraci pro svá díla čerpá v romských kořenech. Romové a každodenní život v romských osadách a komunitách jsou hlavním tématem jejích prací. Její díla pulzují živými barvami, silnými liniemi a mnoha ozdobnými doplňky, těmito prostředky chce poukázat na vnitřní bohatství života Romů. V roce 2014 ve své tvorbě reflektovala také téma genocidy Romů za 2. světové války, nejdůležitějším dílem z tohoto cyklu je socha z lepenky s názvem *Zalikierdo drom* (Přerušená cesta).

Od roku 2011 pořádá ve své rodné obci mezinárodní umělecké sympóziium v plenéru *Jaw dikh!*, z něž vydává také stejnojmenný katalog. Z plenéru 2016 vzešla putovní výstava *Kali Berga*.

Je aktivní v řadě sociálních a vzdělávacích projektů.

V roce 2014 získala stipendium od amerického vládního programu *International Visitor Leadership Promoting Social Good through the Arts*. V roce 2015 byla na 42. malířském bienále *Bielska Jesień* oceněna vyznamenáním. Tohoto bienále se zúčastnila i v roce 2017. V roce 2018 obdržela umělecké stipendium od polského ministra kultury. V roce 2019 se účastní bienále *Art Encounters* v rumunském Temešváru, 11. Mezinárodního bienále současného umění v Berlíně a její práce též prezentuje Galeria Szydlowski v rámci Varšavského víkendu galerií (*Warsaw Gallery Weekend*).

V České republice jsou její výtvarná díla zastoupena ve sbírce Muzea romské kultury. V letech 2011 a 2017 se účastnila Mezinárodního sochařského sympózia, které Muzeum romské kultury organizovalo.

Je (šťastně) vdaná, má dva (krásné) syny.

Výstavy v posledních 5 letech:

- 2015** Mirga-Tas M. / Cultural Center C. K. Norwida / Krakov / Polsko
- 2015** prezentace v rámci kolektivní výstavy uměleckých děl / Biennale of Painting Bielska Jesień 2015 / BWA City Art Gallery/ Bielsko Biala / Polsko
- 2016** Małgorzata Mirga-Tas / National Theater / Skopje / Makedonie
- 2016** Kali Berga / Jaw Dikh! Central European Event of Roma Artist / Księgarnia – Wystawa / Krakov /Polsko
- 2016** Places in the forest / Wešune Thana / pany chłopy chłopy pany / BWA

- Sokoł City Art Gallery / Nowy Sącz / Polsko
- 2017** Na pomedzi / Poľský inštitút v Bratislave – Umelecká galéria / Bratislava / Slovenská republika
- 2017 Kali Berga / Galerie Kai Dikhas / Berlín / Německo
- 2017 On the Road – Andro Drom / Mathare Art Gallery / Nairobi / Keňa
- 2017 prezentace v rámci kolektivní výstavy uměleckých děl / Biennale of Painting Bielska Jesień 2017 / BWA City Art Gallery / Bielsko Biala / Polsko
- 2017 O kosmos hino kalo / Vesmír je černý / The Universe is Black / Moravská Galerie v Brně / Česká republika
- 2017 Transcending the Past, Shaping the Future / ERIAC – The European Roma Institute for Arts and Culture / Berlín / Německo
- 2018** Prawo spojzenia / The right to look / Gallery Szara Kamienica / Krakov / Polsko
- 2018 Hidden Roma Masterpieces / Palais of the Council of Europe / Štrasburk / Francie
- 2018 Medzi Svetmi / Diera do sveta / Liptovský Mikuláš / Slovenská republika
- 2018 Young Romani Artist / Galerie Kai Dikhas / Berlín / Německo
- 2019** Speaking in One's Own Voice / Galeria Promocyjna / Varšava / Polsko
- 2019 Roma Women Weaving Europe / ERIAC a Rumänisches Kulturinstitut / Berlín / Německo
- 2019 GATE art zone 10 / Düsseldorf / Německo
- 2019 Art Encounters Biennial / Temešvár / Rumunsko
- 2019 Side thavenca / Rzaşa Gallery / Zakopané / Polsko

Zpracovala Jana Habrovcová

Małgorzata Mirga-Tas

Ko me som, sar andre koda saworo dogielom, to mre dadengri bući,
he waś koda łengie palikieraw...²

Małgorzata Mirga-Tas během workshopu v Muzeu romské kultury v rámci Týdne výtvarné kultury, 17. 3. 2016, Brno | Foto: Lenka Mitrenga, z nesbírkové kolekce Muzea romské kultury

Me som artystka Romní khate Polska. Beśaw andro śukar than maśkar o chedźi pro Spiszos andre Czarna Góra. Kodoj paś o pańi Białka terdżion Romane khera, beśaw kodoj mire romeha Marcinoha, jow tiż ehin artysta, duje mire murśorencia he mira famelijaha.

O Roma uthode peskro dżiwipen andre Czarna Góra imar igien ćirła, niko dżido koda na pametineł. Jekhte ława pał o Roma, kaj bešte ehas andre Czarna Góra, terdżion andre khangerakre kniżki, a oła kniżki ehin igien purane khate XVIII. wiekos.

Miro artystyczno drom začindźias pes imar sar somas cikńi. Miri daj phenel, kaj na ehas dżiwes, kaj te na risinaw he malinaw. Sikawawas pes andre Artystyczno szkoła, palis gielom upreder pre Akademia Artystyczno ko Krakowos. Wibarilom Romenca andre miri famelija, dada, papus, mami zorales amen chudenas, kaj pes te sikawas the

phiras andre szkoła. Siklariben ehas perdałende igien ważno. Akawka peskie duminaw, kaj koda, so kieraw adadźiwes, ko me som, sar andre koda saworo dogielom, to łengri bući, he waś koda łengie palikieraw. Na jekhwar reperaw peskie, sar koda ehas, sar somas cikńi. Ehas but ćhawe, sawore pes bawinahas, ehas but jasaben, samas ćiore, ale bachtafe. Mire papus has but ćhawe he waś koda tiż ehin man but kuzyny, chudahas pes jekh jekheha he kawka aćilas aż ko adadźiwes.

Ukonćindźiom Akademia Artystyczno pro wydźiałos rzeźba. Kodoj wikerdźiom peskri technika sar te kiereł rzeźba tekturatar, papirestar. Andro rysunkos he andro maliśagos rado łonćinaw różna rzeczy od pasteli ko akryle,

² Autorka psala svůj medailon pro *Romano dżaniben* v romštině, v místním severocentrálním dialektu. Redakční úpravy jsou minimální a v zásadě jen sjednocují jevy, které byly v originále zapsány různě – pozn. red.

Małgorzata Mirga-Tas

Kdo jsem a jak jsem ke všemu dospěla, to je zásluha mých rodičů, a proto jim za to děkuji...

Małgorzata Mirga-Tas během workshopu v Muzeu romské kultury v rámci Týdne výtvarné kultury, 17. 3. 2016, Brno | Foto: Lenka Mitrenga, z nesbírkové kolekce Muzea romské kultury

Jsem umělkyně, Romka z Polska. Bydlím na krásném místě mezi kopci na Spiši, v obci Czarna Góra. Romové tady bydlí na břehu řeky Białky. Žiju tu se svým mužem Martinem, jenž je rovněž umělec, se dvěma synky a se svojí širší rodinou.

Romové se tu usídlili už velmi dávno, není naživu už nikdo, kdo by si to pamatoval. První zmínka o usídlení Romů v naší obci pochází z farních dokumentů. Ty jsou velmi staré, pocházejí z 18. století.

Má umělecká cesta začala, už když jsem byla malá. Moje máma říká, že nebylo dne, abych nekreslila nebo nemalovala. Studovala jsem na umělecké škole, poté jsem postoupila na Akademii výtvarných umění v Krakově. Vyrůstala jsem mezi Romy, v naší rodině rodiče, děda, babička, ti všichni nás jasně vedli k tomu, abychom chodili do školy a studovali. Vzdělání pro ně bylo velmi důležité. Myslím, že to, co dnes dělám, kým jsem a jak jsem k tomu dospěla, to je všechno jejich práce, a za to jim moc děkuji. Často vzpomínám, jaké to bylo, když jsem byla malá. Bylo nás spousta dětí, všichni jsme si hráli, bylo hodně legrace, byli jsme chudí, ale šťastní. Můj děda měl hodně dětí, a proto mám hodně bratranců a sestřenic, drželi jsme při sobě už jako děti, a tak to zůstalo dodnes.

Vystudovala jsem Akademii výtvarných umění – na katedře řezby. Tam jsem pro sebe objevila a dopracovala svou vlastní techniku, jak vytvářet sochy řezbou

Małgorzata Mirga-Tas během workshopu v Muzeu romské kultury v rámci Týdne výtvarné kultury, 18. 3. 2016, Brno | Foto: Lenka Mitrenga, z nesbírkové kolekce Muzea romské kultury

kleinaw wycinki gazetendar, cekiny, materiały he meg awer. Dodikhłom, kaj koda, so kamaw te kiereł the sikaweł, ehin andro miro iło the widział mire Romane ratestar. Koda, ko me som, ehin miro barwalipen.

Miri familija to igien łache he godziawer manuśa, but dżiene ehin wysiklarde he pał o ućie szkoły. Mire den mangie kamlipen, den mangie zor, kaj pes te mareł problemenca, sawe terdżion perdał mande, he łacho ław, śaj pre łende ginaw. Śaj kokori wikidaw, so the sar kamaw te kiereł, na ćiak andre sztuka, ale tiż andre politika či andre społeczne sprawi. Waś koda tiż śaj dikhaw łache jakhenca pre kada, so jaweła tajsa the pes na daraw.

Pał e Akademia Sztuk Pięknych andro Krakowos tradlom ko Dublin, na udinias pes mangie, buzuta kodoj na beślom. Łe Romeha wisalilom pałe kie Czarna Góra the kadaj ulile pes mire ćhawe the kadaj uthodżiam peskie dżiwipen. Zaćindżiom te kiereł bući Romenca the ćhawenca. Miro artystyczno drom rozdział pes pro duj seri. Pre jekh siklaraw pał sztuka ćhawen andro thana, kaj beśen. Ophenaw pał Romańi kultura, historia, kieraw projekti „Romski Pstryk“. Pre awer sera kieraw bući terne the phuredere dżienenca.

Me organizinaw, esom kuratorka the koordynatorka projektu Romani Art, the so berśengro (imar ehas 6) Maśkarthanengro Pleneris perdał o Romane the na Romane Artisti andre Czarna Góra Jaw Dikh! Udziałoś śaj łen dżiene, sawe załen pes kulturaha. Andro pleneris na dżiał ćiak pał e artystyczno bući, ale kamas, kaj te zathoweł pes than, kaj te ophutereł pes wakeriben pał Romengri

z kartonů. Při kreslení a malování ráda kombinuji různé techniky a materiály, od pastelů po akryl, vlepuji do obrazů výstřižky z časopisů, flitry, látky atd. Pochopila jsem, že to, co chci dělat a ve svojí tvorbě ukázat, najdu ve svém srdci, vychází to z mé romské krve. To, kým jsem, to je mé bohatství.

Moje rodina, to jsou samí hodní a chytrí lidé. Hodně mých příbuzných má vystudovanou vysokou školu. Rodina mi dává lásku, dává mi sílu čelit problémům, ale také slova útěchy, mohu se na ně spolehnout. Sama si mohu vybrat, co chci dělat, nejen v umění, ale i v politice a v sociální oblasti. Proto mohu hledět s nadějí na to, co bude zítra, a ničeho se nebojím.

Když jsem dostudovala Akademii výtvarných umění v Krakově, odjela jsem do Dublinu. Ale nelíbilo se mi tam a dlouho jsem tam nevydržela. Se svým mužem jsem se vrátila zpět k nám domů. Czarna Góra je tak místem, kde se mi pak narodily děti a tady jsme ukotvili svůj život. Začala jsem pracovat s Romy, s dospělými i s dětmi. Má umělecká dráha se mi rozeběhla dvěma směry. Na jedné straně učím umění děti tam, kde bydlí. Mluvím s nimi o romské kultuře, o historii. Pracuji na projektu „Romski Pstryk“. Na druhé straně pracuji také s mladými a se staršími lidmi.

Věnuji se organizaci různých akcí, jsem kurátorka a koordinátorka projektu Romani Art. V rámci něj u nás pořádáme každoročně – letos byl již šestý ročník – Mezinárodní umělecký plenér Jaw diKh! pro romské i neromské umělce. Účastnit se ho mohou lidé, kteří se zabývají kulturou. V rámci tohoto setkání nám ale nejde

Małgorzata Mirga-Tas během workshopu v Muzeu romské kultury v rámci Týdne výtvarné kultury, 18. 3. 2016, Brno | Foto: Lenka Mitrenga, z nesbírkové kolekce Muzea romské kultury

sytuacija andro swetos, či the sar e sztuka wpłynineł pro Roma andre politika. Jaw Dikh! Than, kaj ehin pheniben, bući, wsparcie maškar Romane artysty andre Europa.

Saworo, so kieraw, ehin pał e Romańi sytuacija andre Europa, ale tiś pał koda, so pes kiereł paše ma, dookerum, andre miri familia, andro thana, kaj bešen o Roma. Sikawaw Romńijen andro tradycyjno dźiwipen. Ophenaw andre mire obrazi pał koda, sar dźiwen o Roma maškar peste. Wikidaw kajsen dźienen, so ehin predał mande awer, ophuterde pro dźiwesutno swetos, godziawer, ćiaćikane Roma. Awer temati, sawe załen than andre miri bući, ehin pał e Romengri sytuacija pro sako dźiwes, sar ehin diskriminimen, sawi ehin ko Roma holi he nienawistno wakieriben, antigypsyism, rasizmos.

jenom o uměleckou práci, chtěla jsem, aby vznikla platforma, kde by se mohla otevírat diskuse o situaci Romů ve světě, a také o tom, jak může umění ovlivnit postavení Romů v politice. Jaw Dikh! je setkání, při kterém se v obci Czarna Góra debatuje, pracuje, a vzniká vzájemná podpora mezi romskými umělci z Evropy.

Všechno, co dělám, se nějak vztahuje k situaci Romů v Evropě, ale taky k tomu, co se děje přímo kolem mě, v mé rodině, tam, kde Romové žijí. Ukazují Romky, které žijí tradičním životem. Moje obrazy vypráví o tom, jak Romové žijí mezi sebou. Vybírám si takové lidi, kteří jsou pro mne jiní, otevření dnešnímu světu, chytří, opravdoví Romové. Další témata, jimiž se ve své tvorbě zabývám, se týkají každodenních situací Romů, především jejich diskriminace, předsudků a dalších projevů nenávisti vůči nim, anticiganismem a rasismem.

Přeložila Iveta Kokyová

Recenze | Anotace

Claude Cahn

*Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics:
Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women*
/ Edit Szénássy

European Roma Rights Center

*Coercive and Cruel: Sterilisation and Its Consequences for Romani Women
in the Czech Republic (1966–2016)*
/ Tomáš Reichel

Zuzana Jurková

*Romští hudebníci v 21. století. Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem,
Pavlem Dirdou a Janem Duždou – Romani Music in the 21st Century.*
Interviews with Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda
/ Lada Viková

Vera Sokolova

Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia
/ Victoria Shmidt

Claude Cahn

Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women

Leiden, Boston: Brill Nijhoff, 2015, 305 s., ISBN: 978-90-04-28033-5

Autor knihy *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women* (Lidská práva, státní suverenity a medicínská etika: Náhled do bojů ohledně nucených sterilizací romských žen) Claude Cahn uvažuje o kauze nucených a neprávnických sterilizací též jako o lakmusovém testu vymahatelnosti lidských práv jak na domácí, tak na mezinárodní úrovni. Otázka, zda se dostane spravedlnosti romským ženám, které během porodu svých potomků přišly o možnost počít další děti, slouží jako zrcadlo toho, v jaké míře je naše společnost schopná být solidární s nejzranitelnější společenskou skupinou. Podpory a posílení je podle Cahn rozhodně potřeba: smutným závěrem knihy je fakt, že nejen v současném českém a slovenském, ale ani v mezinárodním právním systému EU nelze naplnit lidská práva žen patřících do extrémně marginalizované etnické skupiny. Pro čtenáře či čtenářky časopisu *Romano džaniben* nebude tento závěr nikterak překvapující, kniha ale určitě stojí za přečtení kvůli unikátně detailnímu zpracování tématu sterilizace romských žen v naší geopolitické oblasti. Lze s jistotou říct, že v současnosti žádná podobně komplexní publikace o této problematice neexistuje. Taktéž žádná akademicky zaměřená studie nevyzdvihuje dva aspekty, které se ve společenských a odborných diskuzích o nucených sterilizacích často vytrácejí: jednak to, že sexuální sterilizace ze své podstaty není a nemůže být zákrokem vykonaným pro záchranu života, a tedy vždy existuje možnost poskytnout dostatečný časový prostor pro rozhodování ženy, která má tento zákrok podstoupit. A za druhé, kniha zdůrazňuje trestní odpovědnost lékařů, kteří vykonali na romských ženách tento zákrok buď zcela bez jejich vědomí, či pouze s jejich *pro forma* souhlasem.

Cahn ve své knize vychází z diskutabilního předpokladu, že všechny romské ženy, které podstoupily sterilizaci od sedmdesátých let přibližně do roku 1990, kdy stát přestal poskytovat finanční podporu pro dobrovolnou sterilizaci, jsou oběťmi státní moci. Implicitně tedy nepovažuje za autonomní ani rozhodnutí žen, které zákrok podstoupily skutečně informovaně a z vlastní vůle. Nerozebírá jednotlivé – často méně černobílé – skutečnosti a praxe na základě terénního výzkumu (kniha nic takového ani neslibuje), ale především se věnuje soudním sporům na národní a mezinárodní úrovni, kde lze víceméně jednoznačně dokázat nepřítomnost informovaného souhlasu žen s tímto zákrokem. Netajeným cílem autora je zajistit, aby se

události popsané v této publikaci staly snadno přístupné pro veřejnost a aby tím kniha přispěla k napravení spáchaných křivd.

Kniha je vedle úvodu a závěru rozdělená do pěti kapitol. První kapitola slouží jako teoretický úvod do problematiky systému mezinárodních lidských práv. Autor zde pracuje s pojmy národní suverenity a osobní autonomie (zde je obzvlášť patrné, že kniha byla původně napsaná jako disertační práce a obhájena v oboru právo). Ze své pozice sociální antropoložky nemohu kriticky komentovat tuto spíše teoreticky laděnou část, velmi ale oceňuji kapitolu následující a v ní jasně a kvalitně zpracování historie nejdříve státního a po roce 1989 individuálního úsilí vynutit sterilizaci Romek. Kapitola druhá dokumentuje také snahy lidskoprávních organizací či jednotlivců apelujících na ochranu lidských práv, kteří od sedmdesátých let různými kroky upozorňovali veřejnost a úřední moc na probíhající bezpráví v bývalém Československu i obou nástupnických státech. Velmi cenný je rozbor a porovnání českého a slovenského právního kontextu a mocenských mechanismů v postsocialistickém období – zatímco v České republice se problematika nucených sterilizací otevřela jako veřejné téma v roce 2005, ve Slovenské republice zůstalo toto téma ještě dlouho úspěšně utulávané. Třetí a do značné míry i čtvrtou kapitolu ocení opět spíše čtenáři s právníckým zázemím. V první z těchto dvou kapitol reflektuje autor proměny chápání pojmu diskriminace v návaznosti na práva Romů v jednáních Evropského soudu pro lidská práva. V následující kapitole zpracovává soudní řízení o nucených sterilizacích na této půdě a poukazuje na překážky v mezinárodním právu, které brání obětem nucených sterilizací v domáhání se spravedlnosti. Zde se snad nejpodrobněji věnuje i medicínské etice, která je sice, alespoň podle názvu knihy, jednou z jejích hlavních os, nicméně až do čtvrté kapitoly zůstává poněkud v pozadí. Inspirovaný Robertem Veatchem (2009) uvažuje Cahn o nedostatecích a nedokonalosti praxe informovaného souhlasu a nastiňuje nový, poněkud dystopický vztah mezi lékaři a pacienty (s. 204–205). V „nové medicíně“ má být rozhodující aktivita pacienta a nikoliv lékaře-experta: místo poskytování informovaného souhlasu určuje pacient do značné míry svoji léčbu sám, a lékař v tomto novém druhu „partnerství“ figuruje spíše jako asistent. Není zde prostor detailně rozepsat důvody, proč by tato forma péče posílila nanejvýš privilegované segmenty populace, ale nemám pochyby, že právě u nejchudších a nejvíce vyloučených populací by k dobré péči medicína založená na „logice volby“ (Mol 2008) přispěla v míře nejmenší. Dobrá péče totiž vzniká z kolaborativních řešení mezi pacientem a zdravotníkem, a nikoliv v situacích, kdy lékař určí, co je v nejlepším zájmu pacienta, nebo když pacient vystupuje v roli konzumenta a činí zdánlivě svobodné (ale nikoliv nutně informované) volby ohledně zdravotnických služeb. V páté kapitole je pro české či slovenské čtenáře či čtenářky se zázemím v sociálních a humanitních vědách nejzajímavější Cahnova interpretace možnosti sociální změny v návaznosti na lidská práva Romů. Vedle role mezinárodních institucí jako Organizace spojených národů a Rada Evropy totiž autor v druhé části kapitoly poukazuje na úlohu konkrétních vládních a nevládních aktérů, kterým se díky jejich vytrvalému úsilí a práci podařilo docílit toho, že se s nucenou sterilizací romských žen česká společnost a politická elita musela alespoň částečně konfrontovat. Tito aktéři ale nepocházeli z řad romských nevládních organizací. Podle Cahna bylo naopak chování místní romské elity často obstrukční, neboť někteří představitelé si z tématu nucených sterilizací dělali spíše politickou agendu (s. 222). Jejich zájem byl povrchní a jen v omezené míře se účastnili nezbytných vyjednávacích a dokumentačních aktivit. Podobně vlažně se zachovaly i české nevládní organizace pro práva žen – zatímco romské organizace považovaly téma nucených sterilizací za příliš úzce genderově zaměřené, české ženské organizace se zase málo identifikovaly s výrazně romskou agendou. Z genderové zaujatosti lze ovšem obvinít i samotného autora: nucené sterilizace diskutuje především jako romský problém, a nikoliv jako součást násilí proti ženám v kontextu porodnictví. Domnívám se, že v budoucích diskuzích o tématu sterilizací romských žen bude

potřeba více vyzdvihnout právě celkový kontext porodní péče, ve které jsou práva žen pro svobodnou a informovanou volbu i v současné době málo akcentovaná. Dále je potřeba zjistit více o případných neromských obětech. Není pochyb, že československé sterilizační kampaně konané od sedmdesátých let byly převážně etnicky zaměřené, ale například v roce 1989 dostalo finanční pobídku 803 žen, přičemž Romky z nich tvořily jen o něco více než polovinu (s. 53). Zatím se nicméně nenašly důkazy prokazující, že by byly svévolné lékařské praxi vynucených sterilizací vykonaných od devadesátých let dále podrobené i jiné než romské ženy.

Jak jsem zmínila výše, kniha nekončí optimisticky – mezinárodní soudní systémy nehájí práva Romek dostatečně suverénně a do doby publikace Cahnovy knihy vydala česká vláda pouze formální omluvu sterilizovaným romským ženám. Na Slovensku navíc zcela chyběla politická vůle dané téma komplexně otevřít jak ve veřejných diskuzích, tak na úrovni soudních sporů. V obou zemích dodnes převládá nevěle prozkoumat trestní odpovědnost inkriminovaných lékařů. Na konci tunelu ale svítí světýlko. V listopadu 2018 slovenská veřejná ochránkyně práv Mária Patakyová poprvé věnovala pozornost právě tématu nezákonných sterilizací romských žen a konstatovala, že tato problematika nadále nemá efektivní řešení. V únoru 2020 Krajský soud v Košicích právoplatně potvrdil finanční odškodnění ve výši 16 000 EUR pro nezákonně sterilizovanou romskou ženu, která byla sterilizovaná v roce 1999 v krompašské nemocnici (Pravda.sk 2020). Žena se spravedlnosti domáhala soudní cestou plných 15 let. A ačkoliv byl v roce 2015 v České republice tehdejší vládou již odmítnutý návrh na státní finanční odškodnění obětí protiprávní sterilizace, koncem roku 2019 byl návrh tohoto zákona znovu předložen k projednání do poslanecké sněmovny.

Edit Szénássy¹

Literatura

- Mol, A. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London: Routledge.
- Pravda.sk. 2020. Nezákonne sterilizovaná Rómka dostane 16 000 eur odškodné. 4. 2. 2020. Dostupné z: <https://spravy.pravda.sk/regiony/clanok/541302-nezakonne-sterilizovana-romka-dostane-odskodne-16-000-eur/>
- Veatch, R. 2009. *Patient, Heal Thy Self: How the New Medicine Puts the Patient in Charge*. Oxford: Oxford University Press.

1 Autorka působí jako doktorandka na Katedře obecné antropologie na FHS UK. E-mail: szenedit@gmail.com

European Roma Rights Center

Coercive and Cruel: Sterilisation and Its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966–2016)

(Nucené a kruté: Sterilizace a její důsledky pro romské ženy v České Republice 1966–2016)

Budapest, European Roma Rights Center, 2016, 81 s., ISBN 978-963-89916-4-5

Evropské centrum pro práva Romů (dále jen ERRC) se od poloviny devadesátých let zaměřuje na boj s diskriminací Romů po celém světě, Českou republiku nevyjímaje. Ta se do hledáčku této organizace dostala již v počátku její existence, převážně pro rasově motivované fyzické útoky během devadesátých let. Později se její pracovníci zabývali i dalšími tématy, zejména segregací ve vzdělávání. O nucených sterilizacích prováděných na romských ženách informovala ERRC poprvé roku 2000 článkem publikovaným v *Roma Rights Journal*, který se opíral o kapitolu věnovanou sterilizacím v publikaci *Struggling For Ethnic Identity, Czechoslovakia's Endangered Gypsies* (Tritt 1992). Od té doby se tomuto tématu (a především probíhajícím soudním procesům usilujícím o odškodnění) ERRC průběžně věnovalo, až nakonec roku 2016 vydalo zde recenzovanou komplexní publikaci *Coercive and Cruel / Nucené a kruté*.

Struktura recenzovaného dokumentu je bezmála stejná jako v knize *Body and Soul: Forced Sterilization and Other Assaults on Roma Reproductive Freedom*, která je zaměřena na Slovensko (Center for Reproductive Rights a Poradna pre občianske a ľudské práva 2003, dále jen *Body and Soul*, dostupná je též ve slovenštině pod názvem *Telo i duša*).¹ Snad by se dalo hovořit i o přímé inspiraci – byť to není nikde výslovně uvedeno – s ohledem na podobné tematické zaměření a právně-aktivistický diskurs – snahu o vytvoření informačních kanálů využívaných v afirmativních akcích na poli národní a mezinárodní justice. To je koneckonců v publikaci věnované situaci v ČR jasně deklarováno: jedním z explicitně formulovaných cílů výzkumu, prováděného za účelem sepsání tohoto textu, bylo „[...] objevit nové cesty a poskytnout nové nástroje poškozeným ženám, aby se mohly domoci nápravy“ (s. 69). Co se týče struktury, zpráva o situaci ve Slovenské republice začíná doporučeními, adresovanými

¹ Viz též text Š. Ivanca v tomto čísle *RDŽ*, shrnujícím vývoj boje za uznání a odškodnění žen nuceně sterilizovaných na Slovensku včetně reakce slovenské veřejnosti na tuto publikaci – pozn. red.

různým institucím od jednotlivých národních resortů až po instituce mezinárodní a i dále. Text je formulován s ohledem na pole působnosti svých předpokládaných adresátů, většinou se zaměřením na potřebu ustanovení konkrétních legislativních opatření pro potírání diskriminace; následně předkládá přehled metodologie (především týkající se sběru dat, vyhledávání a zpracovávání svědectví konkrétních slovenských žen); další kapitolou je historický exkurs, nastiňující socio-politickou atmosféru období, v němž ke sterilizacím na Slovensku docházelo. Publikace končí svědectvími žen, tříděnými podle způsobu a okolností provedených sterilizací.

Recenzovaný text je koncipován velmi podobně, kromě toho, že v něm najdeme navíc i kapitoly o lidských právech a legislativě. *Body and Soul* tak působí více aktivisticky, neboť těžištěm textu je kontrast životních příběhů žen a doporučení příslušným institucím (která místy působí až apelativně, spíše než jako předkládání návrhu). V publikaci věnované České republice pak – byť se autoři záměrem textu netají a nepovažují ani za náhodu, že vychází rok poté, co vláda zamítla návrh zákona o odškodnění protiprávních sterilizací – čtenář nalezne širší uchopení tématu a jeho zasazení do kontextu historického, legislativního a celosvětového. Zpracování a prezentování svědectví žen je stejné.

Nyní již podrobněji k obsahu recenzované publikace. Po krátkém úvodu informuje o sterilizaci z lidskoprávní perspektivy. Zde pojednává o etice sterilizačního procesu (např. předpoklad plné informovanosti pacienta), obecně platných principech (mj. že se sterilizace dle Mezinárodní federace gynekologie a porodnictví nikdy nepovažuje za život zachraňující zákrok – s. 11 – čímž mnohdy lékaři zdůvodňovali její provedení) a stručně shrnuje světovou historii tohoto fenoménu. Do této části zahrnuje i informace o aktuálních afirmativních snahách a opatřeních jednotlivých států (zvláště evropských, dále např. i USA a Peru). Krátce představuje např. pozitivní opatření Německa, která umožňují německým obětem nucených sterilizací od r. 1980 čerpat paušální platby z fondu založeného za tím účelem a od r. 1988 uplatňovat nárok na měsíční důchod.

V následující kapitole kniha poukazuje na aparáty konkrétních lidskoprávních institucí mezinárodní působnosti a dokládá jejich činnost příklady procesů vedených konkrétními ženami, které před Evropským soudem pro lidská práva soubor o odškodnění se svým státem vyhrály. Jedná se o tři případy z České republiky, tři ze Slovenska a jeden z Maďarska. Pro ilustraci zde uvádím jeden z těchto příběhů (s. 19):

„Případ Ferenčíková proti České republice byl uzavřen s přátelským urovnáním mezi žadatelem a Českou republikou v srpnu 2011. V roce 2005 okresní soud v Ostravě rozhodl, že žalobkyně byla sterilizována bez dobrovolného souhlasu, a nařídil nemocnici učinit veřejnou omluvu. Zadostiučinění v peněžní formě bylo žalobkyni zamítnuto v důsledku uplynutí promlčecí doby. Nejvyšší a Ústavní soudy zamítly odvolací žádost o finanční odškodnění. V důsledku toho žadatel zaslal stížnost k ESLP, v reakci na což vláda přistoupila k nabídce na přátelské mimosoudní urovnání ve výši 10.000 EUR.“

V další kapitole je pozornost obrácena k ČSR a ČR. Nejprve autoři představují legislativní stránku věci, a to od počáteční iniciativy provádění sterilizací vytvořením Směrnice o provádění sterilizací z r. 1971, až do nejnovější legislativní úpravy (zákon o zdravotních službách z r. 2011). Kapitola věnovaná společenskému a institucionálnímu kontextu čtenáři v první části osvětluje pozadí motivace politických kroků v ČSR, jakožto snah o korigování rodinné politiky s cílem jednotné a „zdravé“ společnosti, informuje o zdravotních zprávách opatřených na zakázku Komise vlády České socialistické republiky pro otázky cikánského obyvatelstva, a v části druhé, jakoby do protikladu, staví kritiku těchto praktik, opět převážně z místního prostředí. Zde se jedná především o reakci Charty 77 (1978) a zprávu ombudsmana Motejla (2005), stručně pak o kritiku mezinárodních organizací (ERRC, HRW, CEDAW). První část

knihy je završena přehledem střetů afirmativních snah s českou politickou scénou, a to až do r. 2016.

Druhá část publikace je věnována osobním příběhům dvaadvaceti sterilizovaných žen, cíleně vybraných z různých koutů republiky (sedm z Mostu, sedm z Ostravy, tři z Krnova, tři ze Vsetína, dvě z Prahy, jedna z Loun a jedna z Frýdku-Místku). Jak je uvedeno v příloze publikace (s. 79):

„Záměrem bylo pokrýt různé zkušenosti poškozených žen. Podstatnými motivy byly: nátlak sociálních pracovníků na podstoupení zákroku, bez nároku na finanční či jinou kompenzaci (osm případů); finanční motivování sociálními pracovníky k podstoupení zákroku (tři případy); provedení sterilizace po druhém nebo třetím císařském řezu proti vůli ženy (dva případy); případy, kde o sterilizaci rozhodli lékaři ze zdravotních důvodů (tři případy při nebo krátce po prvním císařském řezu, dva případy bezprostředně po porodu, dva případy, ve kterých se doktoři potýkali se svými neúspěchy, a nakonec dva případy provedení sterilizace během operace údajného nádoru.“

Na základě zmiňovaných motivů je tato část, opět po vzoru *Body and Soul*, dělena na podkapitoly, které sestávají z informací k dílčím tématům, jimiž prostupují úryvky svědectví poškozených žen. Touto metodou publikace čtenáři neposkytuje kompletní životní svědectví konkrétních žen, ale zdůrazňuje jejich stěžejní části. Nabízí tak informace v širší perspektivě, obohacené o osobní zkušenosti poškozených žen.

Publikace ve své celosti čtenáři představuje toto téma komplexně v jeho historickém vývoji, od prvních právních podkladů, jež v ČSR tuto praxi umožnily vykonávat legálně, přes svědectví samotných poškozených žen, až po kritiku neschopnosti politické reprezentace nést za proběhlé skutečnosti odpovědnost formou reparačních opatření.

Tomáš Reichel²

Literatura

- Tritt, R. 1992. *Struggling For Ethnic Identity, Czechoslovakia's Endangered Gypsies*. New York: Human Rights Watch.
- Wells, J. 2000. Silent attack: A campaign of sterilisation of Romani women. *Roma Rights Journal*. 12. 4. 2000. Dostupné z: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/silent-attack-a-campaign-of-sterilisation-of-romani-women> [cit. 2019–1–20].
- Center for Reproductive Rights a Poradna pre občianske a ľudské práva. 2003. *Body and Soul: Forced Sterilization and Other Assaults on Roma Reproductive Freedom in Slovakia*. New York: Center for Reproductive Rights. Dostupné na: https://www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/bo_slov_part1.pdf [cit. 2019–1–20].

² Tomáš Reichel je studentem oboru romistika na Katedře středoevropských studií FFUK.
E-mail: tomas.reichel97@gmail.com

Zuzana Jurková

Romští hudebníci v 21. století. Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem, Pavlem Dirdou a Janem Duždou. /
Romani Music in the 21st Century. Interviews with Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda

Praha, FHS UK, 2018, 118 s. ISBN 978-80-7571-023-9

V roce 2018 byla známou etnomuzikoložkou Zuzanou Jurkovou vydána dvojazyčná (česko-anglická) kniha, v níž – jak název napovídá – především prostřednictvím čtyř rozhovorů s romskými hudebními osobnostmi autorka pátrá po funkci romské hudby v životech romských muzikantů. Publikace sestává z šesti částí: na úvodní reportáž z autorčiny návštěvy 20. výročí spolku Čhavorikani Luma (založeným manžely Jožkem a Olgou Fečovými) navazuje autorčin akademický text shrnující základní teoreticko-metodologické teze, vlastní inspirace a význam jednotlivých rozhovorů. Stěžejní část je tvořena čtyřmi rozhovory, z nichž každý je opatřen krátkým úvodem představujícím umělce, žánr hudby, jemuž se věnuje, okolnosti rozhovoru, popř. i kdy a za jakých okolností se s ním autorka seznámila, u každého z rozhovorů se čtenář dozvídá, kde a kdy k rozhovoru došlo, popř. kdo byl u rozhovoru přítomný. V této publikaci se autorka snaží svou etnomuzikologickou erudici spojit s metodou *oral history* – k metodě odkazuje především ve svém úvodním textu (s. 15), v dalších částech pak zveřejňuje dlouhé rozhovory se čtyřmi muzikanty o roli hudby v jejich životě.

Rozhovory se zaměřují na hudební kořeny a vývoj každého z umělců – jak byly jejich rodiny spjaty s hudební tradicí, jak samotní umělci vnímali hudbu od dětství, kdy na co začali hrát, kým a čím se nechali ovlivnit a jaké hudbě (či jakým hudebním projektům) se věnovali v době pořízení rozhovorů. Rozhovory byly nahrány od jara 2016 do podzimu 2017 a jsou řazeny chronologicky podle doby setkání, zároveň lze říci i od zástupkyně nejstarší generace po zástupce generace nejmladší. Od umělkyně a romské aktivistky, organizátorky různých aktivit pro děti, paní Olgy Fečové (roč. 1942) po nejmladšího umělce, kytaristu, zpěváka, skladatele i textaře skupiny Le čhavendar, vzděláním romistu Jana Duždu (roč. 1985). Mezi nimi stojí dva zástupci střední generace, Josef Fečo (basista, cimbalista a jazzový muzikant, pedagog, vnuk Olgy Fečové) je o devět let mladší (roč. 1978) než následující Pavel Dirda (klávesista, frontman již zaniklé kapely Gulo čar, nyní hudebně aktivní člen křesťanského sboru, nar. 1969). Všechny rozhovory jsou doprovázeny převážně barevnými fotografiemi z rodinných alb i snímky autorky (Z. Jurkové) z koncertů a setkání. Dva z rozhovorů vedla pouze Z. Jurková, dvou z nich se zúčastnili i její studenti. Tři z rozhovorů se realizovaly v Praze a jeden (s P. Dirdou) v Brně.

Odpovědi jednotlivých umělců referují o proměnách hudebnosti jednotlivých rodin a komunit v různých obdobích a zároveň mezi nimi dochází k jejich vzájemnému potvrzování i doplnění. Jednotlivé romské osobnosti formulují své odpovědi na otázky týkající se významu romské hudby a muzikování, často ve svých formulacích překračují rámec stanovené otázky a dostávají se do oblasti duchovní i do sféry muzikantské etiky – jistě i díky tazatelce, v níž zřejmě vnímají vhodného adresáta pro takové odpovědi. V hloubce otištěných rozhovorů a estetické stránce publikace spočívá podle mne její největší přínos. Onen přesah do „filozofování o hudebnosti“ je patrně nejsilněji zastoupený v rozhovoru s J. Fečem, jenž přemýšlí nad uměním v životě lidí takto: „Jakékoliv umění vyvolává v aktérovi, umělci, určitý druh projevu. A ten projev může být buď pokorný, nebo je to agresivní projev, anebo je to uctivý, těch spekter je víc“ (s. 68) a dále říká: „My [...] doma měli tu hudbu spojenou s Bohem“ (tamtéž). Tuto myšlenku dále vysvětluje tím, že hudba je dar od Boha a že s tímto postojem se snaží ovlivňovat i nastupující generaci. I děti se snaží vychovávat tak, „že k hudbě mají přistupovat s obrovskou pokorou [...], to je obrovský dar, když někdo může dělat to, co ho baví, to, co má rád, a může tím předávat radost druhým“ (s. 68–69). Dále mluví o zodpovědnosti k daru hudby, důvěře, kterou musí jako učitel u svých žáků budovat, o úctě a respektu k druhým muzikantům (s. 69). Právě na vytrácení respektu vůči starším muzikantům či mezi muzikanty obecně si v závěru rozhovoru stěžuje (s. 70). Jeho slova doplňují i potvrzují také ostatní. Např. jeho babička, paní Olga Fečová, vzpomíná na vztahy mezi muzikantskými rody na Slovensku takto: „Co se mi nejvíc líbilo na těch starých muzikantech, že nešli jeden proti druhému [...]. [...] Neodebírali si kšefty. [...] Byla mezi muzikanty obrovská úcta“ (s. 27). Silné spirituální sepjetí romských hudebníků s vírou v Boha potvrzuje i Pavel Dirda, jenž navíc zdůrazňuje také snahu tvůrců romských písní a hudebníků pozvednout a podpořit emancipaci Romů (s. 91). Nejmladší ze zpovídáných umělců, Jan Dužda, jenž o svých hudebních začátcích a vlivech, které během svého hudebního vývoje vstřebával, vypráví nejpodrobněji, definuje pro sebe hudbu jako „životní filozofii“ (s. 109). Dále vysvětluje: „Pro mě je to univerzální jazyk ke komunikaci. Vyjádření pocitů, myšlenek a všeho toho, co se ve vás děje, tím nejpřímějším způsobem, kterým to jde, ale zároveň beze slova. [...] je to asi to nejdůležitější, co mě v životě potkalo, protože [...] mně hudba otevřela i filozofické otázky, který v každém jsou“ (tamtéž). I on svou zkušeností potvrzuje, že důležité je vnímat hudbu jako dar, díky kterému se může stát lepším člověkem (s. 110), že ono hledání harmonií, cvičení se v naslouchání je u skutečných muzikantů zákonitě spjato s pokorou a respektem. Jeho odpovědi vychází i z vlastních zkušeností s pedagogickou prací (ze spolupráce s Idou Kellarovou na workshopech a se Společností pro kreativní vzdělávání) a dochází až k závažným otázkám identity mladých Romů. „Když nevíme, kdo jsme, nevíme, kam patříme. Když tohle nevíme, tak nebudeme nikdy v životě šťastný a spokojený. Takže my nemůžeme v žádném případě udělat ze sebe Čechy, ale taky se nesmíme před Čechy zavírat“ (s. 118). Formuluje vlastní trefné přirovnání, v němž hranici mezi Romy a Neromy popisuje jako řeku, kterou jsou Romové tlačeni přeplavat, ale je pro ně ideální nedoplout na druhý břeh, lepší je zůstat mezi oběma břehy, aby stále viděli na břehy oba, a mohli tak čerpat jak z romské, tak i české kultury (s. 117).

V knížce ovšem lze nalézt i další roviny, které stojí za zmínku, např. jazyk jednotlivých umělců, jenž se liší v pojmech a slovních spojeních, kterými vystihují a podbarvují své myšlenky. Tak např. Josef Fečo jako jediný spontánně nahrazuje pojmy „Rom“, „romština“, „romský“ pojmy „gypsy“ (s. 62), „cikánština“ (s. 63) a „Romák“ (s. 65). Je sympatické, že v těchto detailech nedošlo k jazykové úpravě a skrze otištěný jazykový projev každého z informantů je možné vnímat jednotlivé osobnosti jako svébytné, s jejich specifickou dikcí, čímž autorka čtenářům zprostředkovává zážitek autentického setkání.

Sympatická je mi též autorčina snaha proložit i vlastní text pasážemi v romštině, a to již od počátečního osobního poděkování romským hudebníkům, jež měla možnost na své odborné

etnomuzikologické cestě potkat, a zároveň lituje, že se nenaučila romsky. Toto vlastní vyznání si nechala přeložit i do romštiny, a to Denisou Mikovou, která je též autorkou překladů romských písňových textů do češtiny. Právě u romštiny jsem ovšem litovala, že text zjevně neprošel redakcí: např. *prindžardom* je zapsáno jako „prindardom“ (s. 4), název souboru *Čhavorikani luma* (s. 38) alternuje s chybným *Čhavorikano luma* (např. s. 6, 10, 16, 17, 39),¹ nebo *gulí čar* (které mělo dát název kapele Gulo čar) je chybně odvozováno od slova čaro, které je navíc přeloženo jako „hrnec“ (s. 76).² Takovéto chyby by nemusely zůstat bez povšimnutí, stejně jako chybně uvedené jméno Davida Tišera, jenž je zmíněn na s. 60 jako David Tyšer (ovšem na s. 116 je uveden správně), nebo v místních názvech slovenských obcí: Tulčemeš (s. 96, správně Tolčemeš,³ odtud pocházel hudební rod otce J. Duždy), Doubrava (s. 73, odkud pocházel otec P. Dirdy – zde by čtenáře mohlo zajímat, o kterou Dúbravu či snad Dúbravy šlo, mohlo by jít např. o ty mezi Zvolenem a Detvou, odkud a z jejichž okolí pochází mnoho významných romských hudebníků, ovšem informaci zde nenalezne).

Je patrné, že každý z rozhovorů je postaven na jednom setkání a že ke škodě výsledného textu nedochází k ověření jednotlivých zmíněných momentů, náročnějším badatelům bude v této knížce chybět kritický přístup ke konkrétním vyjádřením, jejich ověřování, doplňování a ozřejmování (z čehož následně vyplývají i výše zmíněná drobná pochybení). Zároveň je ovšem jasné, že tato čtivá kniha si najde mnohé čtenáře jak mezi hudebníky (romskými i neromskými), tak mezi antropology, etnomuzikology, a může se stát metodologickou inspirací i dalším badatelům. Díky anglickému překladu může být dalším zdrojem poznání o hudbě Romů v ČR (viz dříve Jurková 2013, Andrš 2014) i pro zahraniční zájemce neovládající češtinu. A pro všechny čtenáře knížka skvěle plní svůj hlavní cíl: jakoby v autentických výpovědích a jedné reportáži (tedy v pomyslných nastříhaných záběrech z terénu) kniha dokumentuje význam hudby v rodinách, které je možné označit jako příslušné k rodům tzv. muzikantským, jež se po více generací hudbě aktivně věnují a svou lásku k muzice předávají z generace na generaci. A je třeba zdůraznit, že autorce patří velké uznání. Sama – ač ukrytá za svými otázkami – musela zjevně alespoň nonverbálně podněcovat všechny čtyři hlavní protagonisty, kteří s ní sdíleli své úvahy, aby nezůstali jen u povrchu a ponořili se do hledání hlubších odpovědí. Kdo zná Zuzanu Jurkovou, jistě si ji umí představit, jak svou živou gestikulací a energičností všechny čtyři zpovídané muzikantské osobnosti průběžně ujišťovala, že právě jejich přemýšlení o hudbě a hledání odpovědí na její otázky jsou pro ni velmi zajímavé. Prostor v knize, jež jim poskytla, jí vyprávějící pomohli bohatě vyplnit svými osobními zkušenostmi i moudrostí.

Lada Viková⁴

1 Je pravdou, že tato nejednotnost a zároveň chyba se vyskytuje i v názvu a některých příspěvcích na facebookové stránce spolku (<https://ar-ar.facebook.com/pg/chavorikano.luma/posts/>). Po hlubším pátrání zjišťuji, že v r. 2003 žádala organizace o dotaci pod názvem Čhavorikani luma – Dětský svět, Neratovice, ovšem po přesídlení do Krupky se registrovala jako: ČHAVORIKANO LUMA – kroužek her a nápadů, z.s., Krupka (<https://rejstrik-firem.kurzy.cz/65602773/chavorikano-luma-krouzek-her-a-napadu-z-s/>). Slovo *luma* (svět) je však v romštině podstatné jméno ženského rodu, tedy název – *Čhavorikaňi luma* je gramaticky správný.

2 Ve skutečnosti *o čaro* = mísa, *e čar* = tráva (z toho *gulí čar* = sladká tráva); hrnec je romsky *e piri*, tedy dochází zde k posunům a chybám (záměně dvou substantiv podobného slovního základu, ale různých rodů, a navíc k záměně slov mísa a hrnec), které nejsou nijak okomentované a uvedené na pravou míru.

3 Od r. 1948 nese tato obec název Šarišské Sokolovce (původní název Tolčemeš pocházel ze zkomoleného maďarského názvu Tóthsólyom, tedy Slovenský sokol) – viz <https://www.sarisskesokolovce.sk/historia-obce.phpml?id3=73404>

4 Autorka je asistentkou na Fakultě filozofické Univerzity Pardubice a doktorandkou na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. E-mail: lada.vikova@seznam.cz

Literatura:

- Andrš, Z. 2014. *The Song Folklore of the Roma in the Slovak and Czech Republic: Ethnosemantic and Ethnohistorical Approach*. Praha: Kher.
- Jurková, Z. 2013. *Tóny z okrajů: Hudba a marginalita / Sounds from the Margins*. Praha: FHS UK a Kher.

Vera Sokolova

Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia.

[Kulturní politika etnicity: Diskurzy o Romech
v komunistickém Československu]

Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2008, 300 s., ISBN: 978-3898218641

Nelineární historie lineární historizace Romů: Na hranici mezi obviňováním a reflexí komunistické minulosti

Věra Sokolová patří ke skupině českých vědců,¹ kteří se jako první pokusili zareagovat na současný trend v historizaci Romů usilující o překonání tzv. „syndromu vyděděnců“ (Sokolova 2008: 36) a problém diskriminace romské populace traktují v kontextu zkoumání neblahých dopadů vlivu komunistického režimu na československou společnost. Sokolová svou analytickou pozornost záslužně zaměřila – jako celá řada expertů před ní² – přímo na nejtvrďší formy dohledu nad romskou populací, jako byla nucená sterilizace a násilné odebrání dětí s jejich následným umístěním do ústavní péče. Politiku socialistického Československa vůči Romům pak konceptualizovala jako příklad kultury rasismu, což by mělo být vnímáno jako první krok směřující k historizaci romské zkušenosti coby základu pro znovunastolení spravedlnosti a rovného zacházení.

Kniha *Cultural Politics of Ethnicity* se skládá z šesti kapitol. První kapitola upřesňuje názor autorky na výzvy spočívající v narativních praxích kolem romské kultury a popisuje tři metodologické pilíře svého přístupu: diskurzy sociální kontroly, umisťování politické moci

1 Věra Sokolová obhájila svou disertační práci, „A Matter of Speaking: Racism, Gender, and Social Deviance in the Politics of the ‘Gypsy Question’ in Communist Czechoslovakia, 1945–1989“ [Na slovech záleží: Rasismus, gender a sociální deviance v politice „řešení cikánské otázky“ v komunistickém Československu, 1945–1989] na Washingtonské univerzitě v roce 2002. Již dříve se podílela na prvních postsocialistických pokusech o změnu diskurzu a praxe týkající se romské populace (Sokolová 1997).

2 Tatjana Šišková publikovala rozsáhlou monografii (Šišková 2001); Zbyněk Andrš a Ruben Pellar připravili a rozšířili zprávu o sterilizaci romských žen v roce 1990 se záměrem motivovat vládu k opatřením zaměřeným na přijetí historické zodpovědnosti za libovůli vůči Romům (Andrš a Pellar 2016: 8–16); Hana Šebková a Edita Žlnayová byly jedněmi z prvních, kdo začal shromažďovat svědectví romských žen ohledně případů nucené sterilizace.

a genderový rámec analýzy. Následující kapitoly se zaměřují na historizaci socialistické politiky v Československu. Druhá kapitola se soustřeďuje na první dekádu komunistické diktatury. Třetí kapitola popisuje politiku vůči Romům po přijetí zákona o trvalém usídlení kočujících osob v roce 1958. Další kapitola má za účel vysvětlit úlohu Pražského jara v občanské iniciativě Romů a její zánik po roce 1968. Konečně poslední dvě kapitoly se věnují interpretaci politiky vedené vůči Romům v době tzv. normalizace a v prvních letech po pádu socialismu.

Knihu Věry Sokolové jsem četla ve dvou vzájemně provázaných perspektivách, zaprvé jako součást současné romistiky a zadruhé jako historický dokument, skrze který lze sledovat možnosti, ale také nedostatky historizace segregace Romů vysvětlované výhradně jako příklad československé zkušenosti se společenskými zvraty způsobenými nástupy totalitních režimů. Sokolová zdůraznila, že inovativnost její výzkumné perspektivy spočívá ve sledování role diskurzů používaných v rámci „řešení cikánské problematiky“: „Soustředím se na diskurzivní stránku moci spíše než na její zřejmou, institucionální formu“ (Sokolova 2008: 48). Tato volba posunuje do popředí zájmu texty – nejrůznější publikace, prvky popkultury a zprávy informující o politice zaměřené na „cikánskou problematiku“ na lokální i národní úrovni. Nicméně obrovsky působivé množství historických pramenů, které autorka ve své práci využívá, nijak nezajišťuje historickou přesnost při interpretaci politiky týkající se „cikánské problematiky“. V tomto textu se zaměřím na interpretační a deskriptivní potenciál knihy Věry Sokolové, přičemž budu ovšem sledovat právě ty historické kontexty, které autorka nevyužila, anebo jejich interpretaci omezila.

Sokolová v knize volá po revizi zjednodušujícího pohledu na diskriminaci jako na výsledek autoritářské politiky a zaměřuje se na skrytou xenofobii (Sokolova 2008: 255), která je podle ní výsledkem „[interpretace] etnický neutrální politiky jako etnický zaměřené represe přímo diskriminující romské obyvatelstvo“ (Sokolova 2008: 88). Tento postoj pramení z tendence hluboce zakořeněné v postsocialistické historiografii řadit komunistický režim mezi takzvaná období podřízenosti „druhým“: Habsburkům, nacistům nebo sovětskému totalitnímu režimu, jejichž politika „vytvořila podmínky, které umožnily mentální ospravedlňování přetrvávajících komunistických pokusů o etnické čištění“ (Sokolova 2008: 50). Z hlediska historických modelů (Roth 1992) Sokolová využívá organický lineární model budování národa a státu s důrazem na období protektorátu a komunismu jako na dva katastrofické momenty, které v národním vývoji přinesly zásadní zvraty, jež mají dlouhodobé negativní dopady i po zhroutilí komunistického režimu (Sokolova 2008: 209–210).

Snaha o interpretaci segregace romské populace jako „důsledku zásadního zlomu spojeného s druhou světovou válkou a komunistickým převratem v roce 1948“ (Sokolova 2008: 101) Sokolovou ovšem vede k opomíjení nehomogenity historie politik zaměřených na romskou populaci byť i jen v socialistickém Československu, ale i jakýchkoli kontinuit s předkomunistickým režimem, s výjimkou upozornění na obecně rozšířené rasově zatížené smýšlení. Sokolová ve svém líčení takto odsouvá do pozadí dlouhodobý aspekt protiroských politik a jejich historické kontinuity a období mezi lety 1948–1989 líčí jako éru „zakořeňování rasismu“ v myslích místních odborníků i laické veřejnosti. Svoji historickou interpretaci pak dále staví na dvojici vzájemně propojených binárních protikladů: diskurz versus instituce (procesy) a „byrokracie na ulici“ versus centrální úřady určující směřování politiky.

V první části (Theoretical and Conceptual Frameworks – Teoretické a konceptuální rámce) se Sokolová vymezuje proti názorům svých oponentů Zoltana Baranyho (2002) a Anny Jurové (1993), které kritizuje za příliš loajální pohled na komunistický režim buď proto, že se soustředí výhradně na institucionální „tvář“ politiky zaměřené na romskou populaci, anebo protože Romy staví do pozice bezmocných, kteří nedokázali využít výhod komunistické politiky přerozdělování. Sokolová svůj přístup charakterizuje jako zaměřený na zkoumání konzistentní absence uznání Romů ze strany komunistických orgánů (Sokolova 2008: 101) a zdůrazňuje přitom právě

neschopnost komunistického režimu vyřešit střet mezi přerozdělováním a uznáním. Dochází přitom k esencionalizaci komunismu, přičemž výrazné odkazování právě na socialistickou minulost (Chelsea, Druhá 2016) pak blokuje možnosti již zmíněného znovunastolení historické spravedlnosti pro Romy.

Druhá část (*Reframing Injustice: Towards New Politics of Ethnicity – Přerámování nespravedlnosti: K nové politice etnicity*) se zaměřuje na období tzv. třetí republiky a na první desetiletí komunistického režimu, které Sokolová prezentuje jako počátek praxe dvojitého standardu v politice týkající se romské populace, ignorování existence Romů jako etnické skupiny na nejvyšší politické úrovni a systematického rasového podbarvování argumentace ve prospěch legitimizace místně realizované diskriminační praxe. Sokolová protiromské postoje a přístupy připisuje obecným poválečným snahám o očištění země od osob neslovanského původu a o zavedení přísného dozoru nad vybranými neslovanskými obyvateli, kteří měli sloužit zájmům lidu. Tento argument opomíjí otázku týkající se dalších zdrojů morální paniky vůči „cikánům“ z padesátých let (Sokolova 2008: 77), a zároveň autorku vede k tomu, že Zákon č. 74/1958 Sb. „o trvalém usídlení kočujících osob“ představuje jako „vrchol desetiletého úsilí o fyzické podmanění Romů“ (Sokolova 2008: 65). V úvahu nebere ani roli veřejné protiromské rétoriky antikomunistické propagandy z padesátých let (více viz Shmidt 2019), ani obecný trend zvyšování dohledu nad romskou populací v zemích celé východní Evropy v reakci na vzrůstající romský občanský aktivismus (Stoyanova 2017).

V třetí části (*Culture as a „Tool of Incarceration“ – Kultura jako „nástroj uvěznění“*) označuje protiromské postoje za „imaginární prostor kolektivního utváření názoru“ (Sokolova 2008: 102) a v podstatě je tak dehistorizuje. Nevšímá si souvislosti mezi posilováním meziválečného diskurzu o „cikánských primitivích“ a výraznějším zapojováním českých odborníků do mezinárodních projektů, které mezi lety 1960 a 1980 posilovaly rasistické smýšlení (Shmidt, Jaworsky 2020). Opomíjení kontinuity rasově zabarvené argumentace směřované proti romskému obyvatelstvu a vlivu mezinárodní demografické politiky v období šedesátých až osmdesátých let pak autorce neumožňuje uspokojivě vysvětlit projevy selektivního pronatalismu v politice týkající se Romů (Hašková, Dudová 2020).

Zatímco Sokolová rozvíjí hlavní argument týkající se nedostatečného uznání Romů jako národnostní skupiny ze strany režimu, v části 4 („Amare³ Nevo Drom“) zároveň zdůrazňuje jednotnost romské a neromské části obyvatelstva, když upozorňuje, že během pražského jara a po něm sdíleli stejný osud: „Romští intelektuálové, stejně jako zbytek společnosti, vítali s nadšením sociální a politické ideály pražského jara a stejnou měrou také prožívali tragédii a frustraci ze sovětské invaze do Československa v srpnu 1968“ (Sokolova 2008: 137). Interpretace událostí roku 1968 a následné normalizace jako klíčových pro zničení romského občanského aktivismu přehlíží jak dlouhodobou historii této angažovanosti, tak i další faktory, které vedly k zavedení těch nejpřísnějších forem dohledu nad romskou populací v sedmdesátých a osmdesátých letech. Takové zjednodušení⁴ dále podtrhuje několik nepřesností, které se objevují při debatě o roli demografické politiky v segregaci Romů v další části knihy (*Becoming a Gypsy: Social Scientific Discourses – Stát se Cikánem: Sociálně vědní diskurzy*).

Sokolová (2008: 180) spojuje začátek politiky nucené sterilizace se začátkem normalizace: „Nejvýznamnějším bodem zlomu v této zásadní změně diskurzu se stala národní demografická

3 Sic – pozn. red.

4 Důsledný historický průzkum vedený Helenou Sadílkovou, Dušanem Slačkou a Miladou Závodskou (Sadílková, Slačka, Závodská 2018) objasňuje podmínky institucionalizace romského aktivismu a zveřejňuje informace o romských aktivitách směřujících k založení organizace Romů, které započaly již v padesátých letech 20. století.

konference v květnu 1970. Zde **poprvé** [zdůrazněno V. Sh.] českoslovenští demografové důrazně požádali stát, aby „zvyšil požadavky na kvalitativní skladbu populace“, neboť „současné trendy indikují, že se právě takový vývoj zpomaluje“. V socialistickém Československu však byla eugenická opatření včetně nástrojů negativní eugeniky, tedy i sterilizace a terapeutické potraty, součástí odborné diskuse již daleko dříve, konkrétně v první polovině šedesátých let v rámci debat o rovnováze mezi kvantitou a kvalitou populace, která byla jednou z priorit mezinárodního hnutí za zlepšení populací vzniklého z popudu Světové zdravotnické organizace (Shmidt, Jaworsky 2020). Čeští genetici (jako např. Bohumil Sekla), kteří se pokoušeli prosadit eugeniku již ve třicátých letech a během tzv. třetí republiky, zde dostali příležitost k naplnění své mise (Shmidt 2020). Zákon o péči o zdraví lidu z roku 1966 a nová Koncepce lékařské genetiky z roku 1969 ukotvily prenatální testování, sterilizaci a terapeutické potraty jako základní pilíře nové politiky veřejného zdraví.

Stejně tak, jak Sokolová opomíjí dlouhodobý vývoj české genetiky, nevšímá si ani kontinuity antropologického měření romské populace, která započala již ve druhé polovině dvacátých let a neskončila dodnes. Antropologická šetření interpretuje jako záležitost sedmdesátých let pramenící z požadavku proromsky orientovaných kulturních antropologů volajících po rozsáhlejší výzkumu romské kultury (Sokolova 2008: 192). Výzkum vedený Janem Benešem (1975), na který odkazuje, však započal již v šedesátých letech, a studie Jaroslava Suchého (1972) dokonce již na konci let padesátých. Do konce šedesátých let si oba antropologové vybudovali pozici světově známých odborníků na „cikánskou otázku“ v rámci Mezinárodního biologického programu, mezioborového projektu, jehož cílem bylo zmapovat biologickou rozmanitost celosvětové lidské populace. Sokolová (2008: 292) sice označuje názory těchto odborníků za koloniální, nebere už ale v potaz neokoloniální přístup k Romům, který z těchto a podobných mezinárodních aktivit vyplynul.⁵

Poslední část (Planned Parenthood behind the Curtain: Sterilization of Romani Women – Plánované rodičovství za oponou: Sterilizace romských žen) si klade za cíl předložit argumenty pro přisouzení odpovědnosti za nucenou sterilizaci romských žen lékařům a sociálním pracovníkům, „v jejichž rukou spočívala moc interpretovat a realizovat různé zákony a opatření“ (Sokolova 2008: 245). Sokolová toto tvrzení dokládá s poukazem na Směrnici Ministerstva zdravotnictví České socialistické republiky č. 1/1972 (Věstník MZ ČSR, o provádění sterilizace), kterou však vyjímá z kontextu dosavadního vývoje právního rámce pro provádění negativních eugenických opatření. Navíc tuto směrnici a jí odpovídající slovenský dokument označuje za „Zákon o sterilizaci“ (Sokolova 2008: 214). Oba tyto podzákonné dokumenty, i následující směrnice týkající se úhrad za dobrovolné podstoupení sterilizace, však fungovaly jako součást selektivního pronatalismu, představujícího hlavní směr demografické politiky od šedesátých do osmdesátých let 20. století. Všeobecný etický konsensus ohledně sterilizace osob s postižením v zájmu veřejného blaha a absence obecné kritiky zaváděných eugenických opatření tak zůstávají podceněným

5 Viz několikavazkové dílo *Rassengeschichte der Menschheit* [Rasová historie lidského druhu] iniciované Karlem Sallerem. To započalo svazkem zaměřeným na představení domorodců a primitivů, přičemž Suchého úkolem zde bylo nově zpracovat rasovou historii „cikánů“ v souladu s historiemi jiných „divošských“ populací a věnovat se zejména silám vedoucím k jejich nenapravitelnosti a neschopnosti se „civilizovat“.

6 V dokumentárním snímku *Právo na život* (1969) Ladislava Daneše liberálně smýšlející novinář ve spolupráci s filosofem a psychologem Evženem Menertem pobízí diváky, aby přemýšleli, zda různé prostředky jako eutanazie, antikoncepce nebo potraty porušují či neporušují právo na život. Dva známí teologové, protestant František Mrázek Dobiáš a katolík Otto Mádr, se spolu s odborníkem na genetiku Milošem Černým shodnou na tom, že pokud jde o případy těžkých forem mentálního postižení, mozek takových osob nefunguje a předejít přímo jejich narození, či alespoň dalšímu rozmnožování, porušením práva na život není. Tento závěr je vedle silných záběrů pořízených v ústavech pro osoby s mentálním postižením podepřen také Černého komentářem týkajícím se primitivního charakteru „Cikánů“ a záběry romských pacientů z pečovatelských ústavů.

kontextem pro rozvoj využívání nucené sterilizace.⁶ Kniha nezohledňuje ani praxi sterilizace mentálně postižených, ani pokusy zahrnout do sterilizační kampaně také romské muže. Sokolová zdůrazňuje skrytou povahu sterilizační praxe (Sokolova 2008: 207), a nevěnuje tak pozornost roli administrativního řádu v rozhodnutí o sterilizaci, která je pravděpodobně jedním z ojedinělých skutečně autenticky „socialistických“ rysů realizace nucené sterilizace v Československu.

Mnohočetné mezery v interpretaci dějin nucené sterilizace Romů tak, jak ji Sokolová ve své knize předkládá, redukuje možnost přehodnotit politiku vůči Romům jako přímo související s vnitřně rozporovanou historií budování československého národa. Lineární historický model, který Sokolová rekonstruuje, neumožňuje prohloubení vhledu do historických kontinuit a vývoje segregační praxe. Lineární historické modely dobře vyhovují politizovaným zájmům, jako například i zájmu prezentovat komunistický režim jako sílu korumpující místní orgány i odborníky, ale zároveň zabraňují nabývání historické spravedlnosti pro ty, kteří to potřebují nejvíc – v našem případě Romům.

Victoria Shmidt⁷

(z angličtiny přeložila Petra Krámková)

Literatura

- Andrš Z., Pellar R. 2016. K problematice zákonnosti sterilizací romských žen v letech 1972 až 1990 / On the issue of the legality of the sterilizations of Romani women from 1972–1990. In *Proměny v postavení žen za poslední půlstoletí / Transformations in the status of Romani women in the last half century. Sborník příspěvků z konference Jileha 2016 / Conference Proceedings – Jileha 2016*. Praha: Slovo 21, s. 8–16. Dostupné na: <http://www.slovo21.cz/ke-stazeni-2/publikace/544-sbornik-prispevku-z-konference-jileha-promeny-v-postaveni-romek-za-posledni-pulstoleti-2>
- Barany, Z. D. 2002 *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Beneš, J. 1975. *Cikáni v Československu: antropologická studie dospělých mužů*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- Hašková H., Dudová R. 2020. Selective pronatalism in childcare and reproductive health policies in Czechoslovakia. *The History of the Family*, DOI: 10.1080/1081602X.2020.1737561
- Chelsea L., Družá O. 2016. Zombie socialism and the rise of neoliberalism in post-socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Demography and Economics* 57(4–5): 521–544.
- Jurová, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- Roth, R. 1992. Is history a process? Nonlinearity, revitalization theory, and the central metaphor of social science history. *Social Science History* 16 (2): 197–243.

⁷ Victoria Shmidt je historička působící na Oddělení dějin a antropologie jihovýchodní Evropy (Südosteuropäische Geschichte und Anthropologie) v rámci Historického ústavu Univerzity ve Štýrském Hradci. E-mail: victoria.shmidt@uni-graz.at

- Sadílková H., Slačka D., Závodská M. (2018). *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury 2018.
- Shmidt, V. 2020. Race science in Czechoslovakia: Serving segregation in the name of the nation. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 2020 (83), <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2019.101241>
- Shmidt, V. 2019. *Politics of Disability in Interwar and Socialist Czechoslovakia: Segregation in the Name of the Nation*. Amsterdam University Press.
- Shmidt, V., Jaworsky, B. N. 2020. *Historicizing Roma in Central Europe: Between Critical Whiteness and Epistemic Injustice*. London: Routledge.
- Sokolová, V. 1997. Hlavní argumenty historiografie holocaustu a romská perspektiva. In Balvín. J. a kol. *Romové a majorita (K výchově zdravých vztahů mezi lidmi)*. Sborník ze 7. setkání Hnutí R ve Speciálních školách pro mentálně postižené v Kladně 13.–14. prosince 1996. Hnutí R, Ústí nad Labem, 1997.
- Stoyanova, P. 2017. *Tsiganite v godinite na sotsializma. Politikata na b'lgarskata d'rzhava k'm tsiganskogo malitsinstva (1944–1989)* [Romové v době socialismu: politika státu v otázkách romské menšiny v Bulharsku (1944–1989)]. Sofia: Paradigma.
- Suchý, J. 1972. Vývoj cikánských dětí v měnících se životních podmínkách. *Československá Pediatrie* 27 (9): 430–441.
- Šišková, T. 2001. *Menšiny a migranti v České Republice*. Praha: Portál.

Romano džaniben – 26. ročník – 2/2019

Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Magistrátu hl. m. Prahy z Programu v oblasti podpory aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2019 a Ministerstva kultury České republiky v rámci programu Podpora rozšiřování a přijímání informací v jazycích národnostních menšin.

Tematické číslo věnované nuceným sterilizacím vyšlo se speciální podporou programu Strategie AV 21 Akademie věd České republiky „Globální konflikty a lokální souvislosti: kulturní a společenské výzvy“.

Vydává Romano džaniben, z. s.

Biskupcova 85, 130 00 Praha 3

e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz

bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktoři: Pavel Kubaník, Helena Sadílková

Redaktorky: Helena Kaftanová, Jiřina Stolařová, Lada Viková, Eva Zdařilová

Redakční rada:

Mgr. Michael Beníšek, Ph.D.; PhDr. Jan Červenka, Ph.D.; Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.;

Mgr. Lucie Fuková; PhDr. Jana Horváthová; Mgr. Pavel Kubaník, Ph.D.;

Mgr. Alexander Mušinka, Ph.D.; Mgr. Tatiana Podolinská, Ph.D.;

Helena Sadílková, Ph.D.; Mgr. Lada Viková; Dipl.–Phys. Peter Wagner, Ph.D.

Seznam recenzentů je uveden na webových stránkách
www.dzaniben.cz.

Sazba: Kateřina Krčíková

Obálka: Daniela Kramerová

Tisk: powerprint s.r.o.

Náklad: 300 ks

Doporučená cena: 160 Kč

Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24. 6. 1994.